

प्रस्तावना

संस्कृत भाषा अभ्यासनास संस्कृत-वाङ्मयरचनेच ज्ञान प्राप्त होऊन तदनुसार त्यांना संस्कृत ग्रन्थांचा जथ मुलभूतेन आत्मसात् करता यावा या हेतूने प्रस्तुत पुस्तक लिहिले आहे. कोणत्याही भाषेच्या—विशेषतः संस्कृतसारख्या प्रचलित नसलेल्या भाषेच्या—प्राथमिक जन्मघनत आकारणावरोबरच वाङ्मयरचना या विषयालाहा प्रमुख स्थान द्याव लागते परंतु डॉक्टर भाग्यारकरांकृत व्याकरण पुस्तकाच्या अर्था इतर तत्सम पुस्तकांच्या चौकाला चौथ्या इतकेपासून उपयुक्त होईल अशा रीतीच वाङ्मयरचनेवरील पुस्तक आज उपलब्ध नाही व केवळ व्याकरणपुस्तकातून या विषयाचा पुरेसा महत्त्व दिलेले नसते. या स्थानेच आरंभ करी तरी ६ व्या अध्याय मुख्यतः ७ व्या इत्येतेत 'आपटेच्' ग्राह्य दु संस्कृत तापंक्षिपान' या इत्येतेत लिहिलेल्या पुस्तकाचा उपयोग करण्यात येत आतो, असे पुस्तक संस्कृतवाङ्मयरचनेचे अचिष्ट प्रकार समजावून देण्यास अत्यंत उपयुक्त आहे. यात श्रमा नाही परंतु अलाहजे कन्याच विविद्यालयाना संस्कृत विषयातील प्रथमांनी उत्तरे मातृभाषातून लिहिल्याचा स्वल्प विचार्यास दिल्यामुळे व परकाय भाषेपक्षा मातृभाषेतूनच रोगताक्षा विषय शिकणे व शिकविणे मुख्य असल्यामुळे संस्कृत विषय मातृभाषेतूनच शिकविण्याची प्रथा पडत चालता आहे. वाङ्मयरचनेचे मूलभूत मुख्य मुख्य नियम आरंभ पासूनच जमनात रागाचे रागत असल्यामुळे चौथ्या इतकेपासून सातव्या इत्येतेपर्यंत उपयुक्त होईल अशा क्रमवार मांडणा करून आधुनिक अभ्यापनशायानुसार मराठीत लिहिलेल्या पुस्तकाचा उपास संस्कृत शिक्षनास आरंभ करेच दिवस वाटत आहे व थोड्या पार अशांनी ता उभाच दूर न्हवरी म्हणून प्रस्तुत पुस्तक लिहिलेले आहे. प्रस्तुत पुस्तकाचा हेतु साध्य व्हावा म्हणून पुढील सूचना आचार्यांना जाणे इष्ट आहे.

१ पुस्तकाला उपयाचा मांड्या चौथ्या इतकेपासून सातव्या इत्येतेपर्यंतच्या व्याकरणशास्त्राकर क्रम्य तितकच मुख्य रीतीन मला आहे सामान्यतः १० ते १५ वाट चौथ्या इतकेत, २५ ते ३० पर्यंत पाचवात, ४० ते ४५ पर्यंत सहावात, व उरलेल सातवात शिकविळ असता चार वर्षांत पुस्तक पुरे करता येईल परंतु

शिक्षकास जशीप्रमाण कोयताही पाठ घेण्याला हरकत पडू नये ना यद्वल दक्षता ठेवण्यात आली आहे आतासोदार्थ व णमुल् अव्ययें याविषया स्वतंत्र पाठ लिहिण्याद्वारा याचा उपयोग शास्त्रत वाढण्यात होत नसल्यामुळे, आसार्थ व ल्ययन अव्ययें या पाठ्यातच त्याचा समावेश केला आहे अर्थात् तेषटा नाग महत्त्वा अवयवा साहज्या इयत्तत शिक्षविष्णाररिता राखून ठेविता येईल

२ प्रत्येक पाठ्यामध्ये प्रथम उदाहरणादालल गोपी सौपी वास्यें (शाम्य वितना सस्कृत प्रन्याताल) देऊन नतर त्यावरून विविधित नियम रचण्यात आले जाहो त्यामुळे विद्यार्थ्यांना नियमाचें ज्ञान स्वतःच परून घेणे शक्य होईल शिवाय उदाहरणात इत्येव्या वाक्यात सधि केलेले नाईत, कारण नियमाच नाट आकलन होणें हें ध्येय असल्यामुळ सधि करून दुर्बोयतें भर घातलेला नाई यामुळे विद्यार्थ्यांन प्रथम पाठ स्वगत वाचावयात यागून नतर शिक्षावानी कठीण भागाचें विवरण केल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये स्वावलंबन व आत्मविश्वास उत्पन्न करता येईल

३ प्रत्येक पाठ्यातील नियमाच ज्ञान दड व्हाय म्हणून पागथे शेवटी अर्थ करण्याररिता च पाठ्यातील नियम कने उपयोगात आणले जाशत हें दर्शविण्या-ररिता वास्यें व श्लोक देण्यात आल आहेत त्याचा निवड मुख्यत पचतंत्र, हितोपदेश, रामायण, महाभारत, गाता, सुभाषित प्रय, रघुवन, शकुन्तल व उत्तररामचरित अशा परिचित ग्रंथातून केली थय शामुळे प्रत्येक श्लोकापुढें तो फाँलून घेतला हें दर्शविण्याचें प्रयोजन आहेसैं वाटलें नाहा ज्या ठिकाणी अर्थ किंवा सदर्भ समतणें कठीण जाईल असा ठिकाणी अर्थबोधक व सदर्भदर्शक टापा दिला आहेत, व कठाण उदाह्या अर्थासोठी रोषटी विस्तृत शब्दकोशाहा जोडण्यात आला जाह नासुळे विद्यार्थ्यांना स्वावलंबनाचें अर्थ लक्षण शक्य होईल याच हेतून चौथ्या इयत्तताळ विद्यार्थ्यांना कठाण जाल नये म्हणून पहिल्या १५ पाठ्यातील वास्येंमध्ये सध्व केलेले नाहात मात्र श्लोक अवयवा श्लोकाचें पाठ करता यात्र म्हणून त्यातील सधि केलेल आहेत

४ निरनिसाश्या पाठ्यातून शिक्षलेल्या नियमाचा उपयोग करता यावा या ट्याने अभ्यासाचे आधुनिक तऱ्हेचे विविध प्रकार पाठ्याचे शेवटी देण्यात आले आहेत, त्यातल वास्यें निर्दिष्ट तऱ्हेने पुढीं कम्पन व सधि करून पुन्हा स्वतंत्र पदारा विद्यार्थ्यांनी लिहिण्यास सधिनियमाचें आवश्यक ज्ञानही दड होण्यास मदत होईल.

शिवाय या योगाने सामान्यतः रूढ असलेल्या संस्कृत भाषान्तररूपां लेखन प्रकरातही उपयुक्त तः हेने विविधता व सरसता आगता येईल

प्रस्तुत पुस्तक लिहिलेले सिद्धांतचौमुदी व इतर प्रचलित व्याकरणधिसयक प्रभाचा व विशेषतः 'आपटेन् शाइड् दु संस्कृत कॉम्पोझिशन' या पुस्तकाचा मला जो उपयोग झाला त्याचा या ठिकाणा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करणे जरूर आहे त्याचप्रमाणे पुस्तक लिहिलेले असताना श्री जा आर् दासनेकर चा ए (ऑ), संस्कृत शिक्षक, डॉल्बा हायस्कूल, मुंबई, यांना जो वेळोवेळा मदत केला त्याबद्दल व पुस्तकाचे हस्तलिखित छान्दजापूर्वक वाचून गु. प्रा. वि. ज. जोशी, एम्. ए., संस्कृत शिक्षक, नाशिक हायस्कूल, यांना ज्या मार्मिक सूचना केल्या त्याबद्दल भी उभयतांचा अत्यंत आभारी आहे

शेवटी पुस्तकाच्या कल्पनेपासून पुस्तक लिहून पुर होईपर्यंत ज्यांना ज्यांना मला उत्तेजन दिले त्या सर्वांचे आभार मानून ही लाबलेखी प्रस्तावना पुरी करतो

मुंबई)
नोव्हेंबर १९३४)

स. रा. भट.

संस्कृत-वाक्यरचना.

अनुक्रमणिका.

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
१ शब्दाद्या जाति ...	१	२० कर्मणि भूतकाल व कर्मणि	
२ नामि-लिंगविचार ...	४	भूतकालवाचक धातु-	
३ नामि-वचनविचार ...	६	साधित विशेषणे ...	७०
४ वाक्यरचना ...	९	२१ ल्यन्त व णमुल् अव्यये	७५
५ वारकविचार-प्रथमा		२२ हेत्वर्थक तुवन्त अव्यये ..	७९
विभक्ति ...	१६	२३ अव्यये ..	८२
६ द्वितीया विभक्ति ...	२१	२४ अव्यये (शब्दाभ्यां विगिष्ट	
७ तृतीया ,, ...	२५	दिनचायरोवर देणारी)	८६
८ चतुर्थी ,, ...	२८	२५ अव्यये (दोन अथवा	
९ पंचमी ,, ...	३२	अधिक शब्द किंवा वाक्ये	
१० षष्ठी ,, ..	३५	जोडणारी) ...	९०
११ सप्तमी ,, ..	३७	२६ वर्तमानकालवाचक धातु-	
१२ त्रिदासद्वै-वर्तमानकाल ..	४१	साधित विशेषणे ...	९३
१३ उपसर्ग ...	४५	२७ कर्तरि भूतकालवाचक	
१४ कर्मणि व भावे प्रयोग		धातुसाधित विशेषणे ...	९७
(वर्तमानकाल) ..	४९	२८ निव्यये ..	१००
१५ संज्ञाभे (अभ्यद्, युष्मद्,		२९ संज्ञाभे ..	१०३
तद्, एतद्)	५३	३० विशेषणे ..	१०७
१६ विशेषणे	५६	३१ मणि शस्त्रादी व मल पद	११०
१७ सम्बन्धविशेषणे (१ ते १९)	५९	३२ गनास (द्वय व अव्ययीभाव)	११६
१८ भूतकाल (अन्यत्रल अथवा		३३ गणन (तत्पुरुष व कर्म-	
प्रथम भूतकाल) ...	६४	धातु) ...	१२०
१९ शास्त्रार्थ व व्याख्यानार्थ	६७	३४ गणन (कृत्रीदि) ...	१२६

संस्कृत-वाक्यरचना.

अनुक्रमणिका.

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
१ शब्दाध्या जाति ...	१	२० र्मणि भूतकाल व र्मणि	
२ नामै-लिङ्गविचार ...	४	भूतकालवाचक धातु-	
३ नाम-वचनविचार ...	६	साधित विशेषणे ...	७०
४ वाक्यरचना ...	९	२१ ल्यबन्त व णमुल् अव्यये	७५
५ सारविचार-प्रथमा		२२ द्वेर्वर्क तुबन्त अव्यये...	७९
विभक्ति ...	१६	२३ अव्यये ...	८२
६ द्विग्या विभक्ति ...	२१	२४ अव्यये (शब्दा-या विशिष्ट	
७ तृतीया ,, ...	२५	विनर्त्तावरोधर वेणारी)	८६
८ चतुर्थी ,, ...	२८	२५ अव्यये (दोन अधवा	
९ पंचमी ,, ...	३२	अधिक शब्द किंवा वाक्ये	
१० सप्तमी ,, ...	३५	जोडणारी) ...	९०
११ षष्ठी ,, ...	३७	२६ वर्तमानकालवाचक धातु-	
१२ क्रियापदै-वर्तमानकाल...	४१	साधित विशेषणे ...	९३.
१३ उपसर्ग ...	४५	२७ र्त्तरि भूतकालवाचक	
१४ र्मणि व भावे प्रयोग		धातुसाधित विशेषणे...	९७
(वर्तमानकाल) ..	४९	२८ विध्यैव ..	१००
१५ सर्वनामै (अस्मद्, तुम्हद्,		२९ सर्वनामै ...	१०३
एतद्, एतद्) ..	५३	३० विशेषणे ...	१०७
१६ विशेषणे ...	५६	३१ सति सप्तमी व सप्त- षष्ठी	११०
१७ संख्याविशेषणे (१ ते १९)	५९	३२ समास (द्वय व अव्ययीभाव)	११६
१८ भूतकाल (अनद्यतन अधवा		३३ समास (सत्पुंस व कर्म-	
प्रथम भूतकाल) ...	६४	धारय), ...	१२०
१९ आग्रहं व आशीर्वाद्ये	६७	३४ समास (बहुव्रीहि) ...	१२६

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
३५ प्रयोगक क्रियापद	१२९	४४ पर्या (पुढें चालू) ...	१७२
३६ तरतमभाव	१३२	४५ सत्याविशेषणं (२० ते पुढें चालू) ...	१७६
३७ स्मरणि विध्यर्थक धातु साधित विशेषण	१३६	४६ सवनामै (पुढें चालू) .	१७९
३८ द्वितीय भूतकाल व द्वितीय भूतकालवाचक धातु साधन विशेषण	१४०	४७ मत्वर्थीय व श्वि रूप	१८३
३९ भविष्यकाल (प्रथम व द्वितीय) व द्वि भविष्य धातु० विशेषण	१४४	४८ समास (पुढें चालू)-नन्, प्रादि व उपपद नत्सुरूप	१८६
४० सकेताथ	१४८	४९ समास (पुढें चालू) र्म रारय, द्विगु व बहुव्राहि	१९०
४१ प्रयाजक क्रियापदे (पुढ चालू)	१५२	५० तृतीय भूतकाल	१९१
४२ कारकविचार (पुढें चालू) प्रथमा, द्वितीया, तृतीया व चतुर्थी	१५९	१ इच्छार्थक क्रियापद	१९९
४३ कारकविचार—पचमा व सप्तमा	१६५	५२ नामधातु व पौन पुन्या एक क्रियापदे	२०२
		५३ अव्यये (पुढें चालू)	२०५
		५४ " " "	२११
		५५ वाक्यरचना .	२१६
		शब्दसंग्रह ...	२१९

पाठ १.

शब्दांच्या जाति.

१ रामः ईश्वरं पूजयति ।

जनाः उद्यानं गच्छन्ति ।

पुष्पाणां सौन्दर्यं जगान् आनन्दयति ।

परील वाक्यामध्ये रामः हें मनुष्याचें नाव अथवा विशेषनाम, ईश्वरम्, जनाः, उद्यानम्, पुष्पाणि हा सामान्य नावें अथवा नामें, आणि सौन्दर्यम् हें भाववाचक नाम अर्थां विविध प्रकारची नामें आहेत.

२ एषः नरः मम मित्रम् इति पुत्रः जनकं कथयति ।

किं त्वं पश्यसि उद्याने इति आचार्यः छात्रं पृच्छति ।

अहं पुष्पाणि पश्यामि इति छात्रः वदति ।

परील वाक्यातील एषः, मम, किम्, त्वम् व अहम् हे नामावद्दल आहेत शब्द सर्वनामें होत.

३ पत्तानि रमणीयानि चित्राणि ।

बहवः कुमाराः विविधैः प्रकारैः क्रीडन्ति ।

दशरथस्य चत्वारः पुत्राः ।

परील वाक्यातील रमणीयानि, बहवः, विविधैः व चत्वारः हीं गुण निवा सत्त्वा दर्शविणारी विशेषणें आहेत

४ मयूराः नृत्यन्ति ।

बालाः पाठशालां गच्छन्ति ।

घटं श्रीगणेशं नमामः ।

परील वाक्यामध्ये नृत्यन्ति, गच्छन्ति व नमामः हे शब्द वाक्यातील क्रिया दर्शविणारे अर्थात् क्रियापदें आहेत.

(अव्ययानि.)

५ अश्वः शीघ्रं धावति ।

बालः सचिनयं वदति ।

अद्य अहं देवालयं गच्छामि ।

बरील वाक्यांत शीघ्रम्, सचिनयम् व अद्य या शब्दांना क्रियाशील संबध आहे व वार्था रूपे बदलत नाहीत. म्हणून ही क्रियाविशेषण अव्ययें होत.

६ कृष्णं परितः गोपाः तिष्ठन्ति ।

वृक्षस्य समीपे क्रीडति गोपालः ।

पाठशालायाः पुरतः उद्यानं वर्तते ।

बरील वाक्यातील परितः, समीपे व पुरतः हे रूप न बदलणारे शब्द नामाच्या विभिन्न विभक्त्यांपर्यंत बोललेले आहेत. म्हणून हे शब्दयोगी अव्ययें होत.

७ रामः गोपालः कृष्णः च पाठशालां गच्छन्ति ।

युद्धे वीरः अश्वम् आरोहति रथे उपविशति वा ।

अहं क्रीडाङ्गणं गच्छामि । किन्तु मम वयस्याः तत्र न आगच्छन्ति ।

बरील वाक्यामध्ये च, वा व किन्तु हे रूप न बदलणारे शब्द दोन अवस्था अधिक नामें, क्रियापदें किंवा वाक्यें जोडणारे आहेत. म्हणून ह्यात उभयान्वयी अव्ययें म्हणतात.

८ अहह दारुणः प्रसङ्गः ।

आः कथम् अद्यापि शत्रुभ्यः भयम् ।

अहो रमणीयता उद्यानस्य ।

बरील वाक्यांत अहह हा शोक, आः हा क्रोध अथवा जाश्चर्य व अहो हा आनंद असे निरनिराळे मनोविकार वर्गविपारे व रूप न बदलणारे शब्द उद्गारबोधक अव्ययें होत.

वाचस्तु असे विस्तृत वेईल की, इतर भाषाप्रमाणें संस्कृत भाषेमध्ये छद्वा शब्दाने वाढ प्रकार आहेत परंतु संस्कृत व्याकरणकार शेषटील चार प्रकाराचा समावेश 'अव्ययानि अथवा निपाता' या एकाच प्रकरणमध्ये करतात

अभ्यास १

(अ) पुढील वाक्याचा अर्थ कहन खातील नामे, विशेषण व क्रियापदें सांगा —

- १ मणिमदस्य नाम वैश्यस्य रत्नोद्भव नाम पुत्र अस्ति ।
एकस्मिन् विस्तार्य उद्याने भाद्रा पनता नारिकेलो अ इति विविधा तुजा वृक्षा वर्तन्ते ।
- २ विशालस्य कासारस्य अगाधे जले बहव मण्डूरा वसन्ति ।
- ३ अथ सौम्ये भीरे चतुर च पशु ।
- ४ सनत्सरस्य आरम्भे बाल नवान पुस्तक लभते ।

(आ) पुढील वाक्यसमूहातील अव्ययें दर्शवून त्यांचा अर्थ करा —

- १ अथ अहं शनं शनं सिद्धं प्रति गच्छामि इति शक्यं स्वगतं चिन्तयति । तथा च करोति । तथा सिद्धं तं समीपं वदति । आ किं तव विलम्बस्य कारणम् । सत्वरं कथय इति ।
- २ एषदा जम्बूकं वनं गच्छति पश्यति च प्राक्षापलानि मण्डपे । स पुन पुन उत्पत्तति किन्तु तानि स न लभत । तदा स वदति अन्त्यानि खलु एतानि प्राक्षापलानि इति ।

अभ्यास २

अथ कहन ताड अक्षरातील शब्दांच्या जाति सांगा —

- १ अस्ति एकस्मिन् वने पदस्थ । तस्य कोट्ये कृष्णसप निवसति । स च सर्व्वं वसन्तं शावकान् भक्षयति । एकदा एक वक्रं वृक्षं कुलारकं वक्षयति । मन शावकान् दुष्टं सप भक्षयति । किं करोमि कथं च सपं नाशयामि इति । तदा कुलीरकं वदति । त्वं मत्स्यस्य मांसखण्डान् अनुत्स्य सपस्य च विवरदो मध्ये क्त्वेन प्रक्षिप इति । वक्रः

तथा फ्रोति । पश्चात् नडुल विवरात् बहि जागच्छति । तान् च भक्षयति । सर्पस्य विवरस्य समीप गच्छति । तत नडुल प्रथमं सर्पं मारयति । पश्चात् यस्मान्ना शावकाना रवं शणोति तान् अपि भक्षयति । एवं बनेन हृत उपाय अपाय भयति ।

विद्या मित्र प्रवासेषु भाया मित्र गृह्णु च ।
 व्याधितस्वीपथ मित्र घमा मित्र मृतस्य च ॥
 हस्तस्य भूषण दान सय ऋणस्य भूषणम् ।
 धोरस्य भूषण शालं भूषणं किं प्रयोक्तव्यम् ॥
 वर वरयते कन्या माता वित्त पिता धुतम् ।
 यान्धवा कुलमिच्छन्ति मिश्रतमितरे वना ॥

पाठ २.

नामै—लिंगविचार.

राम , सीता, अयोध्या, वनम्, सूर्य , उद्यानम्, चन्द्र , निशा,
 सोन्दर्यम्, हर्ष , रमणीयता ।

वराह सर्व शब्द निरनिराख्या प्रत्यक्षी नामे आहेत परतु त्वाची िमें
 निरनिरार्थ आहेत —

(तो) राम , सूर्य , चन्द्र , हर्ष — पुल्लिङ्गा
 (ता) सीता, निशा, रमणीयता — स्त्रालिङ्गा
 (तें) वनम्, उद्यानम्, सोन्दर्यम् — नपुंसकलिङ्गा

वराह उदाहरणावहन सामान्यतम अस म्हणता बद्दल की, सख्खत भाषमधे
 इतर भाषाप्रमाणे ताही लिंगाचा नाम आहेत सामान्यत नामाच्यापूर्वी
 मराठीप्रमाण तो, ती, त यांपरी तें सवनाम बोजता देहू त्याप्रमाणे त्याचे
 लिंग असत परतु या सामान्य नियमाळ पुष्कळ अपवाद आहेत

अपवादः—

- ६ रामस्य मित्रं गोविन्दः । यज्ञे विघ्नः उपस्थितः ।
 प्रमातस्वप्नः शुभः । धान्यस्य राशिः भृत्येन नीतः ।
 मम वस्तु सुन्दरम् । नेत्रे अश्रु इष्टम् ।

१ व्याधिः नष्टः औपघेन । वालरुस्य ऊरुः न स्थूलः । ५

वरील उदाहरणातील अधोरेखित शब्दाचा लिंगे मराठीतील लिंगाहून भिन्न आहेत.

- २ गङ्गायाः तटः-तटी-तटम् ।
 शोभनं दिनम्-शोभनः दिनः ।

वरील उदाहरणातील अधोरेखित शब्द भिन्न भिन्न लिंगाचे आहेत. संस्कृतमध्ये पुंलिङ्गी व नपुंसकलिंगा अणुकारे असे शब्द पुष्कळ आहेत.

- ३ रामस्य देहः-कायः (पु.), तनुः (स्त्री), शरीरम् (न.) ।
 नृपस्य आदेशः (पु.), आज्ञा ,, , शासनम् ,, ।
 नरस्य कामः-मनोरथः ,, , इच्छा ,, , ईप्सितम् ,, ।
 मङ्गलः संवत्सरः । मङ्गलाः समाः । मङ्गलं वर्षम् ।

वरील उदाहरणामध्ये एतएच अर्थाचे शब्द भिन्न भिन्न लिंगाचे आहेत.

- ४ वसुः-(पु.) सूर्य, (न.) द्रव्य, (स्त्री.) प्रकाश.
 हरित्- ,, जलद चालणारा घोडा, ,, गायत्रि, ,, पृथ्वीची भाग.
 अर्चिस्-,, आग्नि, ,, ज्वाला, ,, दृशाश्वाची स्त्री.

वरील शब्दांचे निरनिराळ्या लिंगामध्ये निरनिराळे अर्थ होतात.

म्हणून सामान्य निवडणारा अपवाद असणाऱ्या शब्दांची लिंगे पाठ केली पाहिजेत.

अभ्यास ?

पुढील नामांची लिंगे सांगा व त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा —

आम्र (पृष्ठ व फळ), अनिलवृक्ष, बलराम, भूपति, बाघ, बाघा, वस्त्र, विद्य, व्याघ्र, क्रोध, धेनु, गोदावरी, धनिर, प्रोष्य, व्याघ्र, देवता, नगर,

नगरं, नदं नदी, पदं, पद्यं, फलं, शङ्खं, शतं, व्याघ्रं, सुखं, स्तुति, मति,
स्नेह, प्राप्ति, सुवर्ण

अभ्यास २

पुत्रान् वान्मयाचा अथ सागून त्याचाल जाड्या वक्षरातील नामाचां अभ्ये
नामा —

- १ दुपना मज्जनाना कायसु चिद्धान् उपादयति । १ ।
- २ ऊर्व नर धनस्य राशिना तुष्यति ।
- ३ सभटस्य समये मित्राणि अपि नर त्वनन्ति ।
- ४ शय अधनार नामयात । तथा आपधानि व्याधीन् नासयन्ति ।
- ५ सज्जना स्वप्ने अपि वचनस्य भङ्गं न कुर्वन्त ।
- ६ पना प्रातः काले मित्रं पश्यन्ति नमन्ति च ।
- ७ साधुशाले वृद्धा नरा देवालयं गच्छन्ति ।
- ८ शाक्यस्य पुस्तकालये विविधान् ग्रन्थान् वाचयन्ति छात्राः ।
- ९ बालस्य नेत्रान्ध्याम् अश्रूणि पतन्ति ।
- १० रम्याणि वस्तूनि जनान् प्रीणयन्ति ।

पाठ ३.

नामै—वचनविचार.

- १ पत्रं वृक्षा, द्वौ वृक्षां, बहुव वृक्षा ।
पत्रा लता द्वे लत, बहुव लता ।
पत्र पुष्पम्, द्वे पुष्पे, बहुनि पुष्पाणि ।

बरील वेदाहरणावहन असै तिमून रदत्र की ससृत्तमभ्य तीन वचन आहेत् —
परुयचन, द्विवचन व बहुवचन इत्यथा अथवा मराठा भाषनेधे दाने

नचन आहृत—एकवचन व अनेकवचन. म्हणून संस्कृतमध्ये अनेकवचन असा शब्द उपयोगात आणीत नाहीत, कारण अनेकवचन या शब्दात द्विवचनाचाही अन्तर्भाव होतो.

सामान्यतः एकवचन एक वस्तु अथवा प्राणी दर्शविते, द्विवचनावरून दोन वस्तूंचा अथवा प्राण्यांचा बोध होतो व बहुवचन हे दोहोहून ज्यास्त वस्तु अथवा प्राणी दर्शविते.

विशिष्ट उपयोगः—

२ परवचनः—**प्राज्ञः पूज्यः** अथवा **सिंहः वलिष्ठः** याचा अर्थ एक ज्ञातपण पूज्य अथवा एक सिंह वलिष्ठ एवढ्याच नव्हे, तर सर्व प्राज्ञगवर्ण पूज्य अथवा सर्व सिंहवर्ग वलिष्ठ असा होतो. यावरून अर्थ दिसून येते की संस्कृतमध्ये एकवचनाचा उपयोग वर्गवाचक रीतीनेही केला जातो.

३ द्विवचनः—**जात्यापती, जम्पती, दम्पती** (नवरा-वायन), **पितृयो** (आईबाप), **रोदसी** (पृथ्वी व आकाश), **द्यावाभूमी-द्यावा-पृथिव्यो** (पृथ्वी व आकाश), हे शब्द नेहमी दोन वस्तु अथवा प्राणा दर्शविताने, म्हणून याचा उपयोग नेहमी द्विवचनात केला जातो.

नरस्य हस्तो, पादो, कूर्णो, नयने हे अवयववाचक शब्द एका मनुष्यावरही बोधनामा दान वस्तु दर्शविताने, म्हणून त्याचा उपयोग द्विवचनात केला जातो.

द्वयम्-द्वितयम्-युगम्-युगलम्-द्वन्द्वम्—हे शब्द 'बोडी' या अर्थी उपयोगात येतात व अर्थवरून जरा दोन वस्तूंचा बोध होत असला तरी त्यांचा उपयोग एकवचनात होतो ज्या वेळेला दोन अथवा दोहोहून अधिक बोध्या असो अर्थ दर्शवणाऱ्याचा असेल त्या वेळी वरील शब्द द्विवचनात अथवा बहुवचनात वाजता येतात.

४ बहुवचनः—(अ) भारतवर्षे बहुनि पवित्राणि स्थलानि सन्ति। या वाक्यात 'स्थलानि' या बहुवचनात नामाचा उपयोग 'पुष्कळ ठिकाणे' या अर्थी केलेला आहे.

(आ) प्राज्ञाः पूज्याः, सिंहाः वलिष्ठाः, या ठिकाणी प्राज्ञाः व सिंहाः या बहुवचनाचा उपयोग वर्गवाचक पद्धतीने केलेला आहे.

(३) आचार्यपादाः—गुरुचरणाः—मातृचरणाः—तातपादाः—
ही आदर्शाची बहुवचनाची रूपे आहेत. आचार्य, गुरु, पितृ, मातृ इत्यादि
आदर्शांचे व्यक्तिवाचक शब्दांना 'चरण किंवा पाद' हा शब्द जोडून आदर
दर्शविण्याकरिता बहुवचनांत उपयोग करण्याचा प्रघात आहे. हेच शब्द नुसते
बहुवचनांत येऊनले असतांही आदर दर्शविता आतो.

✓ (३) मगधाः, चङ्गाः, चिदनीः, निपधाः, कलिङ्गाः हे देशवाचक
शब्द लोकांच्या नावावरून घेतले असल्यामुळे बहुवचनांत येऊनले जातात, परंतु
लोकांच्या नावाला जर 'देश किंवा विषय' हा शब्द जोडला तर त्याचा उपयोग
एकवचनांत होतो, जसे.—निपधाः यावद्दल निपधदेशः किंवा निपधविषयः ।

✓ (४) रघवः, कुरवः, पाञ्चालाः, जनकाः—हे शब्द बहुवचनांत
कुळवाचक अर्थ दर्शवितात. जसे.—रघवः—रघुकुलम् ।

✓ (५) आपः (स्त्री. पाणी), वर्षाः (स्त्री. पावसाचा), सिक्ताः (स्त्री. बाळ),
अक्षताः (पु. न मोडलेले तांदूळ), गृहाः (पु. घर), दाराः (पु. पत्नी)
असवः—प्राणाः (पु. प्राण) या शब्दांचा उपयोग नेहमी बहुवचनांत होत
असतो. अर्थ मात्र एकवचनांत असू शकतो.

समाः—(स्त्री. वर्षे) हा शब्द बहुवचनांत येऊनला व त्याचा अर्थ
बहुवचनीच असतो.

अभ्यास १

पुढील वाक्यात रिक्तान्ना जागी वा पाठातील निरनाना अरुहण होतल
अशी पुढे दिलेल्या रूपातील योग्य ती रूपां यांना :—

- १ नलः ^{उगपः} ~~विश्वरुद्रा~~ वृषः । २ गङ्गायाः ~~सिक्ता~~ ^{सिक्ता} शुभाः ।
- ३ न ~~वैश्वदेव~~ ^{वैश्वदेव} पर्जन्यः पतति । ४ सायङ्काले बालाः समुद्रस्य तीरे ~~अभि~~ ^{अभि} ~~वृद्धि~~ ^{वृद्धि} ।
- ५ मित्रस्य ~~अश्वत्थ~~ ^{अश्वत्थ} रक्षति रामः । ६ रघुले ~~रघु~~ ^{रघु} वा रामः जातः ।
- ७ दुषदः पायालदेशस्य ~~पाञ्चाला~~ ^{पाञ्चाला} वी वृषः । ८ अहं ~~हस्ते~~ ^{हस्ते} ~~अमी~~ ^{अमी} रामं नमामि ।
- ९ सर्वेषु आपदेशु ~~रघु~~ ^{रघु} बलिष्ठः । १० ~~सिक्ता~~ ^{सिक्ता} पुत्रस्य पराक्रमेण हृष्यतः ।

(आपः, पावालानाम्, हस्ताब्जम्, रघु, वर्षासु, प्राणान्, सिंह,
सिक्ताभिः, निपधानाम्, पितरः)

अभ्यास २

पुढील वाक्याचा अर्थ सांगून र्यांतील वाक्या अन्वयातील शब्दाच्या विविध वचनाचें कारण सांगा —

- १ मगधेषु पाटलिपुत्र नाम नगरम् ।
- २ गुरुचरणानां पितृचरणानां च दर्शनं पुण्यम् ।
- ३ पुत्रस्य मरणेन दुःखिता जनना हाहातिनादेन रोदसी पृथ्वति ।
- ✓४ दमरपस्य दारेषु नृसिंहाया राम नात ।
- ५ पीडित्वाभ्यः सिक्तताभ्यः अपि तैलं न लभ्यते ।
यस्य अपा पति इति वेदेषु लिखितम् अस्ति ।
- ७ जनकानां रघूणां च सम्बन्धं जनानां प्रियं ।
- ८ जननां प्राणानां त्यागेन अपि पुत्रं रक्षति ।
- ✓९ कस्मिंश्चित् प्रवेगे आज्ञाक्षे वाक्सदम्पती प्रतिकसत ।
- १० माता मित्रं पिता नेति स्वभावात्त्रितयं द्वितम् ।

पाठ ४.

वाक्यपरचना.

- १ कुमारः हस्ताभ्याम् ईश्वरं नमति ।
हस्ताभ्यां नमति ईश्वरं कुमारः ।
ईश्वरं नमति कुमारः हस्ताभ्याम् ।
नमति ईश्वरं हस्ताभ्यां कुमारः ।

वरील सव वाक्यांचा अर्थ सांगण्याच जाहे परंतु शब्दांचा भावणी निरनिराळी वेगळी आहे सम्युक्तमर्थे एकाच वाक्यातील शब्द सामान्यपणे कोणत्याही ममान लिहिळे तरी चालतात, पणजे वाक्यातील प्रत्येक शब्द विनयित अर्थ दाखवितो व त्याच्यावरून वाक्यातील त्याचा अर्थ स्पष्ट होतो

जसे, 'कुमारः' हा प्रथमान्त एकवचनी शब्द कर्तृपद आहे. तो कोठेही योजला तरी तो कर्तृपदच होणार. तसेच 'इभ्यरम्' हा शब्द द्वितीयेचे एकवचनात आहे. तो वाक्यांत कोठेही योजला तरी तो कर्मपदच होणार. तसेच 'नमति' हे वर्तमानकाळी तृतीयपुरुषी एकवचनी क्रियापद कुमारः या कर्तृपदानाची जुळवण होणार. 'हस्ताभ्याम्' हा तृतीया-द्विवचनान्त शब्द वाक्यात कोठेही योजलेला असला तरी नमति या क्रियापदाशी साधनसंबंध दर्शविणार.

काही अपवादः—

२ रामः गृहं गच्छति कन्दुकेन फ्रीडति च ।

या संयुक्त वाक्यातील शब्दांची रचना जर बदलली तर अय परिणाम होईल तो पाहू. जसे 'कन्दुकेन गच्छति गृहं रामः च फ्रीडति ।' या वाक्याचा अर्थ असेच असू होईल. म्हणून हे लक्षांत ठेविले पाहिजे की संयुक्त अथवा मिश्र वाक्यामधील ज्या क्रिया असतील त्याचा योग्य प्रथम बदलना घाना नये; कारण त्यामुळे अर्थापेक्षा अनर्थ होईल. परंतु त्या संयुक्त अथवा मिश्र वाक्यातील जी सांगी एक निचल असलेली वाक्ये असतील त्यातील शब्दरचना बदलली तर अर्थभेद अथवा अनर्थ होणार नाही. जसे, गच्छति रामः गृहं फ्रीडति च कन्दुकेन । या वाक्याचा व गूळ वाक्याचा अर्थ साव्याच आहे; कारण परी जाणे व वेगळे वेगळे या क्रियांचा प्रथम बदललेला नाही. फक्त पहिल्या वाक्यात कर्तृपदील शब्दांचा प्रथम बदलला व त्याच दुसऱ्याही वाक्यातील बदलला.

३ (ज) रामः च गोविन्दः च पाटशालां गच्छतः ।

रामः या गोविन्दः या पाटशालां गच्छति ।

रामः एव पाटशालां गच्छति ।

रामः कुमारेण चतुरः खलु ।

बरोच वाक्यातील च, या, एव आणि खलु ही अव्यये वाक्याच्या आरंभी उपयोगाने आणून, च रामः च गोविन्दः। या रामा या

गोविन्दः। एव रामः...। खलु रामः। असा
तद्देनें योचना करता बेगार नाही.

(आ) बालः परीक्षाम् उत्तरति सः हि उद्यमशीलः ।

हे बाल्य बालः परीक्षाम् उत्तरति हि सः उद्यमशीलः । असें योचना
बेगार नाही, कारण 'हि' म्हणजे 'कारण' हे अव्यय वाक्याच्या आरम्भा येत
नाहीं तर वाक्यात पहिल्या शब्दानंतर केलेल्याच प्रमाणे,

(इ) गोविन्दः उद्यमशीलः तस्य पुत्रः तु अलसः ।

हे बाल्य गोविन्दः उद्यमशीलः तु तस्य पुत्रः अलसः । असें म्हणता
येत नाही, कारण 'तु' म्हणजे 'परंतु' याचा उपयोग 'हि' प्रमाणे वाक्याच्या
आरम्भा करता येत नाही, तर तो वाक्यामध्ये कोठेतरी करावा लागतो.

(ई) गोविन्दः उद्योगं करोति चेत् सः धनं लभते ।

या वाक्यातील 'चेत्' म्हणजे 'जर' हे अव्ययमुक्ता हि व तु या अव्यया
प्रमाणे वाक्याच्या आरम्भा उपयोगात जाणता येत नाही. या शिकणां वर्तमान
सार्थक रूपाचा भविष्यकारवाचक अर्थ आहे.

(उ) रामः उद्यानं गच्छति । गोविन्दः अपि उद्यानं गच्छति ।

अन 'अपि गोविन्दः उद्यानं गच्छति' असा जर शब्दप्रयोग केला तर
वाक्याला प्रभावे स्वरूप येईल व मूळचा अर्थ द्याविला जाणार नाही म्हणून
'अपि' म्हणजे 'मुद्धा' या अव्ययाचा उपयोग ज्या शब्दाशी त्याचा संबंध
असेल त्या शब्दापुढे केला पाहिजे.

(ऊ) रामः गोविन्दः इयं चतुरः न ।

या वाक्यात जर रामः इयं गोविन्दः चतुरः न । असा शब्दरचनेत बदल
केला तर अर्थ अगदी विरुद्ध होईल, म्हणजे 'राम गोविंदाप्रमाणे चतुर
नाहीं' या ऐवजी 'रामाप्रमाणे गोविंद चतुर नाही' असा होईल, म्हणून
'इयं' म्हणजे 'कारण, प्रमाणे' या अव्ययाचा उपयोग उपमानानंतर
(ज्याची उपमा दिली असेल त्या शब्दानंतर) केला पाहिजे.

(ए) 'त्वम् अधुना गृहं गच्छ' इति गुरुः छात्रं कथयति ।

या वाक्यातील 'इति' म्हणजे 'असें' या अव्ययाची बोललेल्या शब्दानंतरचा

नामा बदलता येणार नाही तोड्या शब्दानंतरच 'इति' या अव्ययाचा उपयोग केला पाहिजे.

परील सब उदाहरणावरून हे लक्षात येईल की संस्कृतमध्ये एखाच साध्या वाक्यातील शब्दांचा रचना यशाह केला तरा अर्थाला वाद येत नाही परंतु सयुक्त जवबा मित्र वाक्यामधाल क्रियाचा क्रम बदलेल अशा रीतीने शब्द बदलता येणार नाहीत

✓ त्याचप्रमाणे च, वा, एव, खलु, हि, तु, चेत् हीं अव्यय वाक्याच्या आरंभा उपयोगात आपता येणार नाहीत व अपि, इय आणि इति यांच्या नागा बदलता येणार नाहीत

साध्या संस्कृत वाक्यातील शब्दरचना इतीहा केवळ तरी चालते असे जरी वरल विवेचनावरून दिसून येईल तरा सामान्यत पुढीलियाप्रमाणे वाक्यरचना असावा —

प्रथम कर्तृपदाचा विशेषण व कर्तृपद नंतर, कर्मपदाचा विशेषण व कर्मपद व शेवटी क्रियापदाची सबद अतणारी क्रियाविशेषण व क्रियापद स्वभावक जवबा तात्वाचक अव्यये जवबा अव्ययाची शब्दसमूह, बहुधा वाक्याच्या आरंभी येतात त्याचप्रमाणे वाक्यातील क्रियेवर जोर दाववाचा अस्तित्वास क्रियापद प्रथम यावतात उद्गारव धक अव्यये वाक्याच्या आरंभी येतात 'अस्ति हे रूप प्राचीन काळाच्या पुन्या गोष्टी वणन करतांना आरंभी यावण्याची वदियाट आदे

अभ्यास १

पुढील वाक्यांचा आरंभ ओकाचा अध करा व "दाली" शब्दांची रचना यदकता येईल की नाही हे सकारण सागा —

- १ दत्तस्थेस्व ज्येष्ठ मासो मीषांच्या मध्यमा सुमित्रा कनिष्ठा च ववेर्गे अभवन् ।
- २ सुदस्य मत्तपेन पाडिता तना दृक्षाणा छायां जाभयन्त विमान्त पुगम् अनुभवन्ति च ।
- ३ इव, विद्वद्वापार नागत मपवण नाम पादस द्वारे शिटति देवपाद श्टम् इति च ।

- ४ राजहस स्वभावात् मन्दयति विजयवर्गस्व सेनापतिना कुकुटेन वेष्टित ।
 ५ राम प्रसन्न भवति तथा जल हस्तेन स्पृशति अस्त्रविद्या शिक्षते च ।
 ६ पादपाना भय वातात्पदाना शिशिरान्द्रयम् ।
 पर्वताना भय वज्रास्ताधूना दुर्जनाद्भयम् ॥
 ७ निमित्तमुद्दिश्य हि य प्रकृष्यति
 ध्रुव स तस्यापगमे प्रथं दति ।
 ८ धाराणा भूषण विद्या मन्त्रिणा भूषण नृप ।
 भूषण च पति स्नाणा शाल सवस्य भूषणम् ॥
 ९ यथानिप जले मत्स्यैर्भक्ष्यते क्षापद्भुवि ।
 आकाश पक्षिभिर्धैव तथा सवन वित्तवान् ॥
 १० जनयन्त्यर्पणे दुःख तापयन्ति विपत्सिपु ।
 मोहयन्ति च सम्पत्ती कथमर्था सुखावहा ॥

टीपा

- ३ देव हा शब्द पक्ष्याचा राजा ' राजहस ' याला उद्देशून योजिल्ल्या भाव—
 देव—नारायण
 देव्याद द्रष्टुं (दृष्टति)—महाराजाच्या पादार्चने दर्शन देण्याचा (दन्ज
 करीत आहे)
 ६ ' आनिप भक्ष्यते ' हे शब्द सर्व वाक्यांशास्तोवर जाडले पाहिजेत.

अभ्यास २

कुनील शब्दाची योग्य रीतीने मांडणा रूचन वाक्ये बनवा —

- १ उच्छिद्यन्ति, मुग्धानि, देव, बाला, प्रकृत्यन्ति, सवनत्, च, नमन्ति ।
 २ चीर, उद्यान, सावस्यले, वा, गच्छन्ति, समुद्रस्य, जना ।
 ३ विमान्तिमुख, चरन्ति, वा, उद्याने, अनुभवन्ति, इतस्तत्, जना ।
 ४ राम, च, गोपाल, प्रवीण, हिन्दु, वृष्ण, धृजने, एव, वृष्ण,
 धावन्ति ।

५ वृक्षस्य, मूर्ते, शाखाया, वायस, गानाय, नृत्यति, विरत, च, स्रोति,
तदा, मुख, मासखण्ड, भूमी, मुखात्, पतति ।

पुडाळ वाक्ये च, वा, ईति, हि, तु आपैनी योग्य अव्ययानां जोडून लिहा —

- ६ राम समुद्र तरति । बुध्यते राम रावणेन सह । राम त पराजयते ।
- ७ छात्र पारितोषिक लभते । स सावधानम् अभ्ययन करोति ।
- ८ जनक पुत्र वदति । आवाम् अधुना उद्यान गच्छाम ।
- ९ जम्बूक बहुवारम् उत्पतति । स द्राक्षाफलानि न लभते ।
- १० अहं सूत अस्मि । त्वहं सूतपुत्र अस्मि । परस्य मम परानमम् ।
कथं श्रेणस्य पुत्र वक्ष्यति ।

अभ्यास ३

साली दिलेल्या प्रत्येक शब्दासमूहानाल शब्दाची योग्य रूपे तयार करून
अर्थपूर्ण वाक्ये बनवा —

१	रात्रि,	सग	यम्,	नाड	
२	जन,	उद्यान	जनु+नू,	विभ्रान्तिपुत्र	
३	भक्त,	इश्वर,	पुत्र,	पूज्	
४	समुद्र,	वात,	तरङ्ग,	उद्+भू	
५	वाण,	शत्रु,	बोध,	क्षिप्	
६	चित्र,	पूर्णिमा,	वन,	वित्त,	आह्लाद्
७	प्रजा,	वृष,	पितृ,	भू	
८	जनक,	दा,	अलङ्कार,	रन्या	
९	शास्त्र,	अभ्ययन,	वृध्,	ज्ञान	
१०	नर,	उद्यम,	लभ्,	धन	

अभ्यास ४

प्रथम विभागातील कल्पदाना अनुरूप असे द्वितीय समूहातील विधेय
भाग जोडा —

प्रथमविभाग	द्वितीयविभाग
१ अथा	१ आकाशे उपसृजते ।
२ स्वप्ना	२ जल वर्षन्ति ।
३ कवि	३ भूमिं कृपति ।
४ कृपय	४ प्रजा रक्षन्ति ।
५ कृपावला	५ ईश्वर ध्यायन्ति ।
६ कृपा	६ काव्यं रचयन्ति ।
७ मालाहार	७ राज्ञु जयति ।
८ वीर	८ वृक्षान् सिद्धति ।
९ पवित्र	९ शीघ्रं धावन्ति ।
१० मेघा	१० जल पिवति ।
११ आरोम्य	११ सज्जनान् तिन्दति ।
१२ खला	१२ रात्रौ प्रनासन्ते ।
१३ तारका	१३ प्रातः काले अभयनम् नारभते ।
१४ नर	१४ व्यायामेन वर्धते ।
१५ बाल	१५ धनलाभेन मोदते ।

अभ्यास ५

पुत्रील वाक्यातील रिक्तान्या जागी वसात दिलेल्या शब्दांपैकी योग्य तो शब्द मोजा —

- १ कृपावला ——— भूमिं कृपन्ति । (हलेन, खड्गेन, खनिनेण)
- २ बाल मुल क्षालयति ——— । (जलेन, दुग्धेन, रसेन)
- ३ वीर भरिणा सह युध्यते ——— । (शत्रु, उद्याने, रणे)
- ४ नरा ——— उद्भवन्ति । (सागरेभ्य, मघेभ्य, गिरिभ्य)
- ५ नदीना जल ——— शुष्यति । (वर्षासु, हेमन्ते, निदाये)
- ६ कर्णं मुख्यत प्रतिद ——— । (शीर्षेण, औदार्येण, पैशेण)
- ७ पुण्याणि ——— अलङ्कयन्ति । (वृक्षान्, तटागान्, पर्वतान्)

- ८ नरः लज्जास्पन्दे ————— भवति । (अविनयेन, दास्येण,
मौर्ख्येण)
- ९ मयूरः ————— बाहनम् । (गजाननस्य, सरस्वत्याः, शंकरस्य)
- १० वियस्य निर्माता ————— । (इधाननः, चतुराननः, पद्माननः)

पाठ ५.

कारकविचार—प्रथमा.

युद्धे शत्रोः वधाय वीरः धनुषः वाणान् करेण क्षिपति ।

‘युद्धात् शत्रून् मारभ्यारतिना वीर धनुष्यापसून हाताने वण केरतो’
या वाक्यातील ‘शत्रोः’ या शब्दाशिवाय इतर सर्व शब्द ‘क्षिपति’ या
क्रियापदाशी निरनिराळ्या प्रकारांनी संबंध साधले आहेत. असे ‘वीरः’ हा
प्रथमान्त शब्द वक्तृसंबंध, ‘वाणान्’ हा द्वितीयांत शब्द कर्मसंबंध, ‘करेण’
हा तृतीयान्त शब्द साधनसंबंध, ‘वधाय’ हा चतुर्थान्त शब्द प्रयोजनसंबंध,
‘धनुषः’ हा पञ्चम्यांत शब्द अपादान अथवा दूर होणे असा अर्थ
दर्शविणारा संबंध व ‘युद्धे’ हा कालवाचक अथवा स्थलवाचक अधिकरणसंबंध
दर्शवितो. अशा तऱ्हेचा नाम व क्रियापद सामधील गिरनिराळ्या विभक्तींनी
दर्शविल्या जाणारा संज्ञा कारकसंबंध असा संयोगिला जातो व त्या विभक्तींना
कारकविभक्ति असे म्हणतात.

‘शत्रोः’ या पठ्ठपन्त शब्दाचा संबंध ‘क्षिपति’ या क्रियापदाशी नसून
‘वधाय’ या दुसऱ्या नामाशीच आहे. म्हणून पथी विभक्तींच्या कारकविभक्ति
म्हणत नाहीत, व पथी विभक्तींच्या नामान्यनामार्थाल अथवा उपेक्षान-नामान्मधील
संबंधाला कारकसंबंध असे म्हणत नाहीत.

प्रथमा—स्वतन्त्रः कर्ता

१ रामः गच्छति । देवदत्तः पचति । स्थाली पचति ।

या तीन वाक्यांमध्ये रामः, देवदत्तः, व स्थाली हे प्रथमान्त शब्द

कर्तृपदे दर्शयितात, वारण वरील वाक्यामध्ये हे अर्थ स्वतः, मुख्य व निरपेक्ष असे क्रियेचे उत्पादन आहेत. 'देवदत्तः पचति' नामधेयं शिजविधान्याला महत्त्व आहे. परंतु 'स्थाली पचति' नामधेयं रथाळांला शिजण्याच्या क्रियेमध्ये महत्त्व आहे हे दर्शविलेले आहे.

- २ अहम् अत्र गङ्गार्तरे तिष्ठामि ।
 पश्चिशावकाः अत्र निवसन्ति ।
 बालको कन्दुकेन क्रीडतः ।
 वयं सर्वे सुखेन कालं नयामः ।
 त्वं देवं न नमसि ।

वरील वाक्यामध्ये कर्तृपदाना जो पुरुष व जें वचन आहे तो पुरुष व तें वचन क्रियापदाचेही आहे. जसे—

अहम्—प्र. पुरुष ए. वचन—तिष्ठामि—प्र. पु. ए. व

• बालको—ए. पुरुष द्विवचन —क्रीडतः—ए. पु. द्वि. व.

सावहन असे म्हणता येईल ही कर्तृपद व क्रियापद नामधेयं पुरुष व वचन यांचें साम्य पाहिजे.

- ३ युधिष्ठिरः सर्वेषु पाण्डवानां सर्वेषु पाण्डवेषु चा ज्येष्ठः
 भवति ।

भ्रुवः नाचयणस्य भक्तः (अस्ति) ।

पाण्डवाः कौरवाणां शत्रवः (भवन्ति) ।

पाठशाला रमणीया अस्ति ।

प्रजाः रामस्य जीवितम् (सन्ति) ।

अल्लुनः कृष्णस्य मित्रम् (भवति) ।

वरील वाक्यात अस् किंवा भू हे क्रियापद कोनडेले अथवा शुभ आहे त्याचा अर्थ पूर्ण करण्याकरिता भक्तः, शत्रवः, जीवितम् व मित्रम् हीं नामे व ज्येष्ठः व रमणीया हीं विशेषणें योजणी आहेत त्यापैकी विशेषणाचा उपयोग कर्तृपदातील नामाच्या छिंद, वचन व विश्विकि याप्रमाणें

केलेला आहे व नामाचा उपयोग कर्तृपदाप्रमाणे फक्त विभक्ति विलेला आहे नामाचे मूळ लिखा कायम राहिले आहे व वचन अर्थातुसार झालेले आहे. क्रियापदाने रूप मूळ कर्त्याला अनुसरून झालेले आहे

४ सज्जना. आदरस्य आस्पदम् अथवा पदम् भवन्ति ।

अस्मिन् विषये चर्च प्रमाणं स्म. ।

नृपा. पूजास्थानं भवन्ति ।

ईश्वरः भक्तेः भाजनं भवति ।

युधाम् उभौ कल्याणस्य भाजनं भवथः ।

पुत्रस्य पितृचरणाः पद्य प्रमाणं भवन्ति ।

वरील वाक्यात अस् अथवा भू हे जपूणावक क्रियापद योपलेले आहे, म्हणून त्याचा अर्थ पूर्ण करण्यासाठी आस्पद, पद, प्रमाण, स्थान व भाजन असे नपुंसकलिनी शब्द योपलेले आहेत व ते एकवचनात योपलेले आहेत त्याची हपे कर्तृपदाच्या लिखावर अथवा वचनावर अवलंबून झालेली क्रियापदाचे रूप मान मुख्य कर्त्याप्रमाणे झालेले आहे

५ (अ) राम. त्वं वय च सर्वे उद्यानं गच्छाम. ।

(आ) सर्वे नगरिकाः अहं च अद्य शंकरं पूजयाम. ।

(इ) युधाम् उभौ पते वाला. च अभुना कीदथ ।

(ई) राम. गोविन्द. सर्वे जना. च उद्यानं गच्छन्ति ।

वरील 'ज' व 'आ' या वाक्यामध्ये 'च' ने जोडलेल्या कर्तृपदामध्ये प्रथम-पुरुषी कर्तृपद असल्यामुळे क्रियापदाचे रूप प्रथमपुरुषी झाले आहे, व सब कर्तृपदे मिळून बहुवचनी अर्थ होत असल्यामुळे क्रियापदाचे रूप बहुवचना माल आहे.

'इ' मध्ये प्रथमपुरुषी कर्तृपद असल्यामुळे व द्वितीयपुरुषवाचक असल्यामुळे क्रियापदाचे रूप द्वितीयपुरुषी बहुवचना झाले आहे

'ई' मध्ये केवळ तृतीयपुरुषी कर्तृपदे असल्यामुळे क्रियापदाचे रूप तृतीय पुरुषी बहुवचना माल आहे

यावरून असे म्हणता येईल की 'च' ने जोडलेल्या कर्तृपदामध्ये जर

प्रथमपुरुषी सर्वनाम असेल तर क्रियापदांचे रूप प्रथमपुरुषी, प्रथमपुरुषवाचक सर्वनाम नसेल व द्वितीयपुरुषवाचक असेल तर द्वितीयपुरुषी, आणि प्रथम व द्वितीयपुरुषवाचक कर्तृपदांचे अर्थाची तृतीयपुरुषी केली पाहिजे; व वचन सर्व कर्तृपदांचे मिळून जे होत असेल ते शाळें पाहिजे.

६ रामः वा गोविन्दः वा अहं वा अधुना गच्छामि ।

वयं यूयं वा समास्थानं गच्छथ ।

वयं त्वम् परौ बालौ वा ईश्वरं पूजयतः ।

वरील वाक्यांमध्ये कर्तृपदे 'वा' या अव्ययानें संबद्ध झालेली आहेत व क्रियापदे जवळच्या कर्तृपदाप्रमाणें पुरुष व वचन यांमध्ये जोडलेली आहेत. जसे, गच्छामि हें अहम् या जवळच्या कर्तृपदाप्रमाणें, गच्छथ हें यूयम् प्रमाणें व पूजयतः हें बालौ या कर्तृपदाप्रमाणें झालें आहे.

टीपः—'च' म्हणजे 'आणि' व 'वा' म्हणजे 'अथवा' या उपपत्तानी अव्ययाचा उपयोग प्रत्येक संबद्ध शब्दानंतर करतात किंवा एतदा शेषदी वरतात. मराठीप्रमाणें एक संबद्ध शब्दांमध्येच वरून चाळत नाही तर शेषदी मुद्रा करावा लागतो. जसे—

रामः च गोविन्दः च कृष्णः च । किंवा रामः गोविन्दः कृष्णः च ।

रामः अभ्यसनं करोति च क्रीडति च । किंवा रामः अभ्यसनं करोति क्रीडति च । तसेंच,

रामः वा गोविन्दः वा कृष्णः वा । किंवा रामः गोविन्दः कृष्णः वा ।

रामः पाठं वाचयति वा क्रीडति वा । किंवा रामः पाठं वाचयति क्रीडति वा ।

बालः नदीं गच्छति च स्नानं करोति च ।

बालः नदीं गच्छति स्नानं करोति च । किंवा स्नानं च करोति ।

बालः प्रतिदिनम् उद्यानं गच्छति वा क्रीडाङ्गणे क्रीडति वा ।

बालः प्रतिदिनम् उद्यानं गच्छति क्रीडाङ्गणे क्रीडति वा । किंवा

बालः प्रतिदिनम् उद्यानं गच्छति क्रीडाङ्गणे वा क्रीडति ।

वरील वाक्यावयव असे किंवा घेरेंत की, 'च' नें अथवा 'वा' नें संबद्ध असलेल्या दोन अथवा अधिक वाक्यांत प्रत्येक शब्दानंतर, एतदा शेषदी किंवा शेषव्या वाक्यांत पहिल्या शब्दानंतर येईल 'च' ना किंवा 'वा' चा उपयोग करावा येतो.

अभ्यास १

पुढील वाक्यांत रिक्त्या जागी योग्य शब्द जोडाः—

१ सम्बन्धः आदरस्य ————— भवन्ति ।

- ० बर्मराज वदति हे नकुल तथा च सहदेव समराज्य ——— इति ।
- ३ गोपाल अह युवाम् उमी च ————— ।
- ४ मित्रे स्नेहस्य पार्त —————
- ५ अर्जुन ध्रीःकृष्णस्य प्राणा ————— ।
- ६ जनस्य ————— पुत्राणा प्रमाण भवन्ति ।
- ७ सर्वा छता कुमुदै ————— भवन्ति ।
- ८ राम युवाम् अह वा एतद् कार्य — — — ।
- ९ वय त्व ————— वा सभा गच्छत ।
- १० गुणा पूजास्वान — न च वय ————— ।

अभ्यास २

पुढील शान्यातील अथवा श्लोकातील कर्तृपद व क्रियापद यांमधील सर्वप्रसङ्ग करा व अर्थ सागा —

- १ सन्ति इह गिरिदुर्गाणि निर्झरा वन्दराणि च ।
- २ बुद्धिसम्पन्ना महात्मान सङ्घेषु न विस्मयन्ते ।
- ३ पश्यामि देवान् तव देव देहे ।
- ४ त्व विश्वस्य पर निधानम् ।
- ५ विसन्ति नाशाय उक्लम पतज्ञा ।
- ६ धार्ये भीमसेन गच्छाम शुक्रजनेन अनुज्ञाता अह प्रातर च युद्धाय ।
- ७ मत्स्य सौर्य दया त्यागो नृपस्यैते महाशुणा ।
- ८ यत्न करोति दुर्वृत्त तद् हि फलति सधुषु ।
- ९ अश्रियस्यापि पश्वस्य परिणाम सुखावह ।
- १० ते वा द्वादश वर्षाणि वय वा द्यूतनिर्जिता ।
प्रविशेन महारण्यमजिने परिव्राजिता ॥

टीपा

- १ गिरिदुर्गणि-पर्वगावरीळ शिळे (गिरि+दुर्गे)
- १० प्रविशेन-(प्र+वि १ पाठार्थे सिद्धर्थी प्र पु व च.)
आम्ही प्रवेश करू

अभ्यास ३

पुत्रील वास्यात रिक्ताम्या जागी योग्य ते शब्द योजा —

- १ त्व राम च फलानि — (भक्ष्) ।
- २ अहम् एते बाला च विनाशि — (हृश्) ।
- ३ राम युद्धम् — च मित्र रक्षाम ।
- ४ अह राम वा श्लोक — (पठ्) ।
- ५ ते — वा ईश्वर पूजयाम ।
- ६ गुरु शिष्या च उद्यान — (गम्) ।
- ७ कथं वा बान्धवा वा यूय वा कृप — (कर्ण्) ।
- ८ राम गोपल तस्य मित्राणि च उपदेश — (स्त्) ।
- ९ मालाकार तस्य पुत्र वा वृक्षान् — (सिच्) ।
- १० राम सीता च वने — (वच्) ।

पाठ ६.

द्वितीया—कर्म.

- १ रामः वृक्षान् पश्यति ।
 बालः हस्तौ क्षालयति ।
 भानराः फलानि भक्षयन्ति ।

वरील वास्यातल 'पश्यति, क्षालयति व भक्षयन्ति' ही शियापद सचर्नक भाहत व 'वृक्षान्, हस्ता व फलानि' हे द्वितीयान्त शब्द कर्मपरें आहेत. म्हणून सचर्नक निरापदांचा उपयोग करताना कर्मशब्द शब्द द्वितीयेत दोत्रावा.

- २ आचार्यः छात्रान् प्रश्नं पृच्छति ।
 वरिद्रः धनिकं द्रव्यं पाचते भिक्षते वा ।

गोपालः धेनुं दुग्धं दोग्धि ।

गोपी दधि नवनीतं मध्नाति ।

गुरवः शिष्यान् धर्मं द्रुयन्ति-भाषन्ते-शासति वा ।

भृत्यः भारं गृहं नयति-बहति वा ।

परील वाक्यामध्यं क्रियापदं सर्मकं असून दोन दोन शब्द द्वितीयेत आरेले आहेत ते दोन्ही शब्द र्मपदं आहेत त्यातील 'छात्रान्, धनिकम्, धेनुम्, दधि, शिष्यान् व गृहम्' हे शब्द द्वितीयेशिवाय अन्य विभक्तीत योजता येतील वसे, छात्रान्, शिष्यान् हे शब्द चतुर्थीत व धनिकं, दधि हे शब्द पचमीत योजता येतील. म्हणून या कर्मपदाचा 'गोण कर्मपदं' म्हणतात. परंतु 'प्रश्नम्, द्रव्यम्, दुग्धम्, नवनीतम्, धर्मम् व भारम्' हे शब्द मात्र नेहमी द्वितीयेतच योजले पाहिजेत म्हणून याना 'मुख्य कर्मपदं' असें म्हणतात. यावरून हें विमून देईल की संस्कृतमध्ये प्रच्छ्, यान्, दुह्, मन्श्, वृ, नी व व्ह् या क्रियापदांना दोन कर्मपद असून घनतात व त्याचप्रमाणे या क्रियापदांशी समानार्थक क्रियापदं सुद्धा द्विकर्मक पद्धतीनें उपयोगात आगता येतात

टीप — दुह् याश्च पश्च दण्ह रुधि प्रच्छि चि द्रु शासु जि मन्श् सुपाम् ।

कर्मयुक्त्वा स्वादकाथित तथा स्यात्सीदृक्त्वहाम् ॥

या वरिसेतील पश्, दण्ह, रश्, जि, चि, सुप्, वृप व ह् हीं उभयत वाक्यामध्यं द्विकर्मक रीतीनें वचितच उपयोगात येतात

३. दुर्योधनः द्रोणं सेनापतिं करोति नियोजति च ।

नराः सिंहं मृगाधिपं मन्यन्ते ।

जनाः रामम् ईश्वरं गणयन्ति ।

परील वाक्यांत द्रोणम्, सिंहम् व रामम् हीं कर्मपदं आहेत व करोति, मन्यन्ते व गणयन्ति हीं क्रियापदं आहेत. परंतु या वाक्याचा अर्थ पूर्ण करण्याकरिता मूळ कर्मपदाचा अर्थ निश्चित करणाऱ्या दुसऱ्या द्वितीयास्त शब्दाची गरज लागते वसे—सेनापतिम्, मृगाधिपम्, ईश्वरम्

म्हणून 'करणे, नेमणे, मानणे व निवडणे' इत्यादि क्रियापदांचे चर्मावाचक शब्द व त्याचप्रमाणे वाक्याचा अर्थ पूर्ण करणारे शब्द हे दोन्ही द्वितीयेत येऊनच लागतात.

- ४ बालः जननीम् अनुसरति-अनुगच्छति वा ।
 व्याघ्रः धेनुम् अभिधावति-गच्छति-द्रवति वा ।
 योधः अभ्यम् आरोहति ।
 खगः आकाशम् उत्पतति ।

वरील वाक्यांतील सु, गम्, धास्, द्रु, रुह् व पत् हीं क्रियापदे अकर्मक आहेत. परंतु त्याला अनु, अभि, आ, उद् हे उपसर्ग जोडल्यामुळे त्याच अकर्मक रीतीने उपयोग करण्यात आला आहे.

संस्कृतमध्ये उपसर्ग जोडल्याने अकर्मक क्रियापदे अकर्मक होऊ शकतात.

- ५ रामः ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति ।
 पान्यः देशं भ्रमति ।
 चित्तेन हृदि प्रजति भक्तः ।
 बालः हृदि गच्छति ।

वरील क्रियापदे अकर्मक आहेत. म्हणून ज्या ठिकाणात अथवा भावनेतच गतीचा शोध असतो त्या स्थलवाचक अथवा भावनावाचक शब्दाची द्वितीया विभक्ति येऊनच लागते. स्थलवाचक शब्दाची कधी कधी 'गम्' या क्रियापदाचा प्रत्यक्ष गतिदर्शक अर्थाने उपयोग केला असता बहुधाही येऊनच लागते.

- ६ धने वसन्ति निवसन्ति वा मुनयः ।
 परंतु वनम् अधि-उप-अनु-आ-वसन्ति मुनयः ।
 बालः भूमौ तिष्ठति । परंतु बालः भूमिम् अधितिष्ठति ।
 नृपः सिंहासने आस्ते । परंतु नृपः सिंहासनम् अध्यास्ते ।
 यतिः पर्णशय्यायां शेते । परंतु यतिः पर्णशय्याम् अधिशेते ।
 घस् अपवा निवस् वा क्रियापदाचा उपयोग सहाय्यतः नान्यथाच करतान,

परतु वस् या निर्यापदात् अधि, उप, अनु व आ द्वे उपसर्ग चोडले न्हणने
स्वल्वाचक्र शब्दाचा द्वितया योजतात

तसेच स्या (प्र ग प प) आस् व शी (द्वि ग आ प) या
निष्ठापदाना अधि हा उपसर्ग पाडला म्हणजे स्वल्वाचक्र शब्दाचा द्वितया
विभाषि योजतात

७ स. याल दश दिनानि पाठशाला न आगच्छति ।

मुहूर्तं त्व तत्र तिष्ठ इति राम. भृत्य कथयति ।

पान्य प्रतिदिन क्रोशो गच्छति ।

यथाल वाक्यात दिनानि व मुहूर्तं हे कालान्वक शब्द व क्रोशौ हा स्वल्-
वाचक शब्द द्वितयेंत योजले आहेत कारण 'अमुक पाठपर्यंत' अथवा
'अमुक अंतरपर्यंत' हा अर्थ पालाधी अथवा स्वल्वाचा द्वितयेंत दगविला जातो

अभ्यास १

पुढील वाक्याचा अर्थ सांगून त्यांतील द्वितयान्त पदांचें प्रयोजन सांगा —

- १ पान्या नगरं नगरम् अटन्ति भ्रमन्ति वा ।
- २ युद्धे सेनापतिम् अनुसरन्ति धीमताः ।
- ३ सद्यः नर बहून् क्रोशान् प्रतिदिनं नष्टि सम्य ।
- ४ वाग पाठशालायां सप्त वर्षाणि आहृतमाणा पठन्ति ।
- ५ युद्धे वासा रथान् अश्वान् गजान् वा वापयन्ति ।
- ६ राजपुत्रा चौरान् अनुधावन्ति ।
- ७ जनस्य आदेशेन स याल नियमवान् यत्तदुपपाद्य धेन नयति ।
- ८ अग्न्यग्निनि क्षान्ताया प्रसूतिम् उपांशन्ति इति रामस्य वचनम् ।
- ९ स सतिभानेन मूढः प्रवीणतां गच्छति ।
- १० लोके गुह्यं विपरानता (गुह्यं) वा स्वच्छिन्नम् नर नयन्ति ।

अभ्यास २

पुढील वाक्यात रिकाम्या जागा योग्य ते शब्द भोजा —

- १ शरणेन अनुज्ञानं दुर्धिनं त... — अहम् ।

- २ गोपाला प्रभाते धेनु ————— दुहन्ति ।
- ३ महाकाहु अर्जुन ————— अभ्यपतन् ।
- ४ लक्ष्मणेन विरचितम् उवाच राम — — — ।
- ५ वद चतुर्दश ————— वने वयामि इति राम अवदत् ।
- ६ पुनस्त्व मृत्युना धनप्रय ————— भगच्छत् ।
- ७ विश्वामित्र यस्तस्य रक्षणाय ————— रामलक्ष्मणी अवाचत
- ८ महेंद्रस्य अधासन पुरपत ————— ।
- ९ जना सामान्यत भेष्टस्य आचरणम् ।
- १० राम दूरदेवान् आगत मित्र कुञ्जल ————— ।

पाठ ७.

तृतीया—कर्ता व करण.

- १ रामेण अध्ययनं कृतम्—अक्रियत वा ।
भीष्मेण प्रतिज्ञा पालिता—अपाह्वयत वा ।
कृष्णेन उद्यानं दृष्टम्—अदृश्यत वा ।

वराह वाक्यात् रामेण, भीष्मेण व कृष्णेन ही तृतीयान्त पद क्रिया कोणा केही हैं दशवितात् परंतु वाक्यात्तल मुख्य शब्द क्रिया काया केही हैं दशविनारा नस्तु काय क्रिया केही केही हैं दशविनारा वाक्य म्णने क्रियेवं वने नाहे म्णल ही वमणि प्रयोगाची रान्त नाहे वमणि प्रयोगात् कतरि-प्रयोगातील प्रथमान्त स्वतंत्र कर्ता तृतीयत योजतात

- २ वाल. नयनाभ्या पश्यति ।
राम. शत्रु वाणेः मारयति ।
भक्त. स्तुतिभि. ईश्वरं भजति ।

वराह वाक्यात्तल तृतीयान्त पदें क्रियेवं साधन अधना करण दशवितात् म्णल साधनवाचक शब्दाची तृतीया योजतात

- ३ चायसस्य स्वरः प्रकृत्या कर्कशः ।
 कृष्णेन साहस्रेण राक्षसाः हताः ।
 हिद्रोणेन धान्यं क्रीणाति रामः ।

बराळ वाक्याताळ तृतीयांत पदं मिया करप्याची तहा दशवितात

- ४ (अ) रूप्यद्वयेन इदं पुस्तकं क्रीतम् ।
 (आ) पथिकः शफटेन ग्रामान्तरं गच्छति नोक्या च
 प्रत्यागच्छति ।
 (इ) भृत्यः भारं शीघ्रेण नयति वहति वा ।
 (ई) पूर्व्या दिशा नृपः गतः । अनेन मार्गेण चोरः पलायितः ।

बराळ 'अ' या वाक्यामध्ये विमतवाचक शब्द, 'आ' मध्ये वाहन वाचक शब्द, 'इ' मध्ये ज्या अवयवाचा उपयोग करून नेण्याचा अथवा उचलण्याचा मिया केला जाते तो शब्द, व 'ई' मध्ये ज्या दिशेन अथवा मार्गाने जाण्याचा मिया घडते तो शब्द हे तृतीयेन थोडले जाहेत

- ५ (अ) अग्निमन्युः शौर्ये अर्जुनेन तुल्यः-समः-सदृशः वा ।
 कर्णेन तुल्यः सम वा दाता न वर्तते ।
 (आ) रामस्य सीतया वियोगः जातः ।
 बालेन विप्रयोगः जनन्याः असह्यः ।

'अ' मध्ये ज्याच्याला तुलना करून त्याचा व 'जा' मध्ये ज्याच्या-पसून वियोग होतो त्याची तृतीया विभक्ति थोडलेली जाहे

- ६ बालः अधिनयेन कञ्चते ।

पुनस्य पराक्रमेण जनकः तुप्यति विस्मयते वा ।

बराळ वाक्यामध्ये ज्याचा लागू पडतो व ज्यापद्वारे मनाप अथवा विस्मय वाटतो त्याचा तृतीया थोडलेली जाहे

- ७ पादेन सज्जः । कर्णेन पथिरः । नयनेन काण ।

रूप-सहा अवयवाचा दोष दाखविणारा शब्द त्या अवयवाचा शब्दने तृतीयाचे रूपानेपर थोडतात.

८ अन्धस्य दीपेन न किमपि प्रयोजनम् ।

अलसस्य उद्योगेन किम्, किं कार्यम्, कः उपयोगः, कः गुणः, कः अर्थः वा ।

बराळ वाक्यामध्ये उपयोग करणारा अथवा ज्याला उपयोग होतो तो अन्धा जर्वांचे शब्द पत्रत जोबलेले आहेत. जसे—अन्धस्य, अलसस्य; व ज्या गोष्टीचा अथवा वस्तूचा उपयोग करतावयाचा त्याची तृतीया योजलेली आहे. जसे—दीपेन, उद्योगेन.

अभ्यास ?

पुढील वाक्यांच्या सभवा श्लोकाचा अर्थ करून तृतीयेचे विशिष्ट उपयोग स्पष्ट करा.—

- १ यथा एकेन चक्रेण स्थस्य गतिः न भवति तथा पराहरेण विना देवं न सिध्यति ।
- २ नरेण देहः पुण्यरूपेण मूत्रेण कीतः भवति ।
- ३ विद्यया अलङ्कृतः अपि दुर्जनः मणिना भूषितः सर्वः इव त्यागम् अर्हति ।
- ४ पुरातः चतुर्भिः परीक्ष्यते धुतेन, शीलेन, कुलेन, कर्मणा च ।
- ५ उत्तमशीलानां नराणां देवज्ञानेन न प्रयोजनम् ।
- ६ पुण्येरेव हि उच्यते मुहूर्तिभिः सत्संगतिर्दुर्लभा ।
- ७ को न दाति वसं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः ।
मुद्गो मुखलेपेन करोति मण्डुखनिम् ॥
- ८ कोऽपि पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् भक्तिसाम् ।
- ९ तपसा मनसा वाग्भिः पुत्रिता बलिबर्माभिः ।
तुष्यन्ति क्षमिता नित्यं देवताः किं विचारितः ॥
- १० न वेद्दद्याप्यग्नेर्न दार्निर्न च कियानिर्न तपोभिर्हर्षः ।
पूर्वकारः शस्य अहं (शक्योऽहं) गृह्योक्तं द्रष्टुं त्वदन्तं उरुप्रवीर ॥

टीपा

- १ बलिबर्मा—आहुते देव्यार्षे शस्य.

- १० शीट्पान्तीं अर्जुनाल उदेगूल म्दलेला श्लोक
 वदयशाध्ययनात्—वेदपठन, यज्ञक्रिया व शालाध्ययन
 मूलाव —न र्वेलीव—मनुष्यलोक

अभ्यास २

पुढाल वाक्यामध्ये रिक्तान्या जागा शोबगी कनात ।दलया शब्दातील योग्य
 शब्दांची वाक्य ता रूप वाजा —

- १ प्राद्वण वज्ञार्थ प्रामात्तर छाग ————— ववदत् ।
 - २ ————— वधिर नर जन्वी सह उचस्वरेण भाषते ।
 - ३ घानक हर्म्य ————— कातवान् ।
 - ४ ————— एहिमेन एदयेण न किमपि प्रथे वनम् ।
 - ५ ————— पाडिता देवा विष्णुम् उपागच्छन् ।
 - ६ ————— सदशम् अन्वन् मित्र न विद्यते ।
 - ७ दुर्बाधनस्य ऊरुद्वय ————— सन्तुगतम् ।
 - ८ कुबेरस्य शापात् यक्षस्य ————— विथाग जात ।
 - ९ उदङ्गवो गाने ————— तर्ष वना प्राता ।
 - १० जना ————— जाङ्गलभूमि गच्छन्ति ।
- (अमितोरा, गदा, रावण रूपरसहस्र, मरु-व, मुनि, वर्म भाया, भीम,
 प्राचाप्य रण)

पाठ ८.

चतुर्थी—समदान.

- १ जनक पुत्राय पुस्तक यच्छति ।
 मघ जनेभ्य जल यच्छति ।
 आचार्यण शिष्याय पारितोषिक दीयते ।

धेनुः गोपालाय दुग्धं वितरति ।

भक्तः ईश्वराय पुष्पाणि अर्पयति ।

वरील वाक्यांमध्ये देणें वा अर्थाच्या क्रियापदांचा उपयोग केलेला आहे, व ज्याला वाचकाचें त्याची चतुर्था विभक्ति येविल्ली आहे. यालाच संप्रदान म्हणतात.

२ वालः क्रीडायै समुद्रस्य तीरं गच्छति ।

अर्जुनः युद्धाय सज्जः भवति ।

देवाः गङ्गां शिवाय प्रार्थयन्त ।

वरील वाक्यांत क्रियेनें जें प्रयोजन आहे अथवा ज्याच्यासाठी क्रिया केली जाते, त्या अर्थाचा शब्द चतुर्थीत बोजलेला आहे.

३ चानरेभ्यः फलानि रोचन्ते ।

ईश्वराय पूजा रोचते ।

—वालकेभ्यः मोदकः स्वदते ।

वरील वाक्यांत 'सच्-आवडणें' वा अर्थाचा क्रियामदें आहेत. ज्याला काही भावदत्तें त्याची चतुर्था विभक्ति येवलेली आहे; जसें—चानरेभ्यः, ईश्वराय, वालकेभ्यः । व ती वस्तु क्षायडते त्या अर्थाचा शब्द प्रथमेत बोजलेला आहे. जसें—फलानि, पूजा, मोदकः । क्रियापदाचें रूप प्रथमान्त शब्दाच्या अनुरूप असें झालेलें आहे.

वरील संस्कृत वाक्यरचनेंत व त्याच अर्थाच्या मराठी वाक्यरचनेंत साम्य आहे. जसें—वालकेभ्यः मोदकः स्वदते । मुलांना खाऊ भावडतो.

४ जनकः बालकाय कृत्यति ।

मूर्खाः मित्राय अपि कुप्यन्ति ।

दुर्योधनः पाण्डवेभ्यः अद्रुह्यत् ।

कृष्-कृ-पगायणें व द्रुह्-द्रोह करणें वा अर्थाचे घातूंचा उपयोग करताना ज्याच्यावर समवाचकाचें अथवा उदाचा द्रोह करतवयाचा त्याची चतुर्था बोजली पाहिजे.

५ रामः गोविन्दाय शतं रूपकान् धारयति ।

नरः पितृभ्यः, देवेभ्यः, ऋषिभ्यः, भूतेभ्यः च ऋणं धारयति ।
शकुन्तला सखीभ्यां द्वे वृक्षसेवने अधारयत् ।

धृ-देर्णे असणं, ऋणी असणं या क्रियापदाचा उपयोग करताना ज्याचे देण अथवा ऋण असेल त्याचा चतुर्था विभक्ति बोजतात

६ बालः मोदकाय स्पृहयति ।
नृपः विजयाय स्पृहयति ।

स्पृह्-इच्छा करणे या क्रियापदाचा उपयोग करताना ज्या वस्तूची इच्छा करतानाचा त्याचा चतुर्था बोजतात

पलु इप् (६ गण प. ५) -इच्छ्-इच्छा करणे याचा उपयोग करताना द्वितीयाच बोजतात जल-नृपः विजयम् इच्छति ।

७ राम. जनकं जनकाय वा प्रणिपतति, प्रणमति,
नमस्करोति वा ।

शिष्याः आचार्य आचार्याय वा प्रणमन्ति नमस्कुर्यन्ति वा ।

प्र+नि+पत्, प्र+नम्, नमस्+कृ-नमस्कार करणे-पाया पङ्के. याचा उपयोग करताना ज्याला नमस्कार करायलाचा त्याची द्वितीया किंवा चतुर्था बोजता येते परंतु द्वितीया बोजण्याचा विशेष प्रपात आहे.

८ दूतः विजयस्य वार्तां नृपाय कथयति निवेदयति शंसति वा ।
गुरुः छात्रेभ्यः धर्मम् आरयति-व्याचष्टे वा ।

कथ्, नि+धिद् (प्रयोगक), शंस्, ज्या न चक्ष् मृगजे सामणे वा क्रियापदाचा उपयोग करताना ज्याला सांगायलाचें त्याची चतुर्था बोजतात,

रामः मित्रं वार्तां कथयति अथवा मित्रस्य वार्तां कथयति ।

कथ् याचा उपयोग ज्याला सांगायलाचें त्याची द्वितीया किंवा पष्ठी बोजतात.

अभ्यास १

पुलाह वानवाचा अथवा श्लोकाचा अर्थ कळून चतुर्थाचा विशिष्ट उपयोग स्पष्ट करा —

- १ शिष्याणां विनोदाय गुरु विचित्रा कथा कथयति ।
- २ तुष्टः दशरथः कैनेत्र्यै द्वौ परो भयच्छतः ।
- ३ सुधीव सीतामार्गणाय वानरान् व्यसृजत् ॥
- ४ यथा भिर्रोचते वयस्याय तथा करोमि इति लवः चन्द्रकेतुम् अवदत् ।
- ५ रामाय साता प्रतियच्छ प्रत्यर्पय चा इति रावण विभाषणेन उपदिष्टः ।
- ६ पितृभ्यः प्रणियत्य चन्द्रार्पाड दिम्बिचयाय प्रातिष्ठत् ।
- ७ आख्याहि मे कीं भवानुग्रहणो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
- ८ सर्वो लोहः सृष्टयति सुग्ग्राह्ये सत्यमेवदत् ।
- ९ प्रायच्छद्भूमिसेनाय नयो दिग्वा नदा तदा ।
- १० इन्द्रे शस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि वनजय ।
नरुमेव प्रपदस्व स तेऽश्रामि प्रवच्छति ॥

टीपा

- ३ सीतामार्गणम्—सीतेचा शोध
- ७ अर्जुनाने धीट्टणाळा विचरूपदर्शनाच्या वेळी विचारलेला प्रश्न
- ९ मय —राक्षसांच्या कारागृहाचे नाव यानेच पाण्डवांचे सभागृह बांधले
- १० प्रपदस्व—घारण जा

अभ्यास २

पुढील वाक्यातील रिक्तान्या जागी खाली दिलेल्या शब्दातील योग्य ते शब्द योग्य —

- १ अक्षर ————— वादीर्वाद् वच्छति ।
- २ भक्ता एकामेव नितेन ————— नमन्ति ।
- ३ नृपा युद्धे ————— सृष्ट्वन्ति ।
- ४ परोपकार रोचते ————— पूना च ————— ।

३ लोमात् क्रोधः प्रभवति-जायते वा ।

हिमालयात् गङ्गा उद्भवाति-प्रभवति-उत्पद्यते वा ।

प्र+भू, उद्+भू ष जन् वा पाठ्या उत्पन्न होणे वा अर्थो उपयोग वरावयाचा असता ज्याच्यापासून उत्पत्ति होते त्याची पदवी योजतात. जन्, उद्+पद् इत्यादि 'जन्माला येणे' अशा अर्थाच्या क्रियापदाना उपयोग ज्यापासून उत्पत्ति होते त्या अर्थाच्या शब्दाचा सप्तमी विभक्ति योजूनही करतात. जैसे—रामः क्रोसत्याया जातः ।

४ उपाध्यायात् रामः शास्त्रं पठति ।

द्रोणात् अर्जुनेन अस्त्रविद्या शिक्षिता ।

ज्याच्यापासून विद्या शिक्षवयाची त्या अर्थाच्या शब्दाची पदवी विभक्ति योजतात अस—उपाध्यायात्, द्रोणात् ।

५ मरणात् भीतिः जनानाम् ।

पापात् भयं सज्जनानाम् ।

भीति, भय अशा अर्थाच्या नामाना, क्रियापदाना अथवा पातुसाधिताना उपयोग वरावयाचा असता ज्याची भाति वाटते त्या अर्थाच्या शब्दाची पदवी विभक्ति योजतात

६ नृप. प्रजाः सङ्घटात् रक्षति ।

ईश्वरः भक्तं नरकात् प्रापते ।

ओषधं नरं व्याधे. रक्षति ।

रै, रक्ष, अन्-रक्षण करणे—या अर्थाच्या क्रियापदाना उपयोग वरावयाचा असल्यास ज्याच्यापासून रक्षण करावयाचे त्या अर्थाच्या शब्दाची पदवी विभक्ति योजतात

७ कृष्णात् अन्यः-परः-इतरः वा पाण्डवानां रक्षणाय न समर्थः ।

अन्य, पर, इतर—म्हणजे दुसरा, निराव्या—याचा उपयोग पदव्यन्त नामपरोक्ष करतात.

- ५ वीरा रणाङ्गण — गच्छन्ति ।
 ६ मूढ नर — अपि कुप्यति ।
 ७ पशव अपि — कृतज्ञता धारयन्ति ।
 ८ सामान्यत जना — प्रयतन्ते वेधित्तु ।
 ९ वृष — दुष्प्रति न तु ।
 १० ब्रूत — वृषस्य आज्ञा निवेदयति ।

(रक्षेत्रेभ्य, आत्मसुखाय, वानुभ्य, अमात्याय, मित्रेभ्य, साधुभ्य, युद्धाय, ईश्वराय, विन्ध्याय, परसुखाय ईश्वरम्, स्त्रुपायै, मित्राय)

पाठ ९.

पंचमी—अपादान.

१ पथिकः ग्रामात् आगच्छति ।

फलं वृक्षात् पतति ।

वरीठ वाङ्मयार्थे ज्याच्यापासून दूर सरणें ही किना दारपविली आहे त्या शब्दाची पंचमी विभक्ति बोललेला आहे. आळाच अपादान म्हणतात

२ स. चोरः जाळ्येन जाळ्यात् वा वन्द. ।

किन्तु स. युक्त्या मुक्तः ।

आळस्यात् आळसेन वा दारिद्र्यं वर्धते ।

उद्योगात् उद्योगेन वा तद् नश्यति ।

नृपः शूरतया शत्रुं जयति ।

वरीठ वाङ्मयार्थे कियचे कारणवाचक शब्द जाळ्य, आळस्य व उद्योग हे नपुंसकलिङ्गा व पुलिङ्गा असल्यामुळे मूर्तयेंत अथवा पञ्चमीत शोधलेले आहेत, परंतु मुक्ति, शूरता हे स्त्रीलिङ्गा शब्द फक्त मूर्तयेंत बोललेले आहेत

३ लोभात् क्रोधः प्रभवति-जायते वा ।

हिमालयात् गङ्गा उद्भवति-प्रभवति-उत्पद्यते वा ।

प्र+भू, उद्+भू व जन् या धातुंचा उत्पन्न होणें वा अर्थां उपयोग करायलाचा असता ज्याच्यापासून उत्पत्ति होते त्याची पंचमी योजतात. जन्, उद्+पद् इत्यादि 'जन्माला देणें' अशा अर्थांच्या क्रियापदाचा उपयोग ज्यापासून उत्पत्ति होते त्या अर्थांच्या शब्दाची सप्तमी विभक्ति योजूनही करतात. जसें—रामः कौसल्यायां जातः ।

४ उपाध्यायात् रामः शास्त्रं पठति ।

द्रोणात् अर्जुनेन अस्त्रविद्या शिक्षिता ।

ज्याच्यापासून त्रिया शिक्षाव्याची त्या अर्थांच्या शब्दाची पंचमी विभक्ति योजतात. जसें—उपाध्यायात्, द्रोणात् ।

५ मरणात् भीतिः जनानाम् ।

पापात् भयं सज्जनानाम् ।

भीति, भय अशा अर्थांच्या नामाचा, क्रियापदाचा अथवा धातुसाधिताचा उपयोग करायलाचा असता ज्याची भीति वाटते त्या अर्थांच्या शब्दाची पंचमी विभक्ति योजतात.

६ नृपः प्रजाः सङ्कटात् रक्षति ।

ईश्वरः भक्तं नरकात् त्रायते ।

औषधं नरं व्याधेः रक्षति ।

पै, रक्ष्, अर्-रक्षण करणें—त अर्थांच्या क्रियापदाचा उपयोग करायलाचा असता ज्याच्यापासून रक्षण करायलाचें त्या अर्थांच्या शब्दाची पंचमी विभक्ति योजतात.

७ कृप्यात् अन्यः-परः-इतरः या पापडघानां रक्षणाय न समर्थः ।

अन्य, पर, इतर—दृष्टाने दुसरा, निराज्य—दावा उपयोग पंचम्यान्त नामाचरीवर करतात.

अभ्यास १

पुढाळ वाक्याचा अथवा श्लोकाचा अर्थ कहत पचम्यन्त शब्दाचें प्रयोजन स्पष्ट करा —

- १ स्वर्गात् भ्रष्टा गह्वर शिवस्य शिरसि महावेगेन पतिता ।
- २ अनन्तर मार्चामयात् भूपक विद्धत् न नि सरति ।
- ३ न भीत मरणात् अस्मि । किन्तु लोकापवादात् मम मयम् ।
- ४ पतिनता स्त्री भद्रु ध्वज गुरुप मनसा अपि न कदापि चिन्तयति ।
- ५ रक्ष मा नरकान् घोरान् इति शक्त पूनान्ते इक्ष्वर प्रार्थयत ।
- ६ नयान् च्युत राम राज्यात् परिहीयते ।
- ७ विधामिमान् अशिक्षत राम अश्वविधाम् ।
- ८ सागान् क्रोध प्रभवति लोभात्साम प्रचयते ।
- ९ न हि सहस्ते ज्योत्स्ना चन्द्रधाण्डाडवस्मन ।
- १० शिर शार्ब स्वगात् पशुपतिसिंहेन क्षितिधरम्
महाप्रादुतहादवनिनवनधापि जगधिम् ।
अधोऽधो गह्वर्य पदमुपगता स्तापमशवा
विनकभ्रष्टाना भवति विनिपात शतमुख ॥

टीपा

- ३ लोकापवाद — लोकाभिन्दा (लोका + अपवाद)
- १० विद्विभ्रष्ट — म्याचा विचारासक्ति त्या शक्ती आर असा
शुभ्रुत अविपका — शैवर्डी दारानी अथवात

अभ्यास २

पुढाळ वाक्यात शक्य ते शब्द रिमान्वा नागा याजा —

- १ ————— अन्व शिवचापस्य भद्र कर्तुं न समर्थ ।
- २ ————— भीता मुनय राजान् न पूजन्ति ।
- ३ त्वद्वध ————— नातु दुर्योधन ऐच्छन् ।
- ४ ————— नर्मदा प्रभवति ।

- ५ गुण्यः छात्राः स्नात्रं ————— ।
 ६ ————— पतितं दीयं सागरं गच्छति ।
 ७ ————— अष्टं वृषं लक्ष्मीः त्यजति ।
 ८ ————— पण्डितस्य कीर्तिः धर्यते ।
 ९ मृत्योः ————— अन्तरस्य न तु वीरस्य ।
 १० रामः पुष्पकविमानेन ————— अयोध्यां निवृत्तः ।

पाठ १०.

सप्तमी—अधिकरण.

- १ मनुजः गृहे वसति । सिंहः गुहायां वसति ।
 रामः भूमौ तिष्ठति । बालः आसने उपविशति ।
 सूदः स्याल्याम् ओदनं पचति ।

वरील सर्व वाक्यात ज्या ठिकाणा क्रिया घडते त्या स्थलवाचक शब्दाची सप्तमी विभक्ति योजलेली आहे. बालाच अधिकरण म्हणतात.

- २ शुभे दिने नरः ग्रामं गच्छति ।
 चैत्रमासे वसन्तोत्सवः क्रियते ।
 प्रभाते नरः शयनं त्यजति ।

क्रिया घेणत्या वेळीं झाली हे दर्शविणारे कालवाचक शब्द सप्तमीत योजतात.

- ३ माता पुत्रे स्निह्यति । गुरुः छात्रेषु स्निह्यति ।
 मित्रे स्नेहः कर्तव्यः । धने अतिशयितः अभिलाषः अयुक्तः ।
 दुष्पन्तस्य शकुन्तलायाम् अनुरागः प्रीतिः वा ।
 दांनेषु दयां करोति साधुः ।

स्निह्-प्रेम करणे वा क्रियायुक्ता त्याचप्रमाणे मनाचा भाव दर्शविणाऱ्या स्नेह, प्रीति, अभिलाष, दया, अनुकम्पा इत्यादि शब्दांच्या उपयोगात सप्तम्यन्त नामावरोपर करतात.

४ बाला. मण्डूकेषु उपलान् क्षिपन्ति ।

योध शत्रो घाणान् अस्यति मुञ्चति वा ।

क्षिप्, मुच्, जस् (४ ग प प) या धातूना 'फेकणे' या अर्थे
उपयोग केला असता ज्याच्यापर फेकावयाचे त्याचा सप्तमी विभक्ति शोधतात

१. राम. अस्त्रविधायानि निपुणः कुशलः प्रवीणः वा ।

बाल वेदपठने प्रवीण. इत्यते ।

निपुणः, प्रवीणः व इतर समानार्थक शब्दाचा उपयोग करताना ज्यामध्ये
प्राधान्य दर्शविले असेल त्याचा सप्तमी विभक्ति शोधतात

अभ्यास १

पुढील वाक्याचा अथवा श्लोकाचा अर्थ वहीन त्यातील सप्तमाचे विशिष्ट
उपयोग दाखवा —

- १ रामायणपठने कुशलवी प्रवर्णा जाता ।
- २ राक्षसाना सैन्ये कानरा शिलासज्जन् अवपन् ।
- ३ स्निह्यति रत्तु मे मन अस्मिन् बाल इति वदति जनक रूपम् उदित्स्व ।
- ४ प्राय समापन्नविपत्तिकाले धियोऽपि पुसा मदिनाम्बन्ति ।
- ५ निर्गुण्यपि सर्वेषु दया कुवन्ति साधव ।
- ६ अर्धप वा मरणमस्तु युवान्तरे वा ।
- ७ अतृणे पतितो बहि स्वयमवोपसाम्बति ।
- ८ उदये सविता रक्षो रक्षथास्तमने तथा ।
- ९ सम्पत्तौ च विपत्तौ च महत्तमेवहृमता ॥
- १० पाण्डवेषु दया नित्य करोति च वितामह ।
भद्रकक्ष रणे भाम्पो जेतुमेतान्महारथान् ॥
- १० सम्प्रवृत्त महायुद्धे योधा क्षत्राक्षधारिण ।
अस्मिन् शत्रुसनाया घाणा प्राणापहारिण ॥

टीपा

- ✓ ८ समापन्नविपत्तिकाल — ११वळ आलेल्या सवंग्या सप्तम
पिच — ३३

१. दुःखानां कर्माणि वीरानवदुःखीणाचार्यावदकं म्हालेख्य श्लोक.
 १०. मन्मथस्य पशुपदे—मौडै लुद्धं वाक्कं शाले अक्षताना.
 शलाखवारिण — शलै व शलै भारण वरणारे
 ✓ प्राणपरवारिण — प्राण हरण वरणारे.

अभ्यास

पुढील वाक्यां रित्तम्ब्या जागी म्हात्तं दिटेल्या शब्दापैका योग्य त्या शब्दाची रूप योजा —

१. ————— अभिलाष लुपणस्य । ————— तु उदारस्य ।
 २. ————— सूर्यस्य आतप अतल्ल भवति ।
 ३. ————— तथा च ————— निपुण छान प्रिय भवति गुरुणाम् ।
 ४. दुष्टा बाला प्रक्षिपन्ति उपलान् ————— ।
 ५. ————— अनुरजन्ति प्रजा ।
 ६. ————— जत न प्राप्स्यते ।
 ७. रामस्य जन्मोत्सव ————— क्रियते ।
 ८. यथा ————— भक्ति छात्रस्य राधा ————— आदर पुत्रस्य ।
 ९. क्षमा ————— च ————— च यतीनाम् एव भूषणम् ।
 १०. देवम् एव कारणं मनुजानां ————— च ।
 (शत्रु, वनसन्ध, मध्याह्न, बिहग, दयाशील, मित्र, शुद्ध, मरुतल, वनदान, उष, चैत्रमास, पितृ, श्रीडा, रुद्धि, अक्षय्य, धन)

पाठ ११.

पद्यी—संबंध.

१. दशरथस्य पुत्रः रामः ।
 धीविष्णोः दर्शनं पुण्यम् ।
 रघूणां कुले अजः नाम नृपः अमवत् ।

बरील सर्व वाक्यांमध्ये पद्यवन्त पदांवा संबंध नामाकडे आटे, क्रियापदाची नाही. म्हणून पद्यील सामान्यपण कारणविभक्ति म्हणता येत नाही. पद्यी शोन नामासर्वाळ अथवा सर्वनाम-नामानघाल याप वरविटे.

- २ गङ्गाया. दर्शनं पावनम् ।
 वारीणां स्पर्शः शीतलः ।
 विजयस्य घोषः नृपम् आनन्दयति ।

बराह वाक्यात् 'दर्शनम्' 'स्पर्शः' व 'घोषः' हा धातुसाधित भाववाचक नामे योजनेन आहेत वा धातुची क्तपदे पठित योजनाही लागतात.

- ३ कोरचाणा सेनाया. नेता भीष्मः ।
 घटाना कर्तार. कुम्भकारा. इति उच्यन्ते ।
 प्रजानां रक्षितार. नृपा. सन्ति ।

बराह वाक्यात् धातुपामून 'तृ' प्रत्ययान्त 'क्रिया करणार', अशा अथाचे शब्द योजलेले आहेत, व त्या धातुच्या क्तपदवाचक शब्दाची पद्या विभक्ति योजलेला आहे. तसे—मनाया, घटाना, प्रजानाम

- ४ सेनापतेः प्रणाशात् सनिका. अनाथा. अभवन् ।
 सूर्यस्य प्रकाशः चण्डः ।
 निर्धनस्य जीवनम् अतिकष्टं भवति ।

बराह वाक्यातहा धातुसाधित नाम 'प्रणाशा., प्रकाश., जीवनम्' ही आहेत परंतु ती मूल क्रियापदे अकर्मक असल्यामुळे त्या क्रियाच्या क्तपदाची पद्या विभक्ति लागू आहे तसे—सेनापते, सूर्यस्य, निर्धनस्य

- ५ सुचरित. पुत्रः पितु. प्रिय. भवति ।
 काय. कस्य न बल्लभ. ।
 भक्त्या प्रीत. अस्मि ते हे छात्र ।

बराह वाक्यात् 'प्रिय', 'प्रीत' व त्याच अर्थाने इतर शब्द दावा उपयोग करतांना ज्याला किंवा ज्याबद्दल प्रीति वाग्न त्या अर्थाच्या शब्दाची पद्या विभक्ति योजिली आहे

- ६ आशाभारकस्य पुत्रस्य पित्रोः अघशा अनुपपन्ना अयोग्या वा ।
 पतादशः पराक्रम. त्यादशस्य धीरस्य एव युज्यते ।

उपपन्न, योग्य, युज्यते, अनुरूप, खदश वगैरे योजनादिक शब्दांचा उपयोग पठित नामपदावर करतात

७ सुवर्णमय. अलङ्कारः अथवा सोवर्ण. न सुवर्णस्य ।

मृन्मय. घट. न तु मृद. घटः ।

काष्ठमयम् आसनम् न तु काष्ठस्य आसनम् ।

वरील उदाहरणावरून असे दिसून येईल की, 'मातीचा घट, सोन्याचा दागिना' वगैरे शब्दप्रयोगातील 'चा' या पष्ठीच्या प्रत्ययाचा अर्थ 'यनवलेला' असा आहे म्हणून संस्कृतमध्ये त्या शब्दाच पष्ठीने भाषान्तर न करता, नामाग 'मय' प्रत्यय जोडून अथवा त्या नामापासून होणाऱ्या विशेषणाचा उपयोग करून भाषान्तर करताने रागवें

८ स्वामी भृत्यानाम् ईष्टे-प्रसवति वा ।

सविता लोकांनाम् ईष्टे ।

ईश् (दि ग ात प) अथवा प्रभू (प्र ग प प) या सत्ता शालयणे अशा अर्थाच्या क्रियापदाचा उपयोग ज्याच्यावर सत्ता चालवावयाची त्याची पक्ष जोडून करतात

अभ्यास १

पुढील वाक्यात अथवा ओळ्यात पढी विभक्तीत शब्द का दोनपेले आहेत हे सांगून त्यांचा अर्थ करा —

- १ उपपन्नमिद् दृतेति विशेषण विशेषण कर्णस्य ।
- २ उन्तीपुत्रस्य धर्मराजस्य द्वेषा न विद्यते ।
- ३ प्रहर्षेण प्रिया सीता रामत्याघान्नहासन ।
- ४ तस्य वाणशरैस्तु प्रभृता हानयन्मही ।
- ५ ततां गान्धाराणां पुत्रं शत्रुनिग्रवात् ।
- ६ प्रभवत्या मनो नित्यं चतुर्दशतमानस ।
- ७ पुष्टवत्प्रशपस्य सप्तोऽव पराजय ।
- ८ न कालस्य मियं कथिनं द्वेष्यं पुष्टसत्तन ।
- ९ नो नो पाण्डुन तुयोऽस्ति पयसाऽऽग्निमेव त ।
- १० सायानेन ह्यत्र च धर्मिनो कश्चि ते चन ॥

- १० यो हि शक्तो रण जेतु पाण्डव रमस तदा ।
यस्य गोप्ता नगद्रोप्ता नरत्रयकगदाधर ॥

टीपा

- ४ तस्य—अर्जुनस्य
७ दुष्पन्ताला उदगूल म्दटलेळें वात्य
८ विदुराजें वीरवाच्या माझान्तर धृतपशाला ग्दगूल म्दटलेला श्लोक
९ भद्रानक्षत्री शक्ररामा अनुनाला उदगूल म्दटलेला श्लोक
१० भीष्माचावार्ता उपाननापयव अर्जुनासम्पत्ता म्दटलेला श्लोक

अभ्यास २

पुढाल पाक्यात रिकाम्या जागा साम्य शब्द याचा —

- १ पुत्र सौमित्रि इति उच्यते ।
२ प्रयागात् शोकवित्रय भवति संभ्राम् ।
३ कृपय दधर भ तु स्तार ।
४ भूपतय इतने विदुधा तु ।
५ ध्रुव प्रिय । नारायण च अचलया तुष्ट ।
६ चिन्तनर नर भक्त्याप विल्लरति ।
७ ————— अश्विन सुवन्ति विप्रा ।
८ — आसनु बाला उपविशन्ति पाठ्यागवाम् ।
९ गोभदुषा मरत्य यडिन प्रसने ।
१० इधरस्य — सदीतनेन नर पुष्य लभते ।

अभ्यास ३

पुढाल प्रत्येक नाम्यात रिकाम्या जागी कस्यत दिशेच्या रूपाताच साम्य तें रूप शोभा —

- १ मारुति द्रोणगिरि ————— अवहट् । (स्कन्धे, स्कन्धन, स्कन्धान्)
२ पुत्र मातु ————— अश्वतिष्ठत् । (उत्सह, उत्सहे, उत्सहस्य)

- ३ भक्त सुगन्धीनि पुष्पाणि ————— अपर्ययति । (ईश्वराय, ईश्वरे, ईश्वरम्)
- ४ ————— दया कृत्वा अहत मार्गम् अदर्शयाम् । (अन्ये, अन्याय, अन्यस्य)
- ५ श्वशुर ————— बहुमूल्यानि वस्त्राणि प्रयच्छति । (स्तुभावै, स्तुफाम्, स्तुपाया)
- ६ वनवासिना यतानां ————— न निमपि प्रयोजनम् । (यत्सारभावेपु, ससारभावेभ्य, ससारभावे)
- ७ हिंसा पश्य ————— अपिबसन्ति । (गुहायु, गुहा, गुहामि)
- ८ निखिलाया पृथिव्या ————— सद्यः गिरि न वतते । (हिमालयेन, हिमालयस्य, हिमालय)
- ९ ————— कृषा कुदेन दुष्यन्तेन अन्ते स्वदोष ज्ञात । (शकुन्तलवाम्, शकुन्तलम्, शकुन्तलावै)
- १० उद्योगप्रिय नर ————— प्रभवति । (दैवे, दैवाय, दैवस्य)

पाठ १२.

क्रियापदै—वर्तमान काळ.

- (अ) रामः चलति । रामः मोदते । वीरः युध्यते । रोगः नश्यति । शत्रुः म्रियते । बाहुः स्फुरति ।
- (आ) जनकं पुत्रः नमति । छात्रः पारितोषिकं लभते । कृपणः धनं लुभ्यति । पुत्रः जनकस्य वचनम् अनुरुध्यते । कुमारः मुखं क्षालयति । भक्तः ईश्वरं प्रार्थयते ।

‘ वा ’ मध्ये परस्मैपदी व आत्मनेपदी अती दोन्हा पदांची अकर्मक क्रियापदै आला आहेत

‘ आ ’ मध्ये परस्मैपदी व आत्मनेपदी सकर्मक क्रियापदै आली आहेत क्रियापद सकर्मक आहे वी अकर्मक आहे हे त्याने उपयोगावरून समजले पाहिजे वरील क्रियापदांची सर्व रूप वर्तमान काळाची आहेत

वर्तमान काल

१ रामः पाठशालां गच्छति । राम शालेत जातो-जात असतो.

यालाः कन्दुकेन क्रीडन्ति । मुलें चेंहनें खेळ्यात खेळत असतात

संस्कृतमध्ये साध्या वर्तमानकाळावरून रीतिवर्तमान काळाचाही बोध होतो. वर्तमानकाळावरून किया चालू आहे, सपली नाही असा अर्थ दर्शविला जातो म्हणून वर्तमानकाळाचा निश्चित बोध, 'अधुना, इदानीम्' इत्यादि किया-विशेषणाने साहाय्याने जवचा सदभावरूनच होतो.

२ सत्संगतिः नराणां कल्याणं करोति ।

सर्वः आत्मीयं कान्तं पश्यति ।

संकटानि भाग्यरहितं जनम् अनुगच्छन्ति ।

चरील वाक्यातील वर्तमानकाळाचा अर्थ सर्व वेळीं उपयुक्त व परा टरणारा आहे म्हणून वर्तमानकाल सर्व काळीं सर्ग असणारी गोष्ट दर्शविण आल्यास योग्यता.

३ अयम् अहम् आगच्छामि । (हा मा आलोंच)

अपि त्वम् इदं कार्यं करिष्यसि । करोमि पच । (तू हें काम करणाल का ? करतोच मी)

चरील वाक्यातील वर्तमानकाळीं कियापदाचा अर्थ लनकरून येणाऱ्या भविष्यवाक्याची आहे.

४ कदा त्वम् जागतः । अयम् आगच्छामि (तू वेवेदां आलास ? हा मी (जाताच) आलों)

अपि रामेण अध्ययनं कृतम् । अयं सः अध्ययनं करोति ।
(रामान अभ्यास केला कस ? हा त्यान वेलाच)

चरील वाक्यात नुस्त्याच घडलेल्या गोष्टीबद्दल वर्तमान काळ बोजलेला आहे.

५ हस्ती घृते कः स्थम् । दमनकः पृच्छति कथम् पतद् ।
वायसः घृते प्रिये अलं भयेन ।

वरील वाक्यात भूतशब्दातील गौश्री वर्णन करताना वर्तमानशब्दाचा उपयोग केलेला आहे.

६ रजकस्य प्राङ्गणे गर्दभः बद्धः तिष्ठति ।
हिरण्यकः धिले स्वपिति ।

वरील वाक्यातील वर्तमानशब्द हा एकाच पङ्क्त्यात निश्चय न दर्शविला नित्यम् दर्शवितो

७ भासुरकः नामः सिंहः प्रतिवसति स्म ।
कपिः तडागजले कमलं पश्यति स्म ।

वर्तमानशब्दाचा 'स्म' या अव्ययाबरोबर उपयोग केला असता भूतशब्दाचा अर्थ दर्शविला जातो

अभ्यास ?

पुढील वाक्याचा अथवा श्लोकाचा अर्थ सांगा व वर्तमानशब्दाचा विशिष्ट उपयोग स्पष्ट करा —

- १ दृप्तस्य अश्वस्तान् विबरे घतमान सप विहगानां बालाश्वानि यादति ।
- २ कुद्रं भनिकं क्रीं साद्यैष पृच्छति स्म ।
- ३ भक्त्या पृच्छन्ति स्म । भो वक्र व अत्र रक्षणोपाय इति ।
वक्रं सूते अस्ति रक्षणोपाय । इह युष्मान् रक्षामि इति ।
- ४ वक्र उल्लंघनान् वदति नदिं वधिन् नम पृष्टम् आरोहति तद्
जह त तत्र नयामि इति ।
- ५ कुलीरं विन्तयति । अहं सत्यावृत्तम् उपदेशं प्रयच्छामि । तथा
त अन्ये वदन् अपि सत्यावृत्तं वदन्ति इति ।
- ६ नीचं श्याम्यद् प्राप्य स्वामिन् दन्तुमिच्छति ।
- ७ न ह्यस्य यत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
- ८ च स्वभाषो हि यत्साक्षि म नित्यं दुर्गतिम्न ;
आ यदि क्रियते राजा स हि नाधारयुपानहम् ॥

- ९ नियमवसि विभागप्रस्थितानात्तदण्ड
प्रक्षमयसि विवाद कल्पसे रक्षणाय ।
१० गुणान्भूयते रूपं शालं भूयते वृत्तम् ।
सिद्धिभूयते विद्या भोगो भूयते धनम् ॥

टीपा

- १ वाचस्पतयानि—एद्वान पिठे (बाल + अण्य)
२ रक्षणाय — रक्षणाया उपाय (रक्षण + उपाय)
५ सत्वान् (उपदेश)—एसा भासणारा (उपदेश)
९ दुष्प्राप्तकर्षा भागनीं म्दृष्टेला श्लेष
विमार्गप्रतिष्ठा — वार्ड भागीला लभले
आत्तदण्ड — ध्यानं राजदण्ड दानात धरला आइ तो
राजदण्ड—सप्तचे चि इ समाला नानो

अभ्यास २

पुर्वोक्त वाक्यस्य रिशाम्या जाया वर्तमानशब्दा रूपं कोत्रा —

- १ प्राज्ञ ध्रुवाणि वस्तुनि न अध्रुवाणि ।
२ बालस्थेन नर — ।
३ कस्यापि बटपादपत्य काटरं कृष्णस्य ।
४ ननुल तन्माशयण मच्छति वृष्णसर्पं च ।
५ पिता पुत्रं वदति । आगच्छ मत्समीपम् इति । पुत्रं प्रतिवदति ।
अयम् नहम् — इति ।
६ शतकं चतकं प्रवति एव नदान्तरे कोऽपि तपस्वा धमवादा ।
तद् एनं वृच्छाप इति ।
७ मम साहाय्यं भवान् चेन् नहम् एतद् गदद् सुमेन
उत्तमि ।
८ सेनकं स्वामिचित्तं सदैव — ।
९ अधहितं नरं न वदामि कतब्दान् — ।
१० न्याय्यं पक्षं सदा — ।

पाठ १३.

उपसर्ग.

- १ १ वायुः पुष्पाणां सुगन्धं हरति । २ नृपः उद्याने विहरति ।
 ३ सैनिकः चोरं प्रहरति । ४ रामः राक्षसान् संहरति ।
 ५ साधुः दुर्जनं परिहरति । ६ मुनिः फलानाम् आहारं करोति ।

बरील सर्व वाक्यात ह्-नेणें हे क्रियापद जोडलेले आहे. पहिल्या वाक्यात मूळ क्रियापद योजलेल आहे व बाकीच्या पाच वाक्यात उपसर्ग जोडून क्रियापद योजलेले आहे व त्या प्रत्येक टिकाणी उपसर्ग जोडल्यामुळे क्रियापदाचा अर्थ बदलला आहे.

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नायते ।
 प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥

उपसर्गाच्या योगाने धातूचा अर्थ जोराने दूर केला जातो (बदलला जातो).
 जसे—प्रहार, आहार, संहार, विहार व परिहार

- २ युद्धे रामः राज्ञं जयति ।
 " " " विजयते-पराजयते वा ।
 रामः सीतया सह गच्छति ।
 " " सङ्गच्छते ।
 पान्थः मार्गं तिष्ठति ।
 " मार्गं प्रतिष्ठते ।
 कृष्णः गोपैः सह रमते ।
 " फीडायाः विरमति ।

बरील वाक्यावहन अर्थे दिसून देईल व; मूळ क्रियापदाला उपसर्ग जोडला म्हणजे अर्थाने बदलतो अर्थे नाही तर पदही बदलते. जसे—तिष्ठति-उभा

उद् - चर	- उद्गच्छति	- (चर जातो)
उप - जषळ	- उपगच्छति	- (जषळ जातो)
निर् - याहेर	- निर्गच्छति	- (याहेर जातो)
परा - दूर, पाठीमागें	- परावर्तते	- (माग षळतो)
परि - समोयती	- परिभ्रमति	- (समोकार फिरतो)
प्र - पुढें	- प्रभवति	- (पुढें जातो)
प्रति - उलट, मागें	- प्रतिवदति	- (उतार देतो)
सम् - पकन	- समगच्छते	- (भिळतो, भेटतो)
वि - विस्तार	- विस्मरति	- (विस्मरतो)
वि - दूर, दुसरीकडे	- विभोजति	- (दूर करतो)

अभ्यास ?

पुढील ओंकाचा अर्थ करून, उपसर्गामुळे घाट्या अर्थ वसा बदलला आहे हे स्पष्ट करा —

- १ चक्रवर्त्यविवर्तन्ते तु रानि च पुत्रानि च ।
- २ वेदेषु चात्तितरन्त्येव मृत्यु क्षुधिपरान्ना ।
- ३ गतामूलमतामूक्ष नाभुजाचन्ति पण्डिता ।
- ४ सत्य रजसम इति युगा प्रवृत्तिमवा ।
निबन्धन्ति महाबाहो देहे देहिनमन्यवम् ॥
- ५ ये यथा सा प्रपद्यन्ते तार्क्ष्येव नात्मान्ब्रह्म ।
मम यत्नापुवर्धन्ते ननुप्या पार्थ सर्वश ॥
- ६ पातितोऽपि करापाशैरपतत्येव कन्दुक ।
प्रादेन साधुत्तानामस्यादिन्दो विपत्य ॥
- ७ यनरयोःशयानि कृतानि प्रचिनोति य ।
ग नाप्नोति रग तेन्मो बीच यास्य विनर्शा ॥
- ८ तां गुणानिव सन्प्रसजा दृष्ट्वा कृष्ण गर्भापानम् ।
उदतिष्ठसुदा मृगो नाव रज्ज्वर पाश ॥

राहातो (प. प), प्रतिष्ठते-निपतो (आ प.), रमते-सेव्को (आ प),
चिरमति-थावता (प प.)

३ बालः गृहं विशति-प्रविशति वा ।

नृपः प्रासादात् उद्यानम् ईक्षते-प्रेक्षते वा ।

धनिक. दीनाय धनं यच्छति-प्रयच्छति वा ।

बाल का प्रथमार्थे क्रियापदाना जरी उपसर्ग आवरेला आहे तरी त्याचे
अर्थात व पदात फरक झालेला नाही

४ सततोद्योगेन धनं वि-प्र-वर्धते ।

केचित् नराः स्वप्ने प्रलपन्ति ।

बालः चित्रं निपुणं विलोकयति ।

बाल वाक्यामध्ये मूल क्रियापदाना अथ उपसर्गामुळे बदलला नाही परंतु
ज्यास्त परिणामकारक झाला आहे

नृपः सिंहासने समुपाविशति । (सम्+उप+आ+विश्)

ओदरिकं बहु अन्नम् अभ्यवहरति । (अभि+अव+ह)

सुसंस्कृता घाणी कल्याणम् अभ्याचरति । (अभि+आ+चर्)

बाल वाक्यातील क्रियापदावरून असे दिमून वेईल की संस्कृतमध्ये धातूला
एकाहून अधिक उपसर्ग जोडता येतात

५ उपसर्ग जोडले असता अक्षरक धातू सकमळ होतात पाठ ६,
नियम ४ पहा

मुख्य उपसर्ग पुढे दिले आहेत —

अति-पर्लाकडे - अतिगच्छति - अतिराम्यति-(परावडे जातो)

अधि-घर, वरती - अधितोहति - (वर चढतो)

अनु-पाठीमागून - अनुगच्छति - अनुसरति-(पाठामागून जाता)

अप-दूर - अपनयति - (दूर नेतो)

अभि-कडे - अभिगच्छति - अभिपठति-(दृष्टा करतो)

आ -कडे वाजूला - आरुपति - (बाजूला ओढतो)

आ -उलट - आगच्छति - (येतो)

उद् - चर	- उद्गच्छति	- (चर जातो)
उप - जघळ	- उपगच्छति	- (जघळ जातो)
निर् - याहेर	- निर्गच्छति	- (बाहेर जातो)
परा - दूर, पाठीमागें-	परावर्तते	- (मागे वळतो)
परि - समोचर्ता	- परिभ्रमति	- (समोवार फिरतो)
प्र - पुढें	- प्रक्रमते	- (पुढें जातो)
प्रति - उलट, मागें	- प्रतिचरति	- (उत्तर देतो)
सम् - एकत्र	- साच्छते	- (भिड्यो, भेटतो)
वि - विस्तृ	- विस्तरति	- (विस्तारतो)
वि - दूर, दुसरीकडे-	विधीयति	- (दूर करतो)

अभ्यास १

पुढील श्लोकाचा अर्थ करून, उपसर्गामुळ धातूचा अर्थ वसा बदलला आहे हे स्पष्ट करा —

- १ चक्रवर्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ।
- २ तेऽपि चातितरन्ध्रव भ्रूयु धृतिपरायणा ।
- ३ गतासूनवतासूक्ष्म नाशुशोचन्ति पण्डिता ।
- ४ सत्त्व रजस्तम इति गुणा प्रकृतिसभवा ।
निवपन्ति महाबाहो देहे दहिनमब्दयम् ॥
- ५ ये यथा सा प्रपद्यन्ते ताल्पर्येष भताम्बुहम् ।
मम वर्त्मनोवतन्ते मनुष्या पाप सर्वस ॥
- ६ पातितोऽपि करपातैश्चपतत्येव कन्दुक ।
प्रायेण साधुवृत्तानामस्थादिभ्यो विपत्तय ॥
- ७ मनस्पतेरपन्नानि फलानि प्रचिनोति च ।
स नाप्नोति रम तेभ्यो शीघ्र चास्य धिनःत्वनि ॥
- ८ तौ मृगानि च सन्भ्रस्ता दृष्ट्वा कृष्ण कर्षीपगाम् ।
उदतिष्ठन्मुदा मृतौ नाव उन्म्वैव पातय ॥

- १ एते हि समुपासीना विहगा जलचारिणः ।
नावगाहन्ति सलिलमप्रगतभा इवाह्वम् ॥
- १० 'वर्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयङ्करे ।
मोहयित्वा परान्द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥

टीपा

- २ तोडवि—भक्ताः अपि
श्रुतिपरावणाः—वेदशान्नात गहन गेलेले.
- ३ गतायुः—ज्याच्या प्राण गेला आहे तो. (गता + अयु)
- ४ मरुतीस नवाः (गुणाः)—मूळ स्वभावामध्ये ज्याची उत्पत्ति आहे ते.
महाबाहो—हे अर्जुन.
- ५ क्षीकृष्णानां गृहलेखा श्लोक.
- ६ पराधातः—ज्ञानाचा आवत (पर + आधात)
साधुवृत्तः—ज्याचे आचरण चांगले आहे असा.
- ८ कृष्णा—द्रौपदी
प्राणः—पळविले जाण्याची इच्छा करणारा (प्राण मन्त्र इच्छुः)
- ९ अध्वज्जः—श्रीद दंडेस न पोंचलेला. हा इन्द्रवर्षनातील श्लोक आहे.

अभ्यास २

पुढील वाक्यात केंद्रात दिलेल्या किंवापदाना योग्य ते उपसर्ग जोडून वाक्ये पुरी करा —

- १ सृष्टा कमलिनी ————— (भम्) ।
- २ प्रयोगे भागीरथी वसुधा च ————— (गम्) ।
- ३ नाट्यस्य आरम्भे सूत्रधारः पुष्पाणि ————— (कृ) ।
- ४ चोरः रात्री गृहं प्रविशति बहुमूल्यानि वस्तूनि च ————— (तु) ।
- ५ तपोधना. मुनयः क्रोधं ————— (यम्) ।
- ६ ईश्वरः समारसागतान् भक्षान् ————— (श्) ।
- ७ प्रभाते ऋषयः मन्त्रैः अर्घ्येण च सूर्यं ————— (स्वा) ।
- ८ छात्राः प्रातः वेदान् चतस्रः पिशा. च ————— (ष्) ।
- ९ युद्धे सैनिकाः परस्परं ————— (पत्) ।
- १० सर्वाः सम्पदः सोयोगं नरं ————— (या) ।

पाठ १४.

कर्मणि व भावे प्रयोग—वर्तमान काल.

प्रथम वाक्यसमूहः । द्वितीय वाक्यसमूह ।

- १ बालः ईश्वरं नमति । बालेन ईश्वरः नम्यते ।
 मुनिः फलानि भक्षयति । मुनिना फलानि भक्ष्यन्ते ।
 त्वं कथां कथयसि । त्वया कथा कथ्यते ।
 गुरुः माम् उपदिशति । गुरुणा अहम् उपदिश्ये ।

वरील वाक्यांच्या प्रत्येक जोडीमध्ये अर्थभेद दिसत नाही, परंतु रचनेत वेद दिसतो

पहिल्या विभागातील वाक्ये; मुनिः, त्वम्, गुरुः ही प्रथमान्त कर्तृपदे दुराच्या विभागात वृत्तीयेंत चोचलेली आहेत ईश्वरं, फलानि, कथाम्, माम् ही द्वितीयान्त कर्मपदे प्रथमतः चोचलेली आहेत. क्रियापदाची रूप प्रथमान्त कर्मपदाप्रमाणें पुरुष व वचन यामध्ये झाली आहेत. क्रियापदाच्या मूळ रूपाला 'य' हें चिन्ह व आत्मनेपदी प्रत्यय जोडलेले आहेत व क्रियापदाचा काल कायम राहिला आहे

वरील वाक्यातील क्रियापदे सर्वत्रक आहेत. प्रथम वाक्यसमूहातील कर्मपदे द्वितीय वाक्यसमूहात प्रथमतः चोचून त्याप्रमाणें क्रियापदाचें रूप बदलतें म्हणून हा कर्मणि प्रयोग होय. प्रथम वाक्यसमूहातील क्रियापदाचा पुरुष व वचन ही प्रथमान्त कर्तृपदाप्रमाणे झालेली आहेत म्हणून तो कर्तृणि प्रयोग होय

प्रथम वाक्यसमूह ।

कर्तृणि प्रयोग ।

कर्तृपद—प्रथमा विभक्ति
 वस्तु—बाल, मुनि, त्व, गुरु
 कर्मपद—द्वितीया विभक्ति
 वस्तु—ईश्वर, फलानि, कथा, माम्

द्वितीय वाक्यसमूह ।

कर्मणि प्रयोग ।

वृत्तिया विभक्ति
 बालेन, मुनिना, त्वया, गुरुणा
 प्रथमा विभक्ति
 ईश्वर, फलानि, कथा, अहम्

वर दर्शविल्याप्रमाणे कर्तृपद व कर्मपद यांचे विनर्कांत जरी फरक होतो तरी वचनात नदरल होत नाही.

क्रियापद-प्रथमान्त कर्तृपदाप्रमाणे | प्रथमान्त कर्मपदाप्रमाणे पुरुष व वचन यांमध्ये असले व त्याचा वचन यांमध्ये असले व मूळ गण व गण व पद मूळप्रमाणेच असतात. | पद कांही असले तरी धातूला 'व' व आत्मनेपदी प्रत्यय जोडलेले असतात.

कर्तरिप्रयोगाचे कर्मणिप्रयोगांत ह्यन्तर करताना अथवा कर्मणिप्रयोगाचे कर्तरिप्रयोगांत रूपांतर करताना काल अथवा अर्थ कायम ठेवावा लागतो.

- २ वालः पाठशालां गच्छति । वालेन पाठशालां गम्यते ।
 नृपः विजयेन मोदते । नृपेण विजयेन मुच्यते ।
 समुद्रः क्षुभ्यति वर्षासु । समुद्रेण क्षुभ्यते वर्षासु ।

वरील वाक्यांच्या प्रत्येक जोडीमध्ये अर्थभेद दिसत नाही; दोन्ही विभागांतील वाक्यांचा अर्थ सारखाच आहे. परंतु या वाक्यांतील क्रियापदे अकर्मक आहेत. मूळ वाक्यांतील प्रथमान्त कर्तृपदे दुसऱ्या विभागामध्ये तृतीयेंत योजिली आहेत व क्रियापदांची रूपे मूळ धातूला 'व' व तृतीयदुर्गा एतदचर्ता आत्मनेपदी प्रत्यय जोडून केलेली आहेत. या वाक्यामध्ये त्रिवेद्या भाष हा महत्त्वाचा असतो म्हणून या प्रयोगाला भाषे प्रयोग असे म्हणतात.

- ३ मिश्रुकः धनिकं द्रव्यं याचते-प्रार्थयते वा ।
 मिश्रुकेण धनिकः द्रव्यं याच्यते-प्रार्थयते वा ।
 गोपालः धेतुं क्षीरं दोग्धि । गोपालेन धेतुः क्षीरं दुह्यते ।
 आचार्यः शिष्यान् प्रश्नान् पृच्छति ।
 आचार्येण शिष्याः प्रश्नान् पृच्छयन्ते ।
 श्रीकृष्णः अर्जुनं धर्मं शारित-ब्रूते वा ।
 श्रीकृष्णेन अर्जुनः धर्मं शिष्यते-उच्यते वा ।
 गोपी दधि नयनीतं मध्नाति । गोप्या दधि नयनीतं मध्यते ।

वरील वाक्यांतील याच्, दुह्, प्रच्छ्, शास्, ब्रू, मन्यू या द्विकर्मक

क्रियापदाच्या कर्मणि प्रयोगात गौण कर्मपदाचा प्रथमा विभक्त्यांत उपयोग केलेला आहे. जैसे—घनिकः, धेनुः, शिष्याः, अर्जुनः व इधि. परंतु मुख्य कर्मवाचक शब्द द्वितीयेंतच राहिले आहेत जैसे—द्रव्यम्, क्षीरम्, प्रथम्, धर्मम्, नयनीतम्.

४ सेनापतिः सेनां समराङ्गणं नयति याचे
सेनापतिना सेना ,, नीयते।
भृत्यः भारं गृहं चकति याचे
भृत्येन भारः गृहं उह्यते।
वलीयर्दाः हलं क्षेत्रं हरन्ति-रुर्ध्वम् वा याचे
वलीयर्दः हलं क्षेत्रं ह्रियते-रुप्यते वा।

वरील वाक्यातील क्रियापदे नी, चह्, ट व कृप् हींही द्विकर्मकच आहेत. परंतु वा वाक्याचे कर्मणि प्रयोगात ह्यन्तर कालाना मुख्य कर्मपद प्रथमेंत आले आहे. जैसे—सेना, भारः, हलम् व गौण कर्म तसेच राहिले आहे. जैसे—समराङ्गणम्, गृहम्, क्षेत्रम्.

- ५ (१) क्षुधितः घालः पक्वानि फलानि भक्षयति। कर्मणि प्र०
क्षुधितेन घालेन पक्वानि फलानि भक्ष्यन्ते। कर्मणि प्र०
(२) प्रायः ललनाः मनोहराम् अपि तनुं अलङ्कारैः
भूषयन्ति। कर्मणि प्र०
प्रायः ललनाभिः मनोहरा अपि तनुः अलङ्कारैः
भूष्यते। कर्मणि प्र०
(३) क्रीडाङ्गणे विविधः प्रकारः घालाः प्रीडन्ति। कर्मणि प्र०
क्रीडाङ्गणे विविधैः प्रकारैः घालैः प्रीड्यते। कर्मणि प्र०

वरील क्तरि प्रयोगातील वाक्यांचे कर्मणि वाक्यां मांचे प्रयोगात ह्यन्तर कालाना पर दिलेले निस्पृह अचल्य जाणलेले आहेत. मात्र कर्मपदाचे -यका कर्मपदाचे रूप बदलताना त्याच्या विशेषणपेढी रूप बदललेले आहे. जैसे—क्षुधितः-क्षुधितेन, मनोहराम्-मनोहरा, व इतर शब्द जसेच्या तसेच

- ४ ईश्वरस्य प्रसादेन दैवहताः मराः घोराणि संक्रान्ति उत्तरन्ति ।
- ५ चैतालिकाः वृषस्य कीर्तिं गादन्ति ।
- ६ सायद्गालं क्रीडाङ्गणे बालाः विविधाभिः क्रीडाभिः रमन्ते ।
- ७ रात्रौ आकाशे तारकाः प्रकाशन्ते ।
- ८ मृत्याः शीपेण गृहे भारं वहन्ति ।
- ९ वर्षाकालस्य आरम्भे उन्मत्ताः मयूराः कुर्यन्ति हृषेण ।
- १० गर्विताः मराः शुक्लजानाम् बाधमने अपि न उत्तिष्ठन्ति ।

पाठ १५.

सर्वनामै—(अस्मद्, युष्मद्, तद्, एतद्)

- १ शकुन्तला दुष्यन्तं वदति । अहं तव भार्या । अपि त्वं तव
वचनं विस्मरसि मां च त्यजसि इति ।
तदा सः तां प्रतिवदति । मया त्वं न परिणीता । अतः अहं
त्वां न स्मरामि । न कोऽपि सम्बन्धः मम तव च इति ।
अतः सा द्वेषं निन्दति ।

वर्षील कान्तामध्ये अस्मद्, युष्मद् व तद् हां प्रथम, द्वितीय व तृतीय-
पुरुषवाचक सर्वनामै योजनेषु आहैव. त्याच्या अहम्, त्वम्, तय, मम,
माम्, सः, ताम्, सा इत्यादि रूपावहन असे लक्षात् येईल ही प्रथमपुरुष-
वाचक 'अस्मद्' व द्वितीयपुरुषवाचक 'युष्मद्' यांचा हर्षे सर्व लिगाचा
एकाच लक्ष्मी होणान. परंतु तद् यांची मात्र निरनिराख्या लिगांचा निरनिरायी
होणान. जसे 'शकुन्तला' वा 'शकुन्तला' नावावरु 'अस्मद्' यांचे प्रथमेचे एकाच
'अहम्' असे शाळे आहे व 'दुष्यन्त' वा पुत्रिणी नावावरुही तसेच शाळे आहे.
त्याचप्रमाणे 'त्वद्, तव' हांही 'तुम्हद्' वा सांनानाची रूपे शाळिणी व
पुत्रिणी नावावरुन गास्यांच शाळी नाहैव. परंतु 'तद्' यांचे पुत्रिणी

प्रथमेचै एरवचन 'स' असे जालें आहे व खालिगा प्रथमेच एरवचन 'सा' असे जालें आहे

२ स. चाल. मम मित्रम् । एषा लता यद्वृक्षि कुसुमानि धारयति । तस्यां नगर्यां वृहयः पण्डिता. वसन्ति । एतस्मिन् उद्याने विशालः चटवृक्षः दृश्यते । तस्य पुष्पस्य वर्णः रक्तः । एतस्य कुसुमस्य नीलः ।

वरील वाक्यामध्ये 'द्वा' व 'तो' या दर्शक सर्वनामाच्या अर्थाची 'एतद्' व 'तद्' हीं दर्शक सर्वनामै उपयोधात आणलेली आहेत त्यांची रूपे पुढे येणाऱ्या नामाच्या रूपाप्रमाणे लिंम, विभक्ति व वचन यामध्ये झाली आहेत

जस-वाठ -पुष्पिणी, प्रथमा, ए वचन, म्हणून तद् वाचें स हें पु प्र ए व उद्याने-वपुस्तकलिंगा सप्तमी एकवचन, म्हणून एतस्मिन् हें न स ए. व

३ मम पुस्तकम् एतद्—मे एतद् नव्हे
मम च तद्य च सक्यं वर्तते—मे च ते च नव्हे
तद्य एव इदं पुस्तकम्—ते एद्य ... नव्हे
युष्मारुं वा अस्माकं वा कार्यं भवति—व. वा नः वा . नव्हे
हे वाला. युष्माकम् एव. अपराध—हे वाला. चः एव. ..नव्हे
विष्णो अस्मान् रक्ष—विष्णो न. रक्ष...नव्हे
परतु विष्णो द्यालो न. रक्ष बरोबर आहे

वरील वाक्यामध्ये मम, तद्य, युष्माकम्, अस्माकम्, अस्मान् वगैरे अस्मद् व युष्मद् या सर्वनामांची रूपे जाळ आहेत यावरून येणारी वैकल्पिक रूपे 'मे, ते, च., न., नः' ही वरील वाक्यात उपयोगात आणता येणार नाहीत, कारण ही वैकल्पिक रूपे वाक्याच्या अथवा क्वचित्च नरणाच्या आरभी, च, वा, एव या अव्ययानी चोडली असताना, जघदा समोभनवाचक नामानंतर लगेच उपयोगात आणता येत नाहीत परतु समोभनार्थी पदानंतर जर समोभनार्थी विशेषण आलं असे तर मात्र वैकल्पिक रूपे योगता येतील. 'म—' विष्णो' वापुडे 'द्यालो' हे समोभनार्थी विशेषण असताना 'न' हें रूप योगता येतें,

अभ्यास १

पुत्रांत वान्माचा अर्थ करा व सर्वनामाचा उपयोग स्पष्ट करून दाखवाः—

- १ पुत्र एतस्यां नगर्यां वालिदासः अवसन् । तेन नाटयनि काव्यानि च लिखितानि । तेषु ग्रन्थेषु शाकुन्तलं नाटकं प्रसिद्धम् । अतः सः आदरसादं भवति । ईश्वरः सर्वान् नः रक्षतु इति नः सर्वदा प्रार्थयत ।
- २ तापसी वनदेवता कथयति । रामः शूद्रं तापसं अन्विष्यति इति । वनदेवता वदति । एतस्मिन् एव जने सः तापसः निवसति । अतः रामः इदं वनम् आगच्छति । अहो महत् मे भाग्यम् इति ।

अभ्यास २

(अ) पुत्रांत वान्माच अस्मद्, युष्मद्, तद् किंवा एतद् या सर्वनामाचा योग्य तीं रूपे बोधा.—

अयोध्याया दशरथः नृपः वसति । चत्वारः पुत्राः । राम उद्योगः । एकदा नगर्यां विश्वामित्रः ऋषिः आगच्छति वदति च । हे नृप रामतस्मिन्नी वरस्य रक्षणाय याचे । प्रार्थनां मा अवमन्दस्व इति । तदा नृपः प्रतिवदति । पुत्रां बहु प्रियं । कर्म अहं वच्छानि इति । किन्तु वसिष्ठः उपदिशति । पुत्रो शयां वच्छ विश्वामित्रान नि शास्त्रम् इति । तदा दशरथः तथा करोति । विश्वामित्रः अपि सह गच्छति ।

(आ) पुत्रांत वान्माच अस्मद् व युष्मद् या सर्वनामाचा वैकल्पिक रूपे बोधता देखील की नाही तें साधा.—

- १ अस्माकम् एव अयम् अन्वयार्थः न त्वम् ।
- २ युष्मन्मे वा अस्मन्मे वा अथ युष्मः कर्मा कथयति ।
- ३ एव च मन च उत्तरं अन्ये छात्राः न सद्गते ।
- ४ हे विश्वो अस्मान् रक्ष । हे ईश्वर दवात्ये नम प्रार्थना पूष्य ।

पाठ १६.

विशेषणं.

१ तुङ्गेषु वृक्षेषु विविधाः खगाः वसन्ति ।

गजस्य शुण्डा दीर्घा ।

रमणीये उद्याने मनोहराणि पुष्पाणि विलसन्ति ।

वरील वाक्यामध्ये तुङ्गेषु, दीर्घा, रमणीये व मनोहराणि ही विशेषणाचीं रूपे आहेत तीं गुण दर्शवितात ही सर्व गुणविशेषणं अकारण्यत आहेत, त्यांचीं रूपे ज्या नामाचीं तीं विशेषणं आहेत, त्याप्रमाणे लिख, वचन व विभक्ति सामर्थ्य झालीं आहेत पुढिगामध्ये 'वृष' प्रमाण, स्त्रीलिंगामध्ये आ जोडून 'माला' शब्दाप्रमाणे व नपुंसकलिंगामध्ये 'वन' शब्दाप्रमाणे झाली आहेत स्त्रीलिंगामध्ये काही विशेषणांना ई हा प्रत्यय जोडून 'नदी' शब्दाप्रमाणे रूप वेली जातात. काहा विशेषणांना स्त्रीलिंगामध्ये दोन्ही प्रत्यय लावून रूपे करतात. जसे सुन्दर-सुन्दरा-री, चण्ड-चण्डा-ण्डी, पुराण-पुराणा-णा, माल-माला-ला, विशाल-विशाला-ली, साधारण-साधारणा-णी, परंतु बल्याण-रुच्याणी, सारङ्ग-सारङ्गा, तरुण-तरुणी, गौर-गौरी, शाश्वत-शाश्वती.

२ सुरभीणि कुसुमानि चित्तम् आहादयन्ति ।

शुचिः आचारः स्तुत्यः भवति ।

शुच्या मत्या नरः आवरम् अहंति ।

रामः सुरभिभिः पुष्पैः ईश्वरं पूजयति ।

वरील वाक्यामध्ये हस्व इकारान्त सुरभि व शुचि वा विशेषणाचा उपयोग केलेला आहे त्याचीं रूपे पुढिगामध्ये 'हरि' प्रमाण, स्त्रीलिंगामध्ये 'मति' प्रमाण व नपुंसकलिंगामध्ये 'घारि' प्रमाण झालीं आहेत नपुंसकलिंगामध्ये चतुर्थी एववचनापासून सप्तमा एववचनापर्यंत व पठ्ठी व सप्तमा द्विवचन नाचीं रूप 'हरि' प्रमाणेही करता येतात

३ बहुनां वृक्षाणां स्थानं वनम् ।

दिनस्य पूर्वार्द्धे वृक्षाणां छाया गुरुः गुर्वी वा भवति ।

पटवः पद्भ्यः वा कन्याः पारितोषिकाणि लभन्ते ।

गुरुणा भारेण मृत्यस्य शीर्षं नमति ।

वरील वाक्यात् गुरु, पटु व बहु वा उकारान्त विशेषणाची रूपे शोबलेली आहेत ती पुढिंगामध्ये 'मानु' प्रमाणे, छाळिंगामध्ये 'धेनुप्रमाणे' अथवा 'ई' जोडून 'नदी' प्रमाणे दाला आहेत व नपुंसकलिङ्गामध्ये 'मधु' प्रमाण होतात. नपुंसकलिङ्गामध्ये चतुर्थीएकवचन ते सप्तमीएकवचन व पष्ठी व सप्तमी द्विवचन याच्य रूपे 'मानु' प्रमाणेही होतात

टीप — उकारान्त विशेषणाचा उपान्त जो वर्ण असेल एर खीरिंगामध्ये ई जोडून रूप वेळे जात नाही जसे पाण्डु, राशिः ।

४ कर्णः इव दाता विरलः ।

परमेभ्यरस्य द्रष्टृणां यतीनां दर्शनं पुण्यम् ।

यह्यः ग्रन्थस्तारः तथा च ग्रन्थरुद्र्यः अपि भारतवर्षं वर्तन्ते ।

अप्रियस्य अपि पथ्यस्य चकृषुः मित्राणि दुर्लभानि ।

सैन्यस्य नेतारः अभिगन्तून् पराजयन्त ।

वरील वाक्यात तृ-प्रत्ययान्त धातुसाधित कर्तृदर्शक विशेषणे शोबलेली आहेत. दातृ, द्रष्टृ, कर्तृ, चकृ, नेतृ व अभिगन्तृ यांचा रूपे पुढिंगामध्ये व नपुंसकलिङ्गामध्ये 'कर्तृ' प्रमाणे व छाळिंगामध्ये 'ई' जोडून 'नदी' प्रमाण दाला आहेत

अभ्यास १

पुढाढ वाक्याचा अथवा श्लोकाचा अर्थ करा व विशेषणाचा उपयोग स्पष्ट करा —

- १ निसर्गपट्वी शुद्धिनेर मकरादुद्धरति ।
- २ कल्याणा मतिर्विनाता च श्रुति साधूनाम् ।
- ३ गुरुणि कार्यं नियुक्तं यामान्यो जनः कदाचिद्वयुष्मो भवति ।

- ४ गुर्वा राज्यपुरा पुत्रे निवेशिता वृद्धेन वृषेण ।
 ५ सुरभिष. कुमुमस्य नैद्यगिकी स्थितिर्मूर्ध्नि वर्तते ।
 ६ ममाननस्य शोभाधितैतद्विषाणयुगल क्रियन्मनोहर वर्तते इति केनचि
 न्मृगेणोक्त स्वप्रतिविम्ब जले दृष्टा ।
 ७ भोकार यत्तपसा सर्वलोन्महेश्वरम् ।
 सुहृद सर्वभूतानां ज्ञात्वा मा शान्तिमृच्छति ॥
 ८ वहना जन्मनामन्ते ज्ञानी मा प्रतिपद्यते ।
 ९ अथवा वृद्ध वस्तु हिंसितु मृदुनैवारभवे प्रजान्तक ।
 १० लोभधेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकै
 सत्य चेतपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ।

टीका

- १ निसर्गपद्वी—स्वभावतः दुःखर
 ४ राज्यपुरा—राज्याची अवारदारो (राज्यस्य पू०)
 ७ न ८ अर्जुनाला उपदेश वरुणाणां शीट्टणाणां म्हणजे छेप

अभ्यास २

पुढील वाक्यातील रिशम्या जागी म्सात दिलेल्या विशेषणार्पकी योग्य त्या विशेषणार्था योग्य रूप योजा —

- १ वृक्षस्य पर्णानि ।
 २ ————— ज्योत्स्नार्था जना विहरन्ति ।
 ३ ————— पशूना निवास वरप्ये ।
 ४ बाला ————— कीडाक्षणे कीडन्ति ।
 ५ ————— वायु पवित्रान् पीडयति ।
 ६ ————— छात्राणा विभाम्भन्ति पात्र्या ।
 ७ ————— स्वर वायसस्य ।
 ८ ————— नार्यं भनु साहाय्य कुर्वन्ति ।

- ९ ————— कुसुमानि वृक्षान् भूषयन्ति ।
 १० ————— कमलानां सुगन्धं वायुः हरति ।
 (कर्कश, धवल, प्रफुल्ल, हरित, विविध, हिल, शीतल, विशाल,
 चतुर, प्रमल)

अभ्यास ३

पुढील वाक्यात विशेषणांचा योग्य रूपें योजना व अर्थ करा:—

- १ अस्मिन्नमति बहवः (उपदेश्) सन्ति किन्तु यथोपदेशं (व्यवहृतं)
अभावः ।
- २ (शुचि) आचारेण नरः आदराहं भवति ।
- ३ (सुभि) भालाना गन्धः सर्वेषां प्रियः ।
- ४ (अनुकूल) देवेन सत्रवः अपि मित्राणि भवन्ति ।
- ५ (विधातु) इच्छा येन लभ्यते ।
- ६ निसर्गण (षट्) कुक्ष्या नरः एकैकानि कीलका एव हरति ।
- ७ (कर्तु) मृत्पिण्डतः करोति यद् यद् इच्छति ।
- ८ थावणस्य (प्रहर्तु) तस्य हृदयान् वाणः अमृष्टः ।
- ९ उभा वधू नयान् (दातु) (याचिन्) इमे वयम् ।
- १० जनकानां रक्षणां च सम्बन्धः कस्य न प्रियः ।
यत्र (दातु) (प्रदीतु) च स्वयं कुशियनन्दनः ॥

पाठ १७.

संख्याविशेषणं १ ते १९.

एक, द्वि, त्रि, चतुर, पञ्चन, षष्, सप्तन, अष्टन, नवन,
 दशान्, एकादशान्, द्वादशान्, त्रयोदशान्, चतुर्दशान्, पञ्चदशान्,
 षोडशान्, सातदशान्, अष्टादशान्, नवदशान् ।

- १ एकः वृक्षाः, द्वौ वृक्षाः, बहवः वृक्षाः (त्रयः, चत्वारः...)
 एका लता, द्वे लते, बहुषः लताः (तिस्रः, चतस्रः...)

- ४ सुवी राज्यधुरा पुने निवशिता वृद्धन नृपेण ।
- ५ मुरभिण कुसुमस्य नैसर्गिकी स्थितिर्मानव वर्तते ।
- ६ मनातनस्य शोभयित्तेतद्रिषाणयुगल किलमनोहर वर्तते इति केनचि
मृगोणाक्त स्वप्रतिविम्ब जल दृष्ट्वा ।
- ७ भोक्ता यज्ञतपसा सवगाम्मद्वैधरम् ।
छहृद सवभूताना ज्ञात्वा मा गान्तिमृच्छति ॥
- ८ चहृता यन्मनामते ज्ञानी मा प्रतिपद्यते ।
- ९ अवया वृदु वस्तु द्विसितु मृदुनैवारभते प्रचान्तक ।
- १० सोमश्चदगुणन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः
सत्य चतपसा च किं गुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ।

टीपा

- १ मनसर्गपद्वी—स्वभावा दुःखार
- ४ राज्यधुरा—राज्याची जबाबदारी (राज्यस्य धू)
- ७ व ८ अर्जुनाला उपदेश बरताना धातुव्यानी म्दलेले श्लोक

अभ्यास २

पुढील पाक्याताळ रिकाम्या जागी उचाल दिलेल्या विदोपणापैकी योग्य त्या विदोपणाची योग्य रूप योजना —

- १ वृक्षस्य पर्णानि ।
- २ ————— ज्योत्स्नाया जना विहरन्ति ।
- ३ ————— पशूतो निवास वरण्ये ।
- ४ बाल्य ————— श्रीकाश्रुण कीदन्ति ।
- ५ ————— वायु पथिकान् पीडयति ।
- ६ ————— छायाया विधाम्यन्ति पाथा ।
- ७ ————— स्वर वायसस्य ।
- ८ ————— नाय भवु साहाय्य बुवन्ति ।

- ९ ————— कुमुमानि बुभान् भूपयन्ति ।
 १० ————— कमलानां सुगन्धं वायु हरति ।
 (कर्कश, मयल, प्रकुल, हरित, विविध, हिस, शातल, विशाल,
 चतुर, प्रबल)

अभ्यास ३

पुत्रोऽल वाभ्यात विष्टेपयाचा योग्य रूपे योजा व अर्थ करा —

- १ अस्मिभगाति बहव (उपदेष्टृ) सन्ति विन्तु यथोपदेश (व्यवहर्तृ)
 थमाव ।
- २ (शुचि) आचारिण नर आदराहं भवति ।
- ३ (सुरभि) माछाना गन्ध सर्वथा प्रिय ।
- ४ (अतुच्छ) दैवेन शनव नापि मित्राणि भवन्ति ।
- ५ (विधातृ) इच्छा क्रेन लक्ष्यते ।
- ६ निसागण (पट्ट) बुद्ध्या नर सक्त्रानि खीलया एव तरति ।
- ७ (कर्तृ) मृष्टिपण्डत करोति यद् यद् इच्छति ।
- ८ ध्रावणस्य (ग्रहर्तृ) तस्य इत्यान् वाच आहृष्टः ।
- ९ उभा वः भवान् (दातृ) (याचिन्) इमे वयम् ।
- १० जनकाना रघुणा च सम्बन्ध कस्य न प्रिय ।
 यत्र (दातृ) (गृह्णातृ) च स्वय बुद्धिकनन्दन ॥

पाठ १७.

संख्याविशेषणं १ ते १९.

एक, द्वि, त्रि, चतुर, पञ्च, षष्, सप्त, अष्ट, नव, दश, एकादश, द्वादश, त्रयोदश, चतुर्दश, पञ्चदश, षोडश, सप्तदश, अष्टादश, नवदश ।

- १ एकः वृक्षः, द्वौ वृक्षाः, यहवः धृक्षाः (त्रयः, चत्वारः...)
 एका लता, द्वे लता, यहवः लताः (तिस्रः, चत्वारः...)

एकं पुष्पम्, द्वे पुष्पे, पट्टनि पुष्पाणि (त्रीणि, चत्वारि...)

वरील उदाहरणावरून असें दिसून येईल की, एक, द्वि, त्रि व चतुर्, ही पहिली चार संख्याविशेषणे तीन्ही लिङ्गामध्ये निरनिराळ्या तऱ्हेने चालतात. एक द्वे एकवचनामध्ये, द्वि हे द्विवचनामध्ये व त्रि व चतुर् ही बहुवचनामध्ये योजतात.

२ पञ्च वृक्षाः — लताः — कुसुमानि वा ।

एक-द्वे	"	"	"
सप्त	"	"	"
अष्ट शो	"	"	"
नव	"	"	"
दश	"	"	"

वरील उदाहरणावरून असें दिसून येईल की पञ्चम् (५) पासून दशम् (१०) पर्यंतची संख्याविशेषणे कोणत्याही लिङ्गाच्या नाभावरोबर योजली तरी एकाच तऱ्हेने व बहुवचनात चालतात.

३ एकादश रुद्राः । द्वादश आदित्याः । चन्द्रस्य षोडश कलाः ।
अष्टादश पुराणानि । पक्षस्य पञ्चदश दिवसाः-दिनानि वा ।
पक्षस्य राक्षसः अपि पञ्चदश ।

वरील उदाहरणावरून असें दिसून येईल की एकादशम् (११) ते नवदशम् (१९) पर्यंतची संख्याविशेषणे पुढे येणारे नाम कोणत्याही लिङ्गामे असेल तरी एकाच तऱ्हेने व बहुवचनात चालतात

रूपवाचक संख्याविशेषणे.

प्रथम । द्वितीय । तृतीय । चतुर्थ । पञ्चम । षष्ठ । सप्तम । अष्टम ।
नवम । दशम । एकादश । द्वादश । त्रयोदश । चतुर्दश । पञ्चदश ।
षोडश । सप्तदश । अष्टादश । नवदश ।

४ रामायणे षष्ठं काण्डं युद्धकाण्डं वर्तते ।

देवक्याः अष्टमम् अपत्यं कृष्णः आसीत् ।

सैत्रस्य नवमे दिने श्रीरामस्य जन्मोत्सवः क्रियते ।
 दशरथस्य चतुर्थः पुत्रः भरतः प्रथमस्य श्रीरामस्य भक्तः ।
 ब्राह्मणस्य कृष्णपक्षे अष्टम्यां त्रिथौ कृष्णः जातः ।
 एकादश्यां त्रिथौ निराहाराः जनाः विष्णुं पूजयन्ति ।

वरील वाच्यामथ प्रथम, चतुर्थ, षष्ठ, अष्टम इत्यादि नमवाचक
 सख्याविशेषणं योत्रदेव आरेत ती सर्वे अकारान्त आहेत. पुष्पिगामध्ये त्वाची
 रूपे 'नृप' प्रमाणे, नपुसकृष्णामध्ये 'वन' प्रमाणे व स्त्रीलिङ्गामध्ये प्रथम,
 द्वितीय, तृतीय वाना आ जोडून 'माला' प्रमाणे व चतुर्थ ते नवदश-
 पर्यंत ई जोडून 'नदी' प्रमाणे होतात

द्वितीय व तृतीय याची चतुर्था ते सप्तमी एकवचनात सर्वनामाप्रमाणही
 रूपे होतात.

संख्यावाचक क्रियाविशेषणे.

५. (अ) सकृत्, द्विः, चतुः, पञ्चकृत्यः, अष्टकृत्यः शतकृत्यः.
 (आ) एकैकशः, द्विशः, त्रिशः, चतुःशः, शतशः, सहस्रशः...
 (इ) एकधा, द्विधा द्वेषा, त्रिधा त्रेषा, चतुर्धा, पञ्चधा,
 षोडा षड्धा, सप्तधा,.. शतधा, सहस्रधा.. ...
 (अ) सप्ताहस्य पञ्चकृत्यः बालः पाठशालां गच्छति ।
 दिवसस्य त्रिः केचित् नराः ज्ञानं कुर्यन्ति ।
 (आ) भारतीययुद्धे सहस्रशः वीराः हताः ।
 सैनिकाः द्विशः चतुःशः वा मार्गेण गच्छन्ति ।
 (इ) विष्णुः त्रेषा विचक्रमे ।
 पतिं विना किं न मम हृदयं शतधा विवर्णीयम् इति
 आक्रोशत् काचित् स्त्री ।

वरील ज, आ व इ विभागामध्ये संख्यावाचक क्रियाविशेषणाचे प्रकार
 विलेखे आरेत

‘अ’ मध्ये ‘मिती वज्ज’ या अर्थाचा क्रियाविशेषणं योजलेली आहेत एतया विशिष्ट काव्यातील अमुक वेळां असा वार्ध दशवाक्याचा असल तेव्हां त्या विशिष्ट सातवाचक शब्दाचा पर्याय विभक्ति योजलात जसें—सप्तारहस्य, दिवसस्य.

‘जा’ मध्ये एक एक, दोन दोन, तीन तीन, शेंकडों हजारों असा अर्थ दर्शविणारी सप्त्यावाचक क्रियाविशेषणं उपयोगात आणलेलं आहेत तीं ‘शम्’ हा प्रत्यय सप्त्यावाचक शब्दाचा जोडून तयार केला जातात

‘इ’ मध्ये ‘अमुक प्रचारानीं असा अर्थ दर्शविणारी ‘धा’ प्रत्यय जोडून तयार नरीं जाणारी शब्द्यावाचक क्रियाविशेषण उपयोगात आणलेली आहेत

अभ्यास १

पुढील वाक्यात योग्य तीं सप्त्यावाचक विशेषणाचा रूप योजा —

- १ वैजस्य शुभ्रपक्षे — तिर्या धाराम जात । वैशाखस्य—दिने च परशुराम ।
- २ ——वेदाना—अह्वानि सन्ति ।
- ३ शङ्कर मदन—नेनात् तानेन अग्निना भस्मसात् अकरोत् ।
- ४ रावणस्य—सुखानि, भ्रक्षण च सुखानि ।
- ५ देवीं दुर्गां—भुजै राधायान् मारयति ।
- ६ मोक्षस्य मागा सन्ति । मोक्ष तु —पुरुषार्थ ।
- ७ ——रिषुषु व्रम —मत्सर तु—रिषु भवति ।
- ८ अप्परसा—कुत्तानि गन्धवाणा तु —कुत्ते ।
- ९ ——वस्तूना समूहं त्रितयम्—वस्तूना पदकं च ।
- १० बालकस्य नामराहकार दिनं निचते ।

अभ्यास २

पुढील वाक्याचा अथवा श्लोकचा अर्थ समजून त्यातील सप्त्याविशेषणाचा उपयोग स्पष्ट करा —

- १ भासस्य द्वी पक्षां पक्षस्य च पक्षद्वय दिनानि सन्ति ।

- २ पय वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तन्मम ।
- ३ पडिमानी निन्दन्ति सुहृदमनवेक्षणान् ।
गाव. सेवा कृषिभार्यो विद्या नृपलमंगति. ॥
- ४ एक. क्षमावता दीपो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमद्यकं मन्यते जनः ॥
- ५ ततस्तृतीये दिपले सत्त्वत्वात्मजो मुनिः ।
सुषिष्ठिरं समन्येद्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥
- ६ दीव तु सप्तचार्ये श्रोत्रियानतिरिष्यते ।
पितृन्दश्च तु मातृका सर्वांश्चा वृषिवीर्यति. ॥
- ७ द्वादशेऽहनि तेभ्य स कृन्शीचो नराधिप ।
श्राद्धानि विधिवत्प्रादाद्दक्षिणायन्ति पाण्डव. ॥
- ८ ततो नवं स्यं शुभमारोहच सुषिष्ठिर ।
सुषं षोडशभिर्गोभिः पाण्डुरै शुभलक्षणे ॥
- ९ नयं वा द्वादशाब्धानि सुप्ताभिर्द्युतानिजिता. ।
प्रविद्येम महारण्यं रौरवाजिनवासस ॥
- १० अतुर्दद्याता नैष्कल्यात्सुनर्नव च पय च ।
श्राद्धिणोत्रिशितान्वाणास्ते चाभ्रस्यन्त धर्मण. ॥

टीका

- २ सावित्रीं गृह्णेत्येव शीरार्धं.
- ३ अनवेक्षणम्—दुर्लभं, वाळवी न बाहणे.
- ५ तृतीये दिपले—रात्वारोक्षणान्तर मध्येन गुरु क्षान्तावर निक्षन्त्या दिवर्गी.
- ७ द्वादशेऽहनि—पृथग्प्राप्त्या मरणान्तर वाराब्दा दिवर्गी.
नराधिपः—पाण्डवः सुषिष्ठिरः
कृन्शीचः—शीचन्—सुदृश. ज्याल (तपेवाम्वाप्या मृदुमुद्धे आलेख,
मालिनया पालवुत्) सुदृता वेलेली आदे तो.
- ९ पृथग्प्राप्त्या केनो सुषिष्ठिराने दुयौपनाशो वेलेका श्राव.
- १० भर्तुर्नर्न द्रोणाचार्योवर दासलेला वाप्यसवर्धी वा शोक आदे.

पाठ १८.

भूतकालः—प्रथमभूतकालः (अनद्यतनः)

१. छ. अहं मागं भिन्नम् अपश्यम् ।
 गते संघत्सरे पर्जन्य. प्रभूतं जलम् अचर्पत् ।
 कस्मिंश्चित् अरण्ये कोऽपि सिंहः गुहायाम् अवसत् ।
 जना. कृष्णस्य क्रीडायां कोशलम् पेशन्त ।

बाल बान्याताल अपश्यम्, अचर्पत्, अवसत् व पेशन्त हा क्रियापद भूतकालीन क्रिया दर्शवितान तां फार प्राचीन कालचा अथवा चाट दिखसान घडलेला क्रिया दर्शवान नाहीन, तर आनच्या पूर्वी घडलेली क्रिया दर्शवितान म्हणून या भूतकालाच अनद्यतन भूतकाल अस नाव जाहे

बाल नियमाविरुद्ध कसूत प्रन्वातून प्रथमभूतकालाचा उपयोग कोणताही भूतकाल दशविण्याकरिता केला जातो ही प्रथमभूतकाली हों व्यञ्जनारभा धातूच्या पूर्वी 'अ' व स्वररानी धातूच्या पूर्वी 'आ' जोडून केली जायता

२. सचं पशच. सिंहस्य समीपं यथाक्रमम् अगच्छन् ।

(सगळे पशु सिंहाचकळ फमानुसार जात असत)

सः बाल. प्रतिदिनं कन्दुकेन अक्रीडत् ।

(तो मुलगा दररोज बॅडून खेळत असे)

बाल बान्यावरून असें दिसून येईल की साध्या भूतकालाच्या रूपावरून रातिभूतकालाचाहा बोध होतो

३. अर्जुनः कृष्ण शरणं प्रत्यपद्यत ।

पौरा. वनवासार्थं प्रस्थितं रामम् अन्यस्तरत् ।

बाल भूतकालाच्या रूपावरून असें दिसून येईल की उपसर्गसहित धातूची प्रथमभूतकाली रूपे तयार करताना इतर क्रियापदाप्रमाणे अ अथवा आ पूर्वी जोडून हर्ष तयार करतात व नंतर त्या रूपापूर्वी सधिनियमानुसार उपसर्ग जोडतात अस पद्-च ग आ प-अपद्यत, प्रति+अपद्यत-प्रत्यपद्यत ।

अभ्यास १

पुराण वाक्यातील अथवा खोकातील भूतनालवाचक क्रियापदाचा अर्थ स्पष्ट होईल अशा रितीने त्यांचे भाषान्तर करा —

- १ वक्रो जलचरान्दत्त्वाद्यारभृत्तिमरुपोत् ।
- २ वृषस्त्वस्मिन्वाण इमानि नामाक्षराण्यपश्यत् ।
- ३ वस्तुनसमर्था लता संतापा भागं रामायादर्शयन् ।
- ४ विदेहेकर प्रहरवर्मा हस्तावरोपेण सैन्येन सह स्वपुरगगभ्रमकरोत् ।
- ५ देवशर्मापि विसनादात्तपुरक्षामकण्ठो नष्टनिद्रस्तारसर्वं श्रीनरिजमपश्यत् ।
- ६ मत्तमर्षं दिवसस्य तस्मात्स्नानभोजन सेवितु राजान्त पुर प्राविशत् ।
- ७ चन्द्रपीड पत्रलेखामातृहृदयादव्यतिरिच्य सर्वविश्रम्भेष्वमन्यत ।
- ८ अत्र ध्यम्बक वन्दमानाह सह सखीननेन व्यचरम् ।
- ९ तत्क्षापमहमवर्षानयोग्या कामप्यवस्थामन्वभवम् ।
- १० जलध नरशार्ङ्गो लोकेश्वरप्रतिभो भुवि ।
अतिष्ठन्ननुजेन्द्राणा मूर्ध्नि देवपरिर्षया ॥

टीपा

- १ आदावृत्ति कृ—वाक्याची श्लेष वरले
- ४ हावशेष (सैन्यम्)—नाल्यानकर शिस्तक पाहिलेले.
- ५ सुधामवष्ट —मुळेने ज्याची मान वातीक साली आहे असा
(क्षर + क्षल + वष्ट)
नष्टनिद्र —ज्याची झोप भासोती झाली आहे ती, किंवा ज्याला झोप देत नाहीतो
(नष्ट + निद्रा)
- ७ सर्वविश्रम्भेषु—विश्रासान सागावयाच्या सर्व गोटोमर्थ्ये
- ९ वामनी (अवस्थान्)—अन्नीप
- १० देवराते —इन्द्र

अभ्यास २

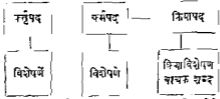
पुराण वाक्यात प्रथम भूतनालवाची (क्सात दिलेला भातूची) रूप बोला —

- १ एणधेने भतिचोर शरवरे ——— (प्र + इट्) ।
- २ इत्त मूरुड आस पठित तिहम् ——— (मुच्) ।

- ३ गङ्गानाद् राज्ञो संनिष्ठाना हृदयानि — (वि+ङ्)।
- ४ रघु दिग्बिन्दवाय महता सैन्येन सह — (प्र+स्था)।
- ५ भीष्मस्य पराजयात् अनन्तरं दुर्गावनं जगत् जनुनिजा च सह
— (मन्)।
- ६ पुत्रस्य मृत्योर्वातस्या अलुनं — (वि+सद्)।
- ७ शत्रुस्य वचनं वर्णस्य हृदयस्य मर्माणि — (कृत्)।
- ८ सर्गं सम्भ्या चित्रे लिखितं इव तु शासनेन कृतं शीघ्रदीनस्यहरणम्
— (ईक्ष्)।
- ९ यमं सविश्वै पथं वगन् — (प्र+दा)।
- १० परशुरामं पितु जमदग्ने आशाम् — (अनु+वच्)।

अभ्यास ३

पुत्र दर्शयित्वा पदतीप्रमाणे कर्तृपदवाचक, कर्मपदवाचक व क्रियापदवाचक अत्रा दिश्यां शाब्दावहनं वाक्ये वनवा —

जसें — जम्बूकं च मांसखण्डं अलमप

एकदेसो धृतो जम्बूकः किमपि रुचिरं मांसखण्डं वायसादलमतः ।

कतृपदवाचक शब्दः—कविः, रावणः, व्याघ्रः, हरिणः, वाचकः.

कर्मपदवाचक शब्दः—वनम्, शरान्, पुष्पाणि, सेनाम्, जलम्.

क्रियापदवाचक शब्दः—आनयत्, अन्वभवत्, पीडयन्ति, अपश्यत्,
दण्डयति.

पाठ १९.

आज्ञार्थं व आशीर्वादार्थं.

- १ हे राम चतुर्दश वर्षाणि त्वं वने वस इति कैकेय्या अघदत् ।
गृहं गच्छत पुस्तकानि च आनयत इति गुरुः छात्रान्
आदिशत् ।
चाण्डालकन्यकाम् अन्तः प्रवेशय इति शूद्रकः राजा
प्रतीहारीम् आशापयत् ।

वरील तीन वाक्यामध्ये ह्युक्त दर्शविणारी क्रियापदे—वस, गच्छत,
आनयत, प्रवेशय—ही आज्ञार्थीमध्ये योजलेली आहेत. हीं सर्वे द्वितीयपुरुषी
आहेत. खरा आज्ञार्थाचा उपयोग द्वितीय पुरुषातच होतो.

- २ - वयम् अधुना क्रीडाम् । अयं हि सन्ध्याकालः ।
पान्थाः मार्गं छात्र्याम् आश्रयन्तु जलं च पिबन्तु ।
वालाः गृहं गच्छन्तु पाठान् पठन्तु च ।

वरील वाक्यांमध्ये प्रथमपुरुषी व तृतीयपुरुषी आज्ञार्थांचा ह्ये योजलेला
आहेत. परंतु त्यांचा अर्थ आज्ञा नसून परवानगी मार्गणे अथवा देणे असा
होतो, अथवा इच्छा प्रवर्धित करणे असाही होतो.

- ३ १ धायस्व मां नरकात् घोरात् रक्ष रक्ष परमेश्वर ।
२ भवतु सर्वेषां कल्याणम् अनुभवन्तु च सर्वे सुखम् ।

३ भज गोविन्दं भज गोविन्दं सूढमते ।

४ वत्स चिरं जीव विजयी च भव ।

वरील वाक्यांतील पहिल्या वाक्यांत आत्मार्यांचा उपयोग प्रार्थना करण्याकरिता, दुसऱ्यांत शुभेच्छा प्रदर्शित करण्याकरिता, तिसऱ्यांत उपदेश करण्याकरिता व चौथ्यांत आशीर्वाद देण्याकरिता केलेला आहे.

४ इदम् आसनम् अलङ्कियताम् ।

गम्यताम् अनेन मार्गेण ।

निवेद्यताम् इयं वार्ता नृपाय ।

वरील वाक्यांत आत्मार्यांचा कर्मणि प्रयोगांत उपयोग केलेला आहे व कोणतीही गोष्ट करावयास नम्रपणे सांगण्याचा तो एक प्रकार आहे.

५ मा तपः आचर इति जननी पार्वतीम् अकथयत् ।

मां मा मारय इति मूपकः सिंहं प्रार्थयत् ।

वालक मा रुदिहि । इयं ते माता आगच्छति ।

वरील वाक्यांतील गौण वाक्यांत द्विनागदं आहार्यांत योजलेली आहेत परंतु निषेधार्थक भाप दर्शविण्याकरिता 'न' हे नेहमांचे क्रियाविशेषण न योजतां 'मा' हे निषेधार्थक अव्यय योजलेले आहे. आत्मार्यांमध्ये निषेधार्था 'मा' हे अव्यय योजण्याचा प्रघात आहे.

आशीर्वादार्थ.

६ केशवः नः अपायात् पायात् ।

देयात् एव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्वाघोपमन्त्रः जयम् ।

चर्धिपीष्टाः स्वरज्ये त्वं मोदिपीष्टाः च शाश्वतम् ।

वरील तीन वाक्यांमध्ये पायात्, देयात्, चर्धिपीष्टाः व मोदिपीष्टाः ही आशीर्वादार्थांचीं रूपे योजलेली आहेत. आशीर्वादार्थांमधील आशार्थ अथवा निष्कर्षही योजण्याचा प्रघात आहे. आशीर्वादार्थांना मुख्य उपयोग वाचीर्वाद देणे किंवा इच्छा प्रकट करणे हा आहे. वरील रूपांतील पहिली दोन परस्मैपदी रूपे आहेत व शेवटची दोन आत्मनेपदी आहेत.

७ घानिपीष्ट त्वया कीपः गाहिपीष्ट समुच्चतिः ।

अपहृपीरन् सर्वदुःखानि ईशकृपया ।

बरील दोन वाक्यान्मध्ये घानिपीष्ट (हन् वा धातूने), गाहिपीष्ट (गाह् वा धातूने) व अपहृपीरन् हें (अप + ह् वा धातूने) अशी कर्मणि आशीर्वादापांचा रुपें योजलेली आहेत, हें घान्याच्या रचनेवरून घ्यातात येईल. ही सर्व जातनेपदी प्रत्यय लागू तयार केलेली आहेत. .

अभ्यास १

पुढील वाक्यातील व श्लोकातील आशीर्वादा वचना आशीर्वादापांचा उपयोग स्पष्ट होईल ज्या रितीने अर्थ सांगाः—

१. त्रींशु सत्यवान् भवतु च तव सत्यं वचनम् ।
२. हे मणि किन्नरदाशास्त्रहे । वेचलं वीप्रसपा भूवाः ।
३. रावानः परिपालयन्तु वसुधा धर्मं स्थिता सर्वदा ।
४. ददतु तरवः पुष्परथ्यं फलेषु मयुधसुतः ।
५. हे राजानरुच्येन सुमभिप्रेमवन्धे विरोधम् ।
६. छिन्नैर्न सद्यं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ नास्त ।
७. सर्वधर्मान् परित्यज्य मामे ह् वरणं प्रज ।
८. मा वृष धननेनभौवनगर्वं हरति निनेपात्कालं सर्वम् ।
९. स्वेदास्त्रं सततं गिहान स्वपदं मीळं शिष्वा तव ।
१०. विधत्त नि शत्रुं निरवधिस्त्राधि विधिरहो
मुने सोमे शंता हरिरविरनं वृत्तु हरः ।

टीपा

२. वीरसुता—वीरराज जन्म देणारी.
३. वृषा—मूषा हूनं आशीर्वादाची (दि. पु. ८ व.) रूप.
४. मयुधसु—मय गजगते, मय किन्नराने (मयु + सु + य-ग-प. १. १. ३१११)
५. सुमभिप्रेम—सुमय वचनं वचनं प्रेमभाव.
- ६ व ७ धीरुपाची भर्तृनाथ केळ्या उददेशानेन कोटारी.
१०. निरवधिस्त्राधि—निरवधिस्त्राची नवीन नाही मन्त्राधि.

अभ्यास २

- (अ) पुढील धातूंचा आह्वार्थी रूपे योजून इच्छा दर्शविणारी वाक्ये तयार करा — हृष्, जनु+मन्, वि+ध्रम्
- (आ) पुढील धातूंची आह्वार्थी रूपे योजून आश्चर्याद दर्शविणारी वाक्ये तयार करा — लम्, प्र+ख, वृष्
- (इ) पुढील धातूंची आह्वार्थी रूपे योजून आज्ञा दर्शविणारी वाक्ये तयार करा — वा+ना, युष्, दा
- (ई) पुढील रूपे योजून वाक्ये बनवा — स्थेयात् । मा विरम । मा दण्डय । वृषीष्ट ।

पाठ २०.

कर्मणि भूतकाल व कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधिते.

१ रामः अध्ययनम् अकरोत् । रामेण अध्ययनम् अक्रियत्-कृतम् वा ।

वालः आम्ने अगक्षयत् । वालेन आम्ने अभक्ष्येताम्-भक्षिते ।

मिश्रुकः धनिकं धन अयाचत । मिश्रुकेण धनिक. धनम् अयाच्यत-याचितः वा ।

रामः सीतां धनम् अनयत् । रामेण सीतां धनम् अनीयत-नीता वा ।

वरील चार वाक्यांतोळ क्रियापद समर्थ व असून त्यांचा भूतकालात उपयोग केलेला आहे त्याचप्रमाणे त्यांचा कर्मणि प्रयोग कर्तृपद तृतीयेंत योजून, कर्मपद प्रथमेंत योजून व कर्मणि त-हेचें भूतकाली व नवीन प्रथमान्त पदांशी जुळणारे क्रियापदांचे रूप योजून केला आहे, व त्याशिवाय वृत्तम्, भक्षिते, याचितः, व नीता ही कर्मणि भूतकालवाचक धातुसहित विशेषणे उपयोगात आणलेली

आहेत, व त्याची रूपही इतर असारान्त विशेषणप्रमाणे प्रथमान्त नामादी लिंग, वचन व विभक्ति यात जुळतां जालां आहेत जसे अर्धदत्तम्—न, प्र, ए व, म्हणून कृतम्—न प्र, ए व, सीता—द्या प्र, ए, व, म्हणून माता—स्त्री प्र, ए, व

अथर्वन अस दिसून देहल कर, कर्मणिभूतकालवाचक वातुसाधित विशेषणें मरुमेक निदापदानां चोचणें असत्यास वाक्याची रचना कर्मणि प्रयोगप्रमाणें करावा लागते व नव्या प्रथमान्त नामाप्रमाणें कर्मणिभूतकालवाचक विशेषणाचें रूप लिंग, वचन व विभक्ति नामर्थे चोचणें लागत

२ राम. वनम् अगच्छत् । राम. वनं गतः ।

परशुरामः रामस्य पराक्रमेण अक्रुध्यत् । परशुरामः रामस्य पराक्रमेण क्रुद्धः ।

पुत्रस्य विजयेन जननी अमोदत । पुत्रस्य विजयेन जननी मुदिता ।

अर्जुनः रणाङ्गणे तूर्णाम् अतिष्ठत् । अर्जुनः रणाङ्गणे तूर्णाम् स्थितः ।

बरील वाक्यातील निदापद अथर्वन आहेत म्हणून त्या निदापदानासून नांवां कर्मणिभूतकालवाचक विशेषणें—गतः, क्रुद्धः, मुदिता व स्थितः—नी इतर श्लोकाचे वाक्यात व निदापदाऐवजीं दोनलेलीं आहेत म्हणून अथर्वन वाक्यां कर्मणिभूतकालवाचक वातुसाधित विशेषण उपयोगात नाम्णें पाण्यास वाक्याची रचना कर्मणिप्रयोगप्रमाणें असावी व क, भू या धा. विशेषणाचें रूप कृतपदाप्रमाणें लिंग, वचन व विभक्ति नामर्थे असाव.

३ हरिः लक्ष्मीम् आग्लिष्यत् । हरिः लक्ष्मीम् आग्लिष्यतः ।

चिष्णुः शेषम् अध्यशेत । चिष्णुः शेषम् अधिशयितः ।

दुष्यन्तः इन्द्रस्य अर्धासनम् अभ्यतिष्ठत् । दुष्यन्तः इन्द्रस्य अर्धासनम् अभिष्टितः ।

मवः शिवम् उपास्त । मवः शिवम् उपासितः ।

वाल वृक्षम् आरोहत् । बाल वृक्षम् आरूढ ।

राम पञ्चवटीम् अध्ययसत् । राम पञ्चवटीम् अध्युषित ।

बाल वाक्याताल श्लिष्ट है समक क्रियापद आहे व इतर क्रियापदाना उपरंगी जोडल्यामुळे त्याचा समकसाखरा उपशाग केला जाह त्या धातूपासून बालाच्या कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणाचा उपशाग करताना कर्मण रचना न करता नर्तरे रचनाच कायम ठवण्यात आला आहे

४ राम ग्रामम् अगच्छत् । रामेण ग्रामम् अगम्यत गतम् वा ।
खग आकाशे उदडयन्त । खग आकाशे उदडीयत
उड्डीनम् वा ।

नर व्याघ्रात् अरिमेत् । नरेण व्याघ्रात् अभायत भीतम् वा ।
आम्र वालाय अराचत । आम्रेण वालाय अरुच्यत
रुचितम् वा ।

बाल वाक्यामधाल क्रियापदे अकमक जाहून जसमक धातूच्या कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणाचा योग्य उपशाग कोणता है धरीक दुपन्था नियमात दशविष्यात आठ जाहे बराच वाक्याच भाव प्रयोगात रूपांतर कळ होतें है प्रयेक वाक्यापुढ दशविठळ जाह त्याचप्रमाणे भावे प्रयोगांताळ क्रियापदाऐवजा कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधिताच नपुंसकलिगा प्रथमच्या एरुवचनात उपशाग करता यतो तसे गतम्, उड्डानम् परतु ही शशा सल्लत प्रन्यासून वचितच आटळून येते म्हणून अकर्मक । क्वापदाश्या भूतकाल वाचक धातुसाधित विशेषणाचा उपशाग करावयाना असल तर बराल दुपन्था नियमात सांगितल्याप्रमाण कतरि रचनाच कायम ठळन करावा

५ भीष्मेण कृता प्रतिज्ञा दुयाधनम् आनन्दयत् ।

सकृत् अपि पठित विष्णो नाम नर रक्षति ।

कुशलवान्या दशितेन चातुयण सर्वे जना व्यस्मयन्त ।

आसने उपविष्ट यति शिष्य प्रभम् अपृच्छत् ।

बाल वाक्यातहा कृता, पठितम्, दशितेन, उपविष्टम् इत्यादि

कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणाचा उपलोग सामान्य वकारान्त विशेषणाप्रमाणे घेता आहे—क्रियापदावृत्त नष्टे. अशा वेळेला कर्मणि-भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणाची रूपे ज्या नामांशी त्याचा संबंध असेल त्या नामांच्या लिंग, वचन व विभक्ति यांप्रमाणे होतात.

६ चतुरः छात्रः गुरुणां बहुमतः भवति ।
सार्यकाले क्रीडा छात्राणां सम्मता ।

(बहु) मत, सम्मत व अभिमत अशा अर्थांच्या कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधिताचा अर्थ वर्तमानकालदर्शक असल्यास चतुर्पदाची पद्ये शौजाची, जसे—गुरुणाम्, छात्राणाम्.

अभ्यास १

पुढील वाक्यात क्रियापदाऐवजी कर्मणि भू. का. धातुसाधित विशेषणे देवा
व क. भू. धा. विशेषणाऐवजी क्रियापदांची रूपे द्या—

- १ वायधद्व्यात्योः जपत्वावि वृष्यसर्पेण गृह्णितानि ।
- २ रात्रिपुर्ये, तद्वरोदरे कृष्णसर्पे, एतः न्यापादितः च ।
- ३ नारायण- समुद्रम् अग्नदानान आदिशत् ।
- ४ इधितेन परिवर्त्तन तद् अखिलं रतं राशः अग्ने निवेदितम् ।
- ५ दुर्वाधनर्मानमेतयोः वैरे जन्मन- प्रवृत्ति अवर्षत ।
- ६ एष्यस्य उपदेनात् अर्जुनः योदु प्रवृत्तः ।
- ७ अश्विनपान्दवः अर्जुनः सुदृढजवां निपुण- अनायतः ।
- ८ पत्रलेगा छात्रा इव सजसूतो- पार्थे न असुयन् ।
- ९ तद्देशनाद्विद्यनिहत- पोत समुद्रान्ममि धनवन् ।
- १० धनमूलकान् जनयान् उदित्व तेनचिन् पण्डितेन स्वयं प्रकीर्तः एत
विद्वानः पाचितः ।

टीपा

- १ अश्विनपान्दवः—पान्दवा राजांची अश्विन वेळी.
- (+ क्रीड + नाशिका + कर्मिणः)
- २ रात्रिपुर्ये (स्त्रीः)— रात्रिपुर्ये जांचे वृत्त असे असे.

अभ्यास २

पुढील श्लोकांतील भूतकालवाचक धातुसाधितांचें प्रयोजन स्पष्ट करून अर्थ लिहा :—

- १ तुष्टैर्वदं तदलधु रधुस्वामिनः सचरित्रम्
कुदैनोतस्त्रिभुवनजयी हास्यमार्गं दशास्यः ।
- २ राज्यं येन पटान्तलमृतुपर्कं त्यक्तं गुरोराशया
पाथेयं परिगृह्य कामुकवरं घोरं वनं प्रस्थितः ।
- ३ कुम्भो न कूपमपि शोपयितुं समर्थ-
कुम्भोज्ञेन सुनिनाम्बुधिरेव पीतः ।
- ४ सन्धं जन्म सह भिवा स्वयमपि त्रैलोक्यभूषाकरः
स्थित्यर्थं परमेश्वरं प्रति गतस्तेनापि मूर्ध्ना शृतः ।
- ५ वृद्धस्तावचिन्ताममः परमे प्रद्वणि कोऽपि न लजः ।
- ६ अहं हि संमतो राजो य एवं मन्थते कुधीः ।
कर्त्तव्यं स विज्ञेयो विषाणपरिवर्जितः ॥
- ७ दुर्वाधनस्तु राजेन्द्र सैन्यमध्ये ध्यवस्थितः ।
कर्णदुःशासनकुर्यैर्द्धतो राजा महारथैः ॥
- ८ एवं विनिहती राजेन्नेको बहुनिराहवे ।
शोभाक्षिया चमूं सर्वा नठिनीमिव कुजरः ॥
- ९ मया ध्रुताश्च द्रोणेन चक्रभ्यूहो विनिर्मितः ।
न च वस्तस्य भेत्तास्ति विना सोभद्रमर्मकम् ॥
- १० त्वया नाथेन योविन्द ध्रुव एव जयो मन ।
प्रगतो अस्म मेऽय त्वं लोके भूतभाविष्यकृत् ॥

टीपा

- १ अलधु—कार मोठें.
पदास्यः—राज्य. (दश + मास) ज्याला दहा तोंडे आहेत तो.
- २ रामाणा उदेयत लिङ्श्लेषा लोके. येन—रामेण.
पदाश्लेषापूर्वकं (उपसर्ग)—कशाच्या आचक्र्यात शककडेच्या गदाच्या कार्गी-
प्रमाणें (तुच्छ) भासणारे.
(प२ + अ-त + लज्ज + शृत) 'क' प्रत्यय 'सापत्ता' या अर्थी लावतात.

- ४ त्रैलोक्यभूषाकरः—तीर्थी लोराना रोमा अल्लारा.
 ८ एङ्.—अभिमन्थूला उद्देशत.
 ९ अभिमन्थुवधानात् अर्जुनाने भाषणा उद्देशत भद्रेण शोक.
 १० अर्जुनाने कृपाणा उद्देशत भद्रेण शोक.

पाठ २१.

ल्यवन्त व णसुल् अव्यये.

ल्यवन्त अव्यये (पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यये).

- १ (प्रथमं) बालः गृहं गच्छति (पश्चात्) क्रीडति च ।
 बालः गृहं गत्वा क्रीडति ।
 (") शिष्यः कमलम् आनयत् (पश्चात्) मुनये च
 अयच्छत् ।
 शिष्यः कमलम् आनीय मुनये अयच्छत् ।
 (") यायसः मयूरस्य पिच्छानि गृह्णाति (पश्चात्)
 स्वशरीरे च धारयति ।
 यायसः मयूरस्य पिच्छानि गृहीत्वा स्वशरीरे
 धारयति ।
 (") त्वं गुह्यं नम (पश्चात्) पठनम् आरभस्व च ।
 त्वं गुह्यं नत्वा पठनम् आरभस्व ।
 (") बालाः गृहं गच्छेयुः (पश्चात्) क्रीडेयुः च ।
 बालाः गृहं गत्वा क्रीडेयुः ।

वरील वाक्ये दोन प्रसारानी लिहिरेली जाहेत पहिल्या वाक्यात दोन
 क्रियापदे जाहेत व त्याच्या रुपान्तरणमध्ये पहिल्या क्रियापदाबद्दल ल्यवन्ताचा
 उपसर्ग व्हन एङ्कव मुक्त क्रियापद टेविले जाहे, पहिल्या वाक्यातील पूर्व

साहेल्या क्रियाबद्दल ल्यबन्ताचा उपयोग वेळेला आहे व शब्दांत क्रिया क्रिया पदानेच द्याविलेला आहे शिवाय प्रत्येक वाक्यातील दोन्ही क्रियांचा क्ता एकरूप आहे म्हणून ज्या वेळेला एका वाक्यामध्ये एकाहून अधिक क्रिया एका कत्याप्रा जोडलेल्या असतात त्या वेळा शब्दच्या क्रियेरोरीच पूर्वीच्या पुन्या साहेल्या क्रियाबद्दल ल्यबन्ते योजून शब्दच्या क्रियेबद्दल क्रियापद अथवा कर्मणि भूतनासनाचक धातुसाधित योजतात शिवाय जसे विसून येईल की क्रियापद कोणत्याही वाक्याची अथवा अर्थाची असली तरा ल्यबन्ताचा उपयोग करता येता

२ गोपालः अभ्यसनं करोति रामः च क्रीडति ।

गोपाल. मार्गेण चलति श्लोके च पठति ।

वरील दोन्ही वाक्यामध्ये चर-ताचा उपयोग करता येणार नाही कारण पहिल्या वाक्यात दान्ही क्रियाचे सर्वे भिन्न आहेत व दुसऱ्यात दोन्ही क्रियांचा कर्ता जरी एकच आहे, तरा त्या दोन्ही क्रिया एकाच वेळां चालू आहेत पहिली पूर्ण झाल्यावर दुसरी चालू राहते असे नाही

३ पितरो प्रणम्य बाल. गुरुरगृहं प्रस्थित. ।

विश्रान्तिसुखम् अनुभूय पान्थ. मार्गम् आक्रामत् ।

शत्रुं विजित्य नृप. राजधानीं न्यघर्तत ।

वरील वाक्यामध्ये प्रणम्य, अनुभूय व विजित्य ही ल्यबन्ते योजलेली आहेत मात्र धातुता उपसर्ग जोडला असल्यामुळे त्या बद्दल य हा प्रत्यय जोडलेला आहे जसे प्र+नम्+य. अनु+भू+य परंतु धातु हस्यस्वरान्त असल्यास य बद्दल स्य असा प्रत्यय जोडलेला आहे जसे वि+जि+य

णामुल् अन्यर्थे (अम् प्रत्ययान्त धातुसाधित अच्यर्थे).

४ भक्तः स्मारं स्मारं धिष्णुं नमति ।

रियो. आत्मनं श्रावं श्रावं नृपः सैन्येन सह प्रस्थित. ।

सुय पायं पायं नर. रोगप्रस्त. भयति ।

वरील वाक्यांतात स्मार स्मारम्, श्राव श्रावम्, पाय पायम् हीं अम्-प्रत्ययान्त धातुसाधित अच्यर्थे क्रिया पुन्हा पुन्हा करा गेलीं हैं द्वाविण्यासरितां

दोन वेद्य रूपयोगात आणिलेली आहेत याचा उपयोग फार अधिक केलेला दिसून येतो. याचा अर्थ लघ्वन्त अभ्यासासारखाच होतो

५. माता पुत्रं नामग्राहं (नाम गृहीत्वा) आह्वयति ।

सः चोरः यष्टिघातं (यष्टिभिः हत्वा) हतः ।

राक्षसाः विप्रवेदं जघ्नुः (याधतः विप्रान् ते अविदुः तावतः) ।

वरील वाक्यामध्ये 'अम्' प्रत्ययान्त णमुल् अन्वये कर्मवाचक अथवा साधनवाचक शब्दाची जोडून उपयोगात आणलेली आहेत जसे- 'ग्राहम्' हे रूप 'नाम' या कर्मवाचक पदाची जोडून लिहिलेले आहे याचप्रमाणे 'जा+दिष्' याचेंही 'आदेनम्' हे रूप 'नाम' या कर्मपदाची जोडून लिहिलेले आहे जसे-नामादेशम् । 'ग्राहम्' हे रूपही केन, हस्त इत्यादि शब्दाची निरुद्ध रावण दर्शविताना येवतात, जसे केशग्राहं-हस्तग्राह युध्पन्ते सैनिका ।

'घातम्' व 'हतः' अशी एकाच धातूचा दोन रूपे एकच अर्थ दर्शविण्या करिता येवलेली आहेत. तसेच 'पेपम्' हे 'पिप्' धातूचें रूपही चूर्ण, शुष्क इत्यादि शब्दाना जोडून येवतात, चूर्णपेपं पिनिष्टि ।

'वेदम्' हे विद् धातूचें अम्-प्रत्ययान्त रूप 'विप्र' या कर्मपदाला जोडून लिहिलेले आहे त्याचा अर्थ वेवढे विप्र माहृत आहेत त्या सर्वांना असा होतो त्याचप्रमाणे हत् या धातूचें 'दर्शनम्' हे रूपही ज्या नामाला जोडून लिहिलात त्या नामानें दर्शविलेला सर्व वस्तु पाहून असा अर्थ होतो जस-अन्त्यादर्शनम् जेवज्या मुली पाहिल्या तेवढ्या सप

अभ्यास १

पुढील श्लोकातील लघ्वन्त पदवा णमुल् पदाची उपयुक्तता दाखवून अर्थ करा —

- १ छिद्र निरूप्य सहसा प्रविशत्यग्राह सर्वे रत्नस्य चरित्त मशक करोति ।
- २ मोक्षार्थग्राह्यं न गन्तव्यं विप्रमिन्न कस्यापदोऽस्त गता स्त्रीणि नस्य न सञ्चित्त शुधि मन की नाम राज्ञा प्रिय ।

- ३ तेनोभिरापूय जगत्समग्र मासस्तबोग्रा प्रतपन्ति विष्णो ।
- ४ तस्मात्त्वमुसिष्ठ यशो लभस्य जित्वा क्षत्रं भुङ्क्ष्व राज्य समृद्धम् ।
- ५ पर्णा पीत्वा क्षीर वनति गरल दु सहतरम् ।
- ६ सर्वकामान् परित्यज्य मामेन शरण व्रज ।
- ७ तापार्तान् निमज्ज्य तस्य सरसो मध्ये विमुक्त भ्रम ।
- ८ नातिमात्रेण किं वद्विद्वन्पते पूज्यते ह्यपि ।
- ९ न्यवहार परिज्ञाय कथं पूज्योऽन्वा भवतु ॥
- ९ ददासि चेद्भर मद्य जावमाह युधिष्ठिरम् ।
- १० गृहीत्वा रविना श्रेष्ठ मत्समीपमिहानय ॥
- १० समूपातमग्रन्त पराजोयन्ति मानिन ।
- प्रवसितान्धतमसस्तत्रोदाहरण रवि ॥

टीपा

- १ अशुद्ध — (अ + शुद्धा) अनर्भव-बाला भाति वाञ्छा नाहीं असा
- ४ व ६—श्रीकृष्णाना अर्जुनाला उदरेरून इत्युक्ते श्लोक
- ८ नातिमात्रेण—बेळळ जाणामुर्केव
- ९ दुयापनाजें मीप्ताचार्यांना उदेशल म्हाटलेला होय
- जीवमाहन्—जिवन पनटून (शत्रुल रूप)
- १० समूपाहन्—मुखापाहून न च वरून (शत्रुल रूप)
- प्रवसितः क्रम्यन् —(रवि)व्याज वनराज वज्जीय्याचा ज्ञान वेला जाहे तो.
- (प्रवसित + क्रम्य + क्त)

अभ्यास २

पुढील वाक्यें धातुसाधित अर्थस्य दोजून पुरी करा —

- १ गुरून् ————— जातून राज्य भोजु न गेष्टा ।
- २ विराट् पितरौ ————— पुत्र प्रसु इत ।
- ३ आथम ————— व महर्षि कष्य इति दुष्पन्न अदृष्टन् ।
- ४ स्वर्वासान् हतान् सनस्त जवदय द्रौपदी पलायित ।
- ५ गगान् द्विजान् श्वभृ श्वरु व सावित्री भग्रा उह वन प्रदिवता ।

- ६ गङ्गान् ————— वीरा योद्धुं प्रारभन्त ।
 ७ परिणाम ————— एव प्राज्ञेन कोऽपि मत्नः कार्यः ।
 ८ शिखण्डिनं ————— अर्जुनेन भीष्मे शत्रुः मुक्ताः ।
 ९ सेनापतिना सैनिकाः काम ————— आहूताः ।
 १० वीचकस्य वीरं ————— अपितञ् भीमसेनः ।

पाठ २२.

हेत्वर्थक तुवन्त अव्ययैः.

- १ वालाः क्रीडाङ्गणं प्रतिदिनं गच्छन्ति । क्रीडा तेषां हेतुः ।
 वालाः क्रीडाङ्गणं क्रीडितुं गच्छन्ति ।
 पान्थः तडागं प्रति गच्छति । जलपानं तस्य हेतुः ।
 पान्थः जलं पातुं तडागं प्रति गच्छति ।
 वानराः समुद्रस्य उपरि सेतुम् अवधन् ।
 लङ्कां प्रति गमनं तेषां हेतुः ।
 वानराः समुद्रस्य उपरि सेतुम् अवधन् लङ्कां गन्तुम् ।

वरील तीनही वाक्यांच्या रूपान्तरामध्ये 'क्रीडा तेषां हेतुः' यावद् 'क्रीडितुम्' हे तुवन्त रूप, 'जलपानं तस्य हेतुः' यावद् 'पातुम्' हे तुवन्त रूप व 'लङ्का प्रति गमनं तेषां हेतुः' यावद् 'गन्तुम्' हे तुवन्त रूप योजलेले आहे. अर्थात् ही तुवन्त रूपे हेतु दर्शवितात म्हणून यास हेत्वर्थक तुवन्त भातुमाधित अन्वय म्हणतात.

तुवन्त अव्ययाऐवना त्याच धातूपामून झालेला नामे क्तुधातूत योचस्य तरी तोच अर्थ होता. वसें—क्रीडितुम् यावद् क्रीडाये, जल पातुम् यावद् जलपानाय, गन्तुम् यावद् गमनाय असे म्हणता येईल. यावदन अस दिसून येईल की तुवन्ताचा उपयोग सामान्यतः क्तुपद अपवा कर्मपद असा करता येणार नाही.

- २ दम्पयन्ती नलं भर्तारं प्रातुम् पेच्छत् ।

श्रीकृष्णः कंसेन सह योद्धुम् अशक्नोत् समर्थः वा ।

घालमीकिना आदिष्टौ कुशलद्यो रामायणं गातुम् आरमेताम् ।
 पतां दुःखपूर्णा वार्ता कथयितुम् अहं न उत्सहे ।
 कन्दुकेन क्रीडितुं धाला. जानन्ति ।
 भवान् मम साहाय्यं कर्तुम् अर्हति ।

बराळ वाक्यावृत्त अरा दिमून केदल वा इच्छिणें, राम व अराण, आरम
 ररण, सहन वरजें, जाणणें व योग्यता असणें अशा अर्थाच्या क्रियापदावरोवर
 तुवन्ताचा कर्मपदासारखा उपयोग करता येतो.

- ३ (अ) अयम् एव कालः नृपम् उपस्थानुम् ।
 (आ) पतानि पुस्तकानि वाचयितुं सन्ति ।
 (इ) देवम् अन्यथा कर्तुं विद्वान् अपि न समर्थः ।
 (ई) श्लोकं गातुं प्रवीण. निपुण. या कुमार ।

बराळ वाक्यात 'अ' मध्ये कालवाचक शब्दावरोवर तुवन्ताचा उपयोग
 केलेला आढळतो, 'आ' मध्ये अस्-विद्-इत् म्हणजे असणें या क्रियापदावरोवर
 ज्याकरिता वस्तु असतात ते दबाविण्याकरिता तुवन्ताचा उपयोग केलेला आढळतो,
 'इ' मध्ये समर्थ, योग्य इत्यादि विशेषणावरोवर—ज्या नियेच्छता सामर्थ्य,
 योग्यता वर्गरे दशकियें असेल—त्या वाक्यात तुवन्ताचा उपयोग केलेला दिसतो, व
 'ई' मध्ये प्रवीण, निपुण इत्यादि विशेषणाचा उपयोग ज्या क्रियेमध्ये निपुण्य
 दाखवावयाचें असल त्या क्रियेच्या तुवन्त रूपावरोवर केलेला दिसतो.

परील सर्व विशेचनावरून हें लक्षात येदल की तुवन्त अर्थ्य हें त्याच अर्थाच्या
 धातुत्तापित नामाच्या चतुर्थ्यन्त रूपासारखें आहे पक्क वर '३' मध्ये तुवन्ताचा
 उपयोग कर्मपदासारखा केलेला दिसतो सामान्यरणे तुवन्ताचा ऋतुपद् अथवा
 कर्मपद् अशा उपयोग करता येत नाहीं म्हणून पुढील भाष्यात दशविश्याप्रमाण
 तुवन्तहप वनृपद् अथवा कर्मपद् म्हणून न मानता त्याच धातुपारात झालेले नाव
 वाचक नाम वतुपद् अथवा कर्मपद् म्हणून घेतावे जसे—रामाला माण वाचकवर्ते—
 रामाय मान (गातुम् नव्हे) रोचते । आदिष्टाणी आहा पाळणें हें मुलाचे कर्तव्य
 आहे—पिने आशपाळनम् (आता पाळयितुम् नव्हे) पुनस्य भर्ते भवति ।
 राजानें दूताचें बोलणें ऐरिलें—नृप दूतस्य वचन (वन्तुम् नव्हे) अशुणौ ।

अभ्यास १

पुटील वान्यातील अथवा खोजीतील तुवन्त अव्ययाने प्रयोजन स्पष्ट करून
अर्थ साधा:—

- १ अहंति भयानावयो. वलहं निर्जेतुमित्युक्तं मार्जारभ्या वानरं प्रति ।
- २ अत्तं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधादेः कणो ।
- ३ दग्धं किञ्चं दहनकिरणोद्दिता द्वादशार्शो ।
- ४ अथवा मृदु वस्तु विहितु मृदुनैवारभते प्रजान्तक ।
- ५ तदपोहितुमर्हति श्रिये प्रतिचोथेन विषादमाक्षु मे ।
- ६ गुम्भो न कूपमपि शौपाथितुं समर्थः ।
- ७ न तु मा शक्यमे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
- ८ ज्ञाःस्पं प्राद महाप्राप्ते श्रुतराष्ट्रो महीपतिः ।
- विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिद्वानय मा चिरम् ॥
- ९ शब्दादीन् विषयान् शोचुं वरितुं दुष्करं तत्र ।
- पर्याप्तोऽसि प्रजा. पातुमीदासीन्देन वरितुम् ॥
- १० रामः कुत्रं निरस्य चिन्तयति:—
प्रातु लोकानिव परिणतः कादवान्प्रवेदः
धात्रो धर्म. श्रित इव तनुं मङ्गलोपस्य गुण्यै ।

टीपा

- ३ दहनकिरणाः—ज्वालापारे अथवा पेटपारे विरवा.
- ५ अत्र रामाने मृत राणी इन्दुमती हिला उदेगुज महारेण शोकार्थे.
- ७ शोचुणा अनुमाला सागता.
- १० वाक्यान्—वेद कारण करणार.
- मङ्गलोपः—वेदरुपी खजिना.

अभ्यास २

पुटील वान्यात हेतुर्थक तुवन्त रूपे खोजून ती पुटीं करा:—

- १ हे पाल अयम् एव समयः अप्येतुं न तु ————— ।
- २ स्पर्श नरम् नाममं ————— मित्राणि आगच्छन्ति ।

- ३ अभियुक्तेन अपि तरेण दैवम् अन्यथा ——— न शक्यते ।
 ४ बालम् अभिमन्युं ——— सनेऽपि पाण्डववीराः न समर्थाः ।
 ५ युधिष्ठिरः अरात्यं ——— न ऐच्छत् ।
 ६ मूर्खः वज्रमर्षान् शिरीषकुसुमप्रान्तेन ——— समुदाते ।
 ७ ,, धाराभ्युपे माधुर्यं मधुविन्दुना ——— ईहते ।
 ८ शकुनेः साहाय्येन अहं पाण्डवाना प्रियम् ——— उत्सहे इति
 दुर्बोधिनः भूतराष्ट्राय अकथयत् ।
 ९ एकं च वासो मन मन्दबुद्धे सभा ——— नार्हसि मामनायं ।
 १० न धर्मसंक्षम्यात् सुभगे शक्रोमि ते प्रधर्मिणं यथायत् ।

टीपा

- ६ शिरीषकुसुमप्रान्तः—शिरीष फुलाभ्याः पाण्डवीची धार किंवा कडा.
 वज्रमर्षिः—द्विप.
 १० द्रौपदीया उद्देशत भीष्मानामांनो इहलेले वान्य.

पाठ २३.

अव्ययैः.

१. अव्ययः शीघ्रं धावति । वृद्धः नरः शनैः शनैः चलति ।

वालः श्लोकान् सुष्ठु पठति । माता बालके भृशं क्रिह्यति ।

बालं बान्धावहन अतं विमूत वेदं कं क्रिया कर्म पठते हं दर्शविणार।
 शीघ्रम्, शनैः शनैः, सुष्ठु च भृशम् वासाखरीं क्रियाविद्यपण अव्ययै शन्य
 तितर्ही क्रियापदानयळ योजतात. त्याचें नेहनी एकरुन ठरीव रूप असतं. अशा
 तन्हेचीं वाहां अव्ययै पुढें दिलीं जाहेत.

इत्थम्—एवम्—असा प्रसारं; कथा—व्यर्थ; अतीव—अतिशय; धनेरुता.—बहुनः—
 पुष्कळवेळा; केवलम्—केवळ; दूरम्—फार दूर; दडम्—पट; पाठम्—बरो; अवस्तम्—
 अवश्य; मृषा—खोटेपणाने; उबैः—पर, बरती, संभारपणाने, मोठ्याने; नीर्ये—

खाला, दुतम्-जलदीने, अत्रान्तरे-इतकदात, सत्वरम्-जल्द, नित्यम्-नेहमी, पुनर्-पुन्हा, प्राय-प्रायेण-बहुधा, सर्वया-सर्व प्रकारे, निर्भरम्-मृशम्-अतिशय, इदानी-बलात्-जोराने, मिथ-एकत्र, स्वयम्-स्वतः .

बरील अव्ययामर्थे दूरम्, दृढम्, सत्वरम् वगैरे अव्यये मूळचा विशेषण भत्तून त्याची द्वितीयेचे एकवचनायां एते अव्ययप्रमाणे योजलेली आहेत.

२ अहम् अधुना पाठं पठामि । ह्यः रामः मम गृहम् आगतः ।
पुरा कालिदासः नाम कविः अभवत् । मुनिः अरण्ये चिरं
वसति । अत्र प्रभवति भागीरथी । विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।

बरील वाक्यात अधुना, ह्यः, पुरा व चिरम् हीं कालवाचक क्रियाविशेषण अव्यये व अत्र, सर्वत्र हीं स्थलवाचक क्रियाविशेषण अव्यये उपयोगात वापणेची आहेत तीं वाक्याच्या आरम्भी किंवा वाक्यात क्रियापदाच्या जवळ योजण्याचा प्रघात आहे असा कालवाचक अव्यये पुढे दिली आहेत

अद्य-आज, ख-उद्या, प्रातर्-सकाळीं, सायम्-संध्याकाळी, दिवा-दिवसा, रात्रम्-रात्री, तदा-त्यावेळीं, तावत्-तोपर्यंत, इदानीम्-इतनी, तदानीम्-त्यावेळा, अन्येषु-अन्येसु-दुसरे दिवशीं, सदा-सर्वदा-तदोदीत, पूर्वेषु-पूर्वींच्य । दिवशीं, अत्रान्तरे-अभ्यंतरी

वाही स्थलवाचक क्रियाविशेषण अव्यये-इह-या ठिकाणी, अमुन-परलोकात, तत्र-तेथे

३ कुत्र वर्तते महर्षिः । क्व गता शकुन्तला ।
क्वदा निघर्तते कपयः । कथं भवति शकुन्तलाप्राप्तिः ।

बरील वाक्यामर्थे कुत्र, क्व, क्वदा, कथम् हीं प्रत्येक क्रियाविशेषणे योजलेली आहेत तीं बहुधा वाक्याच्या आरम्भी योजतात

४ रामः एव शिष्यनुभङ्गं कर्तुं समर्थः । रामन् शफराच
अहं गच्छामि एव मित्रगृहम् अधुना । मी ... जातोच
अथ एव त्व पादशाला गच्छ । वाजच तू

बरील वाक्यावहन हे लक्षात घेईल कीं एव या अव्ययाचा उपयोग

करावयाचा झाल्यास ज्या शब्दावर चोर थावयाचा असेल त्याच्यापुढे 'एय' चा उपयोग करतात

५ सः बालः सर्वदा सस्मितं वदति ।

कन्या पितृगृहं सानन्दं गच्छति ।

बालः गुरुषु सविनयं व्यवहरति ।

वरील वाक्यात सस्मितं (स्मितान सह), सानन्द (आनन्देन सह) व सविनयं (विनयेन सह) हे सहबहुव्रीहि समास अव्ययाप्रमाणे चोचलेले आहेत व त्याची द्विताया एकवचनाचा रूपे अव्ययाप्रमाणे चोचलेली आहेत. सहसकृतमध्ये सहबहुव्रीहि समास अव्ययाप्रमाणे चोचण्याचा प्रघात आहे.

अभ्यास १

पुढील वाक्यातील व श्लोकांतील अव्ययाचा सर्वे स्पष्ट होईल अशा रीतीने भाषान्तर करा —

- १ विपरशाले विस्सय एव वापुष्पस्यपणम् । तदत्र धर्ममवगम्य प्रताकारभित्वाणम् ।
- २ अधुना च पुष्पपरम्परया भवदाश्रय स्वर्ग एव मया प्राप्त ।
- ३ तरलिना पथाचिरादिवामस त्थावर्दिता महाश्वेता सनैरवादान् ।
- ४ प्राणा गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव वा-त्यापद् ।
- ५ एक एव सुहृद्दर्मा निधनऽप्यनुयाति य ।
दारायेण सम नाश सर्वेभ्यस्तु गच्छति ॥
- ६ इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिराना पुनर्य
नखाना पाण्डुर्य प्रष्टयन्तु कस्मि-न्नापि ।
- ७ क्व भीष्ममह सख्ये द्रोण च मधुसूदन ।
इमुनि प्रतियोत्सामि पूताहापरिभूत ॥
- ८ कस्यात्यन्त मुखमुपनेत दु रामेऽन्तता वा
नीर्धेर्गच्छत्युपरि च दगा यत्रनेमिभ्रमण ।
- ९ अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्वाप्यात्पथ- प्रविशन्ति पद् न धरा ।

१०. इया वृष्टिः समुद्रेषु इया वृष्टस्य भोजनम् ।
इया दानं समर्थस्य इया दीपो दिवापि च ॥

टीका

- १ वासुदेवलक्षणम्—शुद्ध मनुष्याची वृणा.
२ अवादीर्—एव् भावार्थे लुपीयमृत्कळी तृ. पु. प. व
३ अनुपमशिखा. (नरसः)—व्याख्या टीकाच्या तीक्ष्णतेला उपमा नाहीं अर्था (नलें).
७ प्रतियोरस्यामि (द्वितीय नविष्यकाळ प्र. पु. प. व)—उलट लट्. युष् हा आहमनेपदी धातु या ठिकाणी परस्मैपदी म्हणून योजलेला आहे तो अपवाद समजावा.
अहम्—अनुनाकरल.
८ चक्रनेमिक्रमः—चमोच्या धारेचा रत.

अभ्यास २

- (अ) पुढील वाक्यांत कोणत्या कोणाचे अन्वयें कोणा —
- १ हे सारथे अभ्या. ————— यावन्ति । रस्मीन् सदच्छ ।
 - २ शशकः चिन्तयति । अयं ना मिह ————— नारयति ।
अतः ————— गच्छामि अहं तस्य समीपम् ।
 - ३ हे दुर्योधन पाण्डवान् हन्तु इव ————— यतसे ।
 - ४ चिरात् दृष्ट पुत्र जननी ————— पर्येवजतु ।
 - ५ ————— बहू मुखेन जायामि ————— च वार्ति लभे इति
नरं क्षातुम् इच्छति ।
- (भा) पुढील अन्वयें सहजत वा म्यात कोणा —
नित्यम्, मिथ, वाटम्, अन्वेषु, स्वयम् ।

पाठ २४.

अव्ययै.

(शब्दांच्या विशिष्ट विभक्तींपरोवर येणारी)

१. धिक् इमां मदीयां युद्धिम् । धिक् संसारस्य असारताम् ।
 कृष्णं सर्वतः गोपाः तिष्ठन्ति ।
 सूत्रधारम् उभयतः नदी तिष्ठतः ।
 ग्रामं समया-निकषा वा उद्यानं वर्तते ।
 रामम् अन्तरेण अयोध्या शून्या अदृश्यत ।
 प्रयोगम् अन्तरेण पश्चात् सर्वं कथयामि ।
 अपराधं विना-अपराधेन विना-अपराधात् विना जनकः
 पुत्रं न ताडयति ।
 रामः लङ्कायाः अयोध्यां प्रति निवृत्तः ।

वरील वाक्यावरून असे दिसून येईल की, धिक्-पिछार वाचो, सर्वतः-सर्वे बाजूला, उभयतः-दोन्ही बाजूला, समया-निकषा-जवळ, अन्तरेण-शिवाय किंवा संवंपा, प्रति-कडे या अव्ययाचा ज्या शब्दार्था संवंप अगेल त्या मर्यादा द्वितीया जोडून याचा उपयोग करतात. विना-शिवाय या अव्ययाचा उपयोग ज्या शब्दार्था संवंध असेल त्याचा द्वितीया, तृतीया अथवा पचमी जोडून करतात.

२. बाल रोदनेन अलम् अथवा अलं रुदित्वा ।
 मित्रे क्रोधेन अलं कृतं वा ।
 रामेण सह लक्ष्मणः धनं प्रस्थितः ।
 जनकेन सार्धम्-समम्-साकम् वा पुनः प्रतिदिनं
 समुद्रतीरं गच्छति ।

वरील वाक्यावरून असे दिसून येईल की अलम्-कृतम् म्हणजे पुरे वा

अव्ययाचा उपयोग जी क्रिया वाचवावयाची ती क्रिया दर्शविणाऱ्या नामाच्या तृतीयेपर्यंत फेला जातो अथवा ती क्रिया दर्शविणाऱ्या भाक्त्या त्वन्तापर्यंत फेला जातो. त्याचप्रमाणे 'सह, सारम्, सार्धम् व समम्' म्हणजे 'बरोबर' या अव्ययाना उपयोग ज्याच्याबरोबर क्रिया करावयाची त्याची तृतीया विभक्ति योजून करतात.

३ श्रीगणेशाय नमः । विष्णवे नमः । गुरुभ्यः नमः ।

मित्राय स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा ।

नमः-नमस्कार असो, स्वस्ति-रक्षणा असो, स्वाहा-देवाना आहुति देताना म्हणावयाचा शब्द व स्वधा-पितृादिकाना अर्घ्य देताना म्हणावयाचा शब्द हे चतुर्थ्यन्त नामाबरोबर योजतात.

४ विष्णुः दैत्येभ्यः अलम् । कृष्णः अर्जुनस्य रक्षणाय अलम् ।

प्रजाः प्रातुम् नृपः अलम् ।

वरील वाक्यावरून जसे दिसून येईल की अलम् याचा अर्थ जेव्हा 'समथ असणे, बरोबरीचा असणे' असा असतो तेव्हा त्याचा उपयोग चतुर्थ्यन्त नामाबरोबर अथवा तुबन्त अव्ययाबरोबर फेला जातो.

५ उद्यानात् बहिः वार्षी घर्तते ।

आगमनात् प्रभृति-आरभ्य बालः चिन्ताकुलः इदृयते ।

धिवाहात् जनन्तरं, परं, ऊर्ध्वं वा रूी पतिम् अनुसरति ।

प्रयोजनात् ऋते मन्दः अधि न प्रघर्तते ।

बहिः-बाहेर, प्रभृति-आरभ्य-ससून, अनन्तरं-परं-ऊर्ध्वम्-नवर व ऋते-गिराय वा शब्दाचा उपयोग पंचम्यन्त नामाबरोबर करतात.

६ वृक्षस्य उपरि फलानि इदृयन्ते ।

॥ अधः-अधस्तात् पर्णानि पतन्ति ।

प्राणानां कृते नूरः रणाद्गणात् न पलायते ।

जनस्थ पश्चात् पुत्रः सिंहासनम् आरोहति ।

प्रासादस्य पुरतः उद्यानं वर्तते ।

शालागृहस्य पश्चिमतः क्रीडाङ्गणं वर्तते ।

देवालयस्य समीपे-समीपं वा वटवृक्षः दृश्यते ।

उपरि-वर, अध. अधस्तात्-ताल, ऊर्ध्वे-ऊरिता, पश्चात्-नेतर,
पुरतः-पुढें, पश्चिमतः-नागें, पश्चिमेकडे, समीपे समीपम्-जवळ, या
अव्ययाचा उपयोग पठ्यन्त नामाबरोबर करतात

७ ग्रामात्-ग्रामस्य वा दूरम्-अन्तिकम् वा महारण्यं वर्तते ।

दूर व अन्तिक (जवळ) याचा उपयोग पठ्यन्त अथवा पठ्यन्त
नामाबरोबर करतात

अभ्यास १

पुढील वाक्यांतात व लोकातील शब्दयोगी अव्ययाचा उपयोग स्पष्ट
दोर्दळ असा रीतीने त्याचा वापर करा —

- १ अळमनेन प्रथयेव । न निष्प्रयोजनमधिकारवन्त प्रभुनिराहूयन्ते ।
- २ धिगस्मान्तर्वान् वे वयमेकाकिना वदुना सद बुधमहै ।
- ३ दौसवात् प्रगृति पोषिता प्रिया वधमह मृत्यवे दयाम् ।
- ४ आरब्धयज्ञाना यतीना रक्षणायाळ राम ।
- ५ मार्मिक की मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतम् ।
- ६ स्वस्त्यस्तु ते निर्गोडिताम्बुमर्भं मरद्घन नादति चातसोऽपि ।
- ७ साह तप सूर्यनिषिष्टदृष्टिर्ध्वं प्रसूतेथरिखि वावैष्ये ।
- ८ श्रियन्तस्ते सन्त सुदृतपरिपाकप्रणयिन
विना स्वार्भं वेपा भवति परदृत्यव्यसनिता ।
- ९ कृपान्तेष्वपि न प्रयाति निधन विद्याख्यमन्तर्धनम्
वेपा तान्प्रति मानमुज्जत नृपा कस्ती सह स्पर्धते ।
- १० साक प्रावर्गर्ह्यन्ति मणयस्तीरेऽर्ध्विम्बोपमा
नारे नीरचरे सम स भगवानिद्राति नारायण ।

टीपा

- १ चाणक्याने चंद्रशाला उदरेत इहलेलें वाक्य
- २ भीरुमानी सीतेचा त्याग करणाना न्हटलेलें वाक्य

- ६ यक्षाने मेमासा उदेरान् श्वयेला खीवार्थे.
निर्गशिलास्तुगर्भः (घन०)—आच्या पोताचील पाणी यडून गेलें अहे ले
(निर्गशिला + अशु + गर्भ)
- ७ लक्ष्मणनें सीतेला व्यप्यात सीटल्यानवर त्याच्यादरोपर सीतेनें पाठविलेच्या
निरोपार्थील एक वाक्य.
- ८ शुद्धपरिपात्रजगपित—आपल्या बागल्या कुत्र्याच्या परिणामाची इच्छा धरणारे
विवा परिणामाचा जानर मानणारे
परुष्यव्यसनिता—दुसऱ्याचें वार्ये पार पाडण्याचें व्यसन करण्य्याचा गुण.
- ९ कर्तव्यमन्—उचित राहाणारें द्रव्य
- १० क्षीरसागराचें कर्ण—मूर्खविभवोपमा—सुखविभवोपमा दिग्गारे.
(कर्क + विव + उपमा)

अभ्यास २

पुढील वाक्यांत योग्य शीं शब्दयोगी अन्वयेन योजा --

- १ यदा धृष्टुम्नेन केद्रेषु पृथ्वीला द्रौण इत तदा अश्वत्थामा वदति ।
----- महाकायि ----- बाहू ----- पराक्रमम् इति ।
- २ दुर्ग ----- शत्रु स्वघेनिकान् वस्थापयत् ।
- ३ साहस ----- धिय लाभ अशक्य यत साहसे धी प्रतिवसति
इति वच्यते ।
- ४ ----- इदित्वा-रोदनेन वा । इयम् अहम् आगता । इति जननी
पुत्रव्यय कथयति ।
- ५ प्रामात् ----- विस्तीर्णां वृक्षवाटिका वर्तते ।
- ६ दिग्विजयान् ----- राजधानी न्यवर्तत नृप० रघु ।
- ७ कौर्यात् ----- राक्षसा न कदापि व्यवहरन्ति ।
- ८ आश्विनप्रतिपद् ----- नक्षत्रमौत्सव क्रियते ।
- ९ देवात्कदस्य ----- दीपस्तान्नो वर्तते ।
- १० रे बाल त्व धान्त अग्नि । एष पश्चिम-तव उत्कर्षाय ----- ।

पाठ २५.

अव्ययै (दोन वाक्यै अथवा शब्द जोडगारि).

च व चा याचा उपयोग पूर्वी स्पष्ट केला आहे पाठ ५-नियम ६

१ राम. चने इतस्तत. अभ्रमत् किन्तु-परं-परन्तु सीता न अपश्यत् ।

राम. चने इतस्तत. अभ्रमत् सीता तु न अपश्यत् ।

किन्तु, परं अथवा परन्तु या उभयान्वयी अव्ययाचा उपयोग विरोधात्मक वाक्यामध्ये करतात परंतु याच जर्मी तु या अव्ययाचा उपयोग वर दुसऱ्या वाक्यात दुसऱ्याविषयाने दोन्हा वाक्यामध्ये न करता दुसऱ्या विरोधी वाक्यात पहिल्या शब्दानंतर करतात

२ नरः धनं लभते यतः सः उद्योगं करोति ।

नरः उद्योगं करोति अतः सः धनं लभते ।

परंतु

नरः धनं लभते सः हि उद्योगं करोति ।

कारणभावाने दुसऱ्याविषयाने दोन वाक्यामध्ये यतः किंवा अतः ही अव्यय जोडतात यतः हे कारणवाचक वाक्याच्या आरंभा येते व अतः हे कारणवाचक वाक्यानंतर येत परंतु त्याच अर्थाचे हि हे अव्यय मात्र कारणवाचक वाक्याच्या आरंभा न येता त्या वाक्यात कोठे तर येते.

३ त्वम् अधुना गृहं गच्छ इति गुरुः शिष्यम् अग्रदत् ।

मूपरु. सिंहं प्रार्थयत् महाराज मा मा जहि इति ।

शेणादी लोडान म्हळ्ळें शब्द जसेच्या तसेच दुसऱ्याविषये ज्ञान्यास त्या उदारतेच्या शब्दानंतर इति या अव्ययाचा उपयोग करतात

४ यदा राम. गृहं नियतंते तदा त्वं यहिः गच्छ ।

यदि राम. अधुना गृहं नियतंते तर्हि त्वं यहिः गच्छ ।

यावत् रामः गृहं निवसन्ते तत्रत् त्वं यहिः गच्छ ।

यथा जनाः त्वा न उपहसन्ति तथा त्वं व्यवहर ।

यत्र यत्र निर्धनं, गच्छति तत्र तत्र उपहासास्पदं भवति
जनानाम् ।

यदा-तदा (जम्हा लेब्हा), यदि तर्हि (जर-तर), यावत् तावत् (जोपर्यंत-
तापर्यंत), यथा-तथा (जसे-तसे), यत्र यत्र तत्र तत्र (जैधे तैध तैधे तथे)
वा अव्ययाचा उपयोग एकमेवावर अवलंबून असण्याची दोन वाक्यद्वयोंवर
श्रुतात गौण वाक्यावरोवर अध्यासुरूप यदा, यदि, यावत्, तथा, यत्र यत्र ही
सौनदात व मुख्य वाक्यावरोवर त्यांच्या बोर्डीचा रस, तर्हि, तावत्, तथा,
यत्र यत्र या म उपयोग करतात

अभ्यास १

पुढील श्लोकाचा अर्थ सांगून त्यातील उभयान्वया अव्ययाचा उपयोग
स्पष्ट करा —

- १ यथा ह्यनन चक्रेण न रथस्य गतिमवत् ।
तथा पुरुषकारणं त्रिणा देव न सिध्यति ॥
- २ यावत्प्रतापनिधिगक्रमते न भानु
अहय तावदश्वेन तनो निरस्ताम् ।
- ३ सद्गतास्तु हृन्त्यते नम जात विद्गमा ।
यदा तु निपतिष्यन्ति परामप्यन्ति ते तदा ॥
- ४ यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघस्तत्राल्पपीरुषि ।
निरस्तपादेषु देशे एरण्जोऽपि हुमाप्यते ॥
- ५ एकस्य तु खस्य न यवदन्त मच्छाम्यद् धारमिवाण्वस्य ।
तावद्विद्वज्जनं समुपस्थितं न छिद्रप्लवका बहुलमवन्ति ॥
- ६ यदि न ह्यनरपति सम्पद् नेता दत्त प्रता ।
अकण्ठधारा पलथी विप्रवेतेद् नीरिप ॥

- ७ उदयति यदि भातुः पश्चिमे दिग्दिभागे
विरुद्यति यदि पद्मं पर्वताना शिखाग्रे ।
प्रचलति यदि मेरुः शीतता वाति वह्निः
न चलति रज्जु वास्यं खड्गनागं कदाचित् ॥
- ८ अतन्तरानप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणोऽपिवाङ्गः ॥
- ९ मुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते धनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।
मुपात्तु यो वाति नरो दरिद्रता घृत. शरीरेण मृत. स जीवति ॥
- १० यन्तः रवत. प्रकाशन्ते गुणा न परतो वृणाम् ।
आमोदो न हि वस्तूनां शपथेन विनाशयते ॥

टीपा

- २ प्रकाशनिधिः—अथ उज्ज्वलेचा साठा.
४ निरस्तपादपः (देशः)—ब्यातील झाडे उध्वल वेडेही आहेत असा.
दृमायते—बुद्धात्मार्गे मानला जातो. (दृम पायत मानवापुत्र रूप).
६ अत्र शंभराय—गिला मुकानू चालवणारा नाई अशी.
८ हिमालयायै वर्णनः—यस्य—हिमालयस्य, अतन्तरानप्रभवः—अज्ञाना रत्नयै
उत्पत्तिस्थान.
सौभाग्यविलोपि (हिमन्)—सौन्दर्याचा लोप करणारे.
गुणसन्निपातः—गुणाचा समूह.

अभ्यास २

पुढील वाक्यात योग्य ती अव्यये चोजाः—

- १ ————— नरः उदयं करोति तर्हि स यदास्वी भवति ।
२ यत. पादतल्लमाता छाया दृश्यते ————— तर्क्यामि मध्याह्नसमयः
सम्प्राप्तः ।
३ ये ————— मा प्रपद्यन्ते तास्तदैव भवान्महम् ।

सूक्ष्म रीतीने पाहिल्यास अस दिसून येईल की दोन्ही क्रिया एकाच वेळी चालू आहेत व एकाच कर्त्यादी संपन्न आहेत. पहिल्या वाक्यात जाण्याची व निरीक्षण करण्याची अशा दोन्ही क्रिया एकत्रच चालू आहेत. अशा वेळी पहिल्या क्रियेबद्दल वर्तमानकालवाचक धातुसाधितार्थे नव्यादी शुद्धगारें रूप दोजूत शेवटच्या क्रियेबद्दल क्रियापदाचे रूप योजतात म्हणून वर्तमानकालवाचक धातुसाधिताचा उपयोग जेव्हा एकाहून अधिक क्रिया एकाच कर्त्यादी संपन्न अगतात व त्या सर्व क्रिया एकाच वेळी चालू असतात तेव्हा शेवटचे क्रियेखेरीज इतर क्रियाबद्दल करता येतो

२ स्वर्गात् अवतरन्ती गङ्गां शङ्करः जटासु अधारयत् ।

चिरात् स्वदेशम् आगच्छतः मित्रस्य दर्शनम् आहावर्कं
भवति ।

पार्श्वती तपसः निधारयन्ती मेना ताम् पथम् अवदत् ।

वनं गच्छता रामेण युधराजपदं त्यक्तम् ।

यज्जपुरुषाः पलायमानात् चोरात् धनम् अलभन्त ।

वरील वाक्यामध्ये 'अवतरत्, आगच्छत्, निधारयत्, गच्छत् व पलायमान' या वर्तमानकालवाचक धातुसाधिताचा उपयोग सामान्य विशेषणप्रमाणे झालेला आहे त्यामुळे त्यांच्यादी संपन्न असणाऱ्या नामाप्रमाणे त्यांचा हों किंवा, वचन व विभक्ति सामर्थ्ये झाली आहेत व त्यांचा अर्थ त्या त्या क्रिया करणारा असा झाला आहे परंतु,

यालः फ्रीडन् अस्ति ।

सैनिकाः शुध्यमानाः आसन् ।

अशा उपयोग करता येत नाही. त्याऐवजी फ्रीडति, अशुध्यन्त अशा क्रियापदांचा उपयोग करावा लागतो. वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणाचा अर्थ या क्रियापदानेच विविधविशेषणासारखा उपयोग करता येत नाही

३ ह्यः मया अग्निना दह्यमानं गृहं दष्टम् ।

घोडायां नैपुण्येन जने. स्तूयमानः नरः पारितोषिकम्
अलभत ।

ज्वरातेन नरेण पीयमानस्य औषधस्य परिणामः हिताघहः ।

वरील वाक्यांमध्ये दह्यमान, स्तूयमान, पीयमान हीं कर्मणि कर्तमान-
कालवाचक धातुसाधिते विशेषणाप्रमाणेच योजलेली आहेत. याचा अर्थ निम्ना
रेखी जाणारा असा होती.

४ गजः सकलं वस्तुजातं विदारयन् आस्ते ।

भक्तः ईश्वरस्य नाम स्मरन् सर्वदा तिष्ठति ।

सिंहः बहुपशुघातं कुर्वन् स्थितः ।

वरील वाक्यामध्ये वर्तमानकालवाचक धातुसाधिताचा उपयोग आसू व
स्था या क्रियापदादोषट् केलेला आहे व त्यामुळे 'ती क्रिया करण्याची सधच
असणे अथवा तो क्रिया सतत चालू असणे' असा अर्थ दर्शविला जातो.

अभ्यास १

पुढील वाक्याचा व श्लोकाचा त्यादील वर्तमानकालवाचक धातुसाधिताचा
उपयोग स्पष्ट करून अर्थ साधा :—

- १ एकदा वविच्छ्रुगाल. स्वेष्टया नमरोपान्ते भ्राम्यश्रीलीनाग्डे पठितः ।
- २ एवमनिर्धसमानः पुण्डरीक किञ्चिदुपजातलव इव वपिप्रलं प्रत्यवदन् ।
- ३ दुष्टरं तपश्चरतौ विश्वामिनाद् भील दन्द्रः समाविभोदिनामभरगं प्राक्षिणान् ।
- ४ त्रयाणा लोकानामपि हृदयतापं परिहरन्
अयं धीरं धीरं धनति नवनीले जलधरः ।
- ५ द्वे कर्मणा नरः कुर्वन्प्रसिद्धोके विरोचते ।
अमुवन् पदपं किञ्चिदसतोऽनर्थसंताया ॥
- ६ प्रतिक्षणमपं काकः क्षीयमाणो न लक्ष्यते ।
आननुम्भ इवाम्भ स्थो विशीर्णः शन् त्रिभाव्यते ॥
- ७ अधोऽधः पद्मन चस्य महिमा नोपचोचते ।
उपसुंपरि पदसन्तः सर्व एव ददिति ॥
- ८ तं तथा शपसापिशमभुपूर्वांमुलेक्षणम् ।
विशीदन्तभिदे पायस्सुवाच मधुमूदकः ॥

- ९ अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः ।
गच्छन्नभिमुखो नाशं याति बहो पतङ्गवत् ॥
- १० गुणवद्गुणवद्वा क्लृप्ता कार्ममादा
परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन ।

टीपा

- ६ अज्ञकुम्भः—मातीचें कर्में भाडें.
अज्ञरवः—बाणी धारण करणें
- ८ तम्—अर्जुनम्. अष्टपूर्णाकुलेक्षणः (अर्जुनः)—अर्जुनां टपडवले भाहेतकोळे ज्याचे तो. (अष्ट + पूर्ण + आकुल + रक्षण)

अभ्यास २

पुढील वाक्यात निर्दिष्ट टिकाणी वक्त० का० धातुसाधिताचीं रूपं योजा.—

- १ विष्णुं मनसा ————— ध्रुवस्य पुरतः. नारायण. अंगविरभक्त ।
- २ रथस्थ. वीरः शत्रुसैन्यं ————— आस्ता ।
- ३ परमेश्वरस्य महिमानं ————— अर्जुनेन संशय. प्रदर्शितः ।
- ४ विसोचनेन ————— जतुष्टुदान् पाण्डवा सुरक्षितं निर्गता. ।
- ५ पित्रा बहुशः ————— पुत्र अनोतिमार्गं न अव्यजत् ।
- ६ द्रोणचापान् विनि.सूतै. वार्ष्णेय ————— पार्था. सम्मुखं श्वातुम् असमर्थाः ।
- ७ द्रोणेन सह अबुद्ध्वा अर्जुन सर्वत शरान् ————— अवदथम् अभ्यगच्छत् ।
- ८ द्रोणः यथाविधि मन्त्रं ————— भास्वरं वर्म अवध्नात् ।
- ९ रामे राज्यं ————— प्रजायु वकाउगृह्युः न अचरत् ।
- १० ————— अपि सभ्यानाम् दुःशासनः द्रौपद्या. वास. चकप ।

पाठ २७.

कर्त्तरिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणं.

- १ कंसः वसुदेवं कारागृहे स्थापितवान् जस्थाययत् वा ।
 बालः उद्यानात् पुष्पाणि आनीतवान् आनयत् वा ।
 पाभ्याः तडागस्य जलं पीतवन्तः जपियन् वा ।
 एवम् अध्ययनम् आरब्धवान् आरभथाः वा ।

वरील वाक्याची रचना कर्त्तरि भूतकालवाचक धातुस्य प्रथमभूतकाला
 क्रियापदान् हवै अथवा कर्त्तरिभूतकालवाचक धातुसाधिताची रूप कृत्पदान्
 धातुरूप अर्थां शोचलेला आहेत. कर्त्तरिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणे
 कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणाना वन् हा प्रत्यय जोडून फेरेंला
 आहेत व त्याचीं हवै वन् प्रत्ययान्त विशेषणाप्रमाणें झाला आहेत. शिवाय
 वरील वाक्यातील क्रियापदे सन्मक आहेत तेव्हा सन्मक धातुची कर्त्तरि-
 भूतकालवाचक धातुसाधिताचीं हवै शोचणानां जालात कर्त्तरि प्रयोगानां
 वाक्यरचना जातापी द्यगते.

- २ रामः ग्रामम् जगच्छत्-गतः-गतवान् ।
 संनिष्ठाः रणाङ्गणे-जतिष्ठन्-स्थिताः-स्थितवन्तः ।
 नृपः विजयेन जमोदत-मुदितः-मुदितवान् ।

वरील वाक्यमध्ये अह्मक क्रियापदे शोचलेली आहेत. अह्मक धातुची
 कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणे कर्त्तरि रचना कल्पन टेंजन
 उपयोगान् आगत्य वेदात हें नागें दाखविण्यत जाळेंच आहे. पाठ २०, निघन् ८,
 तेव्हा जगा अह्मक धातुची कर्त्तरिभूतकालवाचक धातुसाधिते—'वन्
 प्रथम कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधित झाले तन्वर करन—'वन्नात
 शोचणान् ज्यास्य शायरा गाहा. म्हणून बहुतरुहज मसूत वाङ्मयान-ने
 अह्मक क्रियापदाची कर्त्तरिभूतकालवाचक धातुसाधितें कथितच उपयोगान्
 आहेत। शिवाय, मान् अह्मकालास्य जी रूप चूक आहेत, त्याप्रमाणें

पुत्रात् वान्धवचनाद्वा सस्कृतं वाङ्मयामथ उपयोगात् वाणलेखी दिसून येत नाही असे—

रामेण ग्रामं गतम् । सैनिकेः रणाङ्गणे स्थितम् ।

नृपेण विजयेन मुदितम् ।

यावहन असि दिसून येईल वा उत्तरिभूतकालवाचक वातुसाधित विशेषण प्रथमभूतशब्दाचा उपेक्षित दशावितत

अभ्यास ?

पुढाक वाक्याताळ व नाकाताळ उत्तरिभूतकालवाचक वातुसाधिताना उपयोग स्पष्ट करून त्याचा अर्थ करा —

- १ महाश्वेताया पिता महोत्सवेन तस्या जन्माभिनन्दितवान् ।
- २ अस्तपथ मे तस्मिन् क्षणे तेन हेतुना मोह्यन्ति स्म तर्पणं नाह शतवता ।
- ३ महा वेदा तस्मिन्व सरस्वारे तरालाद्विवाया ता अपा क्षपितवता ।
- ४ अक्षोक्येन प्राप्तं हनुमन्तं भक्तुं वृक्षल राता पृष्ठवता ।
- ५ अपि दृष्टवान्ति मम प्रिया वने कथयामि तदुपलक्षणं शृणु ।
मयि जावति मत्पत्तं क्षणप्रहमवासवन् ।
- ६ पितृपतामहं राज्यं प्राप्तवान् स्वैनं कर्मणा ।
वायुरभ्रनिवासाथं भ्रशायनयत्स्यत ॥
- ७ गवमुत्सृज्या वायुरन्तरिक्षादभापत ।
नैपा तृतवती पापं नलं सत्यं व्रयामि ते ॥
- ८ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद् गुरुमहं परम् ।
याम् योगेश्वरालृप्यासाक्षात्कथयत स्वयम् ॥
- ९ गाचाय मन्यसे नृप्यमथवा बुरुनन्दनं ।
द्राणे तिष्ठति वाणयं कस्मादान्तवानसि ॥

टीपा

- २ पुण्डरीकाच्या मूळाला महाश्वेत म्हणजे श्वेत रंगाचा
- ५ पुस्तका राज्यात अक्षय्याची वाणी वाक्याचा विचारलेला प्रश्न

- ६ द्रोणाचार्यांच्या वरानत्र अभयाम्बार्ने म्हटलेले वाक्य.
- ७ विदुषीगणदम्-वाटपडिलापासून काळ्य आलेले.
- ९ सभ्य धृतराष्ट्राला सामो.
- १० राज्यस्य वशात्वे केडी शिशुमलर्णे शुभिक्षित्वा म्हाटलेले वाक्य.

अभ्यास २

पुढील वाक्याची रचना न बदलता कमेंपि किंवा कर्तृभिूतशालवाचक
वाक्यसाधितें करा —

- १ लक्ष्मणः साडकायाः मूर्धानम् अश्लितम् ।
- २ नीलः वानुशेषतंत्रनी निशितः वानेः अशिक्षम् ।
- ३ वयोद्वयः गाडविद्वः नील्यः प्रवदन्त्यः भूत्वा रघोपस्थे उपाविशन् ।
- ४ रथी रथिनम् आसाय प्राक्षिणोत् वनसादनम् ।
- ५ पाण्डवाः भातराष्ट्राः च उपाविशन् महत्सुतम् ।
- ६ स वीरः प्राज्ञः द्रोणः युगतकालवन् घोरा रीद्रा नदीं प्रवर्तयन् ।
- ७ अर्जुनेन प्रक्षिप्तः वारः जन्मदस्थः शिरः तस्य पितुः उत्सन्ने समपादयन् ।
- ८ क्षीरसागरान् उद्रुतम् अमृतं सुराः अपिबन् ।
- ९ पार्थः नन्दनरुने सोधात् देवेसां पाकम्नामनम् अपश्यन् ।
- १० प्रावर्तय ततो युद्धं तुमुलं व्येनदर्यणम् ।
उरुला पाण्डवानां च परस्परजडपिणाम् ॥

टीपा

- ३ गाडविद्वः—सोड अरुला शालेडा,
मन्दकड—भाडा शुद्धि नारीनी शाली कारे अडा,
रघोपस्थम्—रघोवीर अरुन.
- ५ महत्सुतः—नील.
- १० व्येनदर्यणम्—अरुन रीरुच उने वरुनदे.

पाठ २८.

विध्यर्थ.

१ छात्राः प्रतिदिनं गुरुं नमेषुः ।

व्यवहारान् नृपः पश्येत् विद्विः ब्राह्मणेः सह ।

ब्राह्मणः द्विवसस्य त्रिः सन्ध्याम् उपासीत ।

वरील वाच्यामर्थे नम्, दृश् व उप + आस् या त्रिआपदाचा विध्यर्था रूपे शोभिली आहेत त्या क्रियापदाचा अर्थ विधि अथवा नियम पालन देण्याकडे होतो म्हणून कोणताही नियम पालनवाचा असल्यास विषयाचा उपयोग केला जातो

२ लभेत सिकृतासु तेलमपि यत्नतः पीडयन् ।

अथ पर्जन्यः घर्षेत् अतः वहिः मा गच्छ ।

सततोद्योगित्वात् अयं बालः विज्ञयवान् भवेत् ।

वरील विध्यर्था क्रियापद नियमद्वारा नसून ममव दशविणारी आहेत, म्हणून कोणत्याही क्रियेचा सभव दर्शविणे ज्ञान्यास विध्यर्थाचा उपयोग करतात

३ हे मेघ त्वं मम प्रियाम् एवं द्यूया ।

असिन् महासङ्कटे ईश्वरः नः रक्षेत् ।

मयान् इमां दुःखप्रदां चार्तो न कथयेत् इति अहम् आशंसे ।

अत्रभवन्तः इदम् आसनम् अलङ्कुर्युः इति नः तर्कः ।

वरील वाच्यामर्थ विध्यर्थांना उपयोग प्राधान्य, इच्छा, अपेक्षा व तर्क या अर्थी केलेला आहे.

४ अपि नाम रामभद्रः इदं चतम् अलङ्कुर्यात् ।

अपि जीचेत् सः ब्राह्मणशिशुः ।

वरील वाच्येत विध्यवाचा उपयोग अपेक्षा अथवा इच्छा दशविध्याकरितां 'अपि नाम' न 'अपि' या अव्ययवयवेकर केला आहे.

५. यदि तातः अनुमन्येत तर्हि अहं मित्रं द्रष्टुं गच्छेयम् ।

यदि पर्जन्यः वषेत् तर्हि वहिर्गमनम् अशक्यं स्यात् ।

वरील मित्र वाक्यात दोन दोन वाक्ये एकोदाहर अवलंबून आहेत व ती यदि व तर्हि वा विषयानी जोडलेली आहेत, गौण व मुख्य अशा दोन्ही वाक्यांमध्ये नविष्यदास्यकारक अर्थ विषयार्थाच्या ह्यानी दर्शविलेला आहे म्हणून नविष्यदास्यकारक अर्थाच्या एकोदाहर अवलंबून असणाऱ्या गौण व मुख्य वाक्यांमध्ये विषयार्थ निरापेक्षता उपयोग करता येतो.

६. वारिपरः गर्जति चेत् त्वं वहिः न गच्छेः ।

यदि स्वामी अधुना प्रागच्छति आगमिष्यति वा तर्हि अहं

तस्मै इमां शुभवार्तां निवेदयामि-निवेदयिष्यामि वा ।

वरील वाक्यातील गौण व मुख्य वाक्यांमध्ये विषयानुषंगी वतमानकारक-कारक अथवा द्वितीयनविषयकारक निरापेक्षता उपयोग केलेला आहे, इमां इत्यादि विषयार्थ निरापेक्षता एकोदाहर अवलंबून असणाऱ्या गौण व मुख्य वाक्यांमध्ये वतमानकारक अथवा द्वितीयनविषयकारक निरापेक्षता वातात.

- ७ श्व कायेमश् कुर्वति पूर्वोक्ते चापराद्धिम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्यु कृतमस्य न वा कृतम् ॥
- ८ उद्धरेदात्मनात्मानि नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन ॥
- ९ स्वनेत्सुलभार्थं पुरुष आमस्याथ कुल त्यजत् ।
आम जनपदस्वार्थं आत्मार्यं प्रीथिवीं त्यजेत् ॥
- १० ब्रूया एव तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्य
अव्यापनं कुशलमन्त्रे पृच्छति त्वा ऋगुम्भत ।

टीपा

- ४ दाननामाश्रित्यम्—दान, मान हत्यादि गोष्टारूपी पापी.
६ प्रीतिनिष्ठमूलजनचित्तम्—हृत्वादा मूल मनुष्यार्थं मन
१० यद्गान् स्त्रीत्या पत्न्या सागण्यवास्ति यद्गण्यक सागिनेत्या
नितोपालय वाच्य.

अभ्यास २

पुत्राल वाक्यात् यस्मै दिलेव्या वातूनां विध्यथा रूपे शौजा —

- १ प्राणात्यये विधाहे च अत्रुतमपि नर (श्रु) इति नातिविदां मतम् ।
२ वृष प्रगभ्य युक्तान् करान् (ग्रह-आ+दा) ।
३ नर भयात् कामात् खंभान् वा धमे न (त्वन्) ।
४ प्रवादिते तत्पर नृप अनुमार्गं कूपान् (रन् प्र) वासपृहाणि च (रच्) ।
५ व्यनहार परिज्ञाय एव नर अपरिचिते नरे (वि+श्स्) ।
६ अविचारण न कामपि रिश्या नर (वि+धा) ।
७ शूर्य स्वामिभावे सर्वगावेन (अनु+स्था) ।
८ अनुप्रहात् प्राक् गुरु दिध्य (परि+ईध्) ।
९ (उत्सद्) इमे लोना न (इ) कर्म चेत् अहम् ।
मरुस्य च रता (अन्) (उप+हन्) दमा प्रवा ॥
१० न तुद्धिमैद (जन् प्र) अज्ञाना कमसगिनाम् ।
(उप १० ग) सवत्समाणि विद्वान् युक्त समाचरन् ॥

पाठ २९.

सर्वनामं (पुढें चालू).

दर्शक सर्वनामं (अद्स्, इद्स्)

१. अमुष्य विद्या रस्तनाग्रनर्तसी ।

पुरा अस्याम् पुर्या कालिदासः नाम कविः जयसत् ।

अमीषां क्षुद्राणां प्राणानां कृते जन्तुः अहितं न जाचरेत् ।

ऊ गतः असौ विहगतस्करः ।

इषम् अमृतवर्तिः जपनयोः ।

मधुरम् आसां कन्यरानां दर्शनम् ।

चरल वास्तवत उद्स् व इद्स् वा नो, ता, तं व हा, हो, हे वा तयांश्च
दर्शक सर्वनामाच्च उपसर्गो वेदला आदे. दर्शक सर्वनामाच्च उपसर्गो इद्स्
विशेषणान्तरादी होषो म्पूत तौ ज्या नाम वल्स वेतात अथवा ज्या नानाशां
त्याचा सवद अयनो त्या नामाप्रमाण त्यांना ज्या व वत्स नामभ्ये म्पे होतात व
विनाकि नोम्य ती वाचतात. दर्शक सर्वनामाच्या उपसर्गावरिता पुढील श्लोक
उपयुक्त आहे

इदमस्तु सन्निरुष्टे समीपतरवर्ति चेतदो कपम् ।

अद्सस्तु विप्रकृष्टं तदिति परीक्षे विजानीयात् ॥

इद्स् व इद्स् वाची वेदस्थिर म्पे—एतेन, एतयो ३०—ज्या नानावृत्त शी
वाचता ही तां पुतींच्या वास्तवत चाली जमनालाच उपसर्गात वाचता वेत्त.

संपी सर्वनाम (यद्)

२. बुद्धिर्यस्य उलं तस्य ।

या विद्यायाः अधिदेयता तस्य सरस्वत्यै नमः ।

यं देश यौरः श्रयते सः तस्य स्वदेशः भवति ।

एतानि तानि निशेररुन्द्राणि येषां समन्तात् रामः

सीतया सह जयसत् ।

यस्य निध वाचनभ्ये यद् वाचता उपसर्गाचा म्पे वीण वाचता

आलेली आहेत सध्या सवनाम व मुख्य वाक्याताल पूर्वगामी शब्द यानर्थे लिंग व वचन या दान गोष्ठमर्थे साम्य भसते, परंतु विभक्ति मात्र गौण वाक्यात योग्य असेल ता सवधीं सवनामाचा होत, व पूर्वगामी शब्दाचा मुख्य वाक्यात योग्य असेल ता हाते काही टिपणा विभक्तात सुद्धा साम्य असू शकल अस—दुसऱ्या वाक्यात 'वा' हे प्रथमान्त आ ए वचना रूप कृपद म्हणून आकट्यक आहे, परंतु मुख्य वाक्यात पूर्वगामी शब्दाचा समर्थ 'नम' या अव्ययाचा असल्यामुज त्याचा चतुर्थी विभक्ति योतावा लागला मात्र लिंग व वचन ही सारराज राहिली पहिल्या वाक्यामर्थे सध्या सर्वनाम व पूर्वगामी शब्द या दाहामर्थे विभक्तातहा साम्य आहे कारण गौण वाक्य व मुख्य वाक्य यामर्थे तरा चररा आहे

३ अहं न विश्वसिमि यद् त्वम् एव घदे ।

आश्चर्य खलु इदं यद् पशव अपिमनुजस्य सवर्षं तर्कयन्ति ।

यद् आ सवनामाचा उपयोग नराळातल 'वा' या अव्ययाच्या अर्थी केला जाता

४ यद् शेत्य सा प्रकृति जलस्य ।

यद् क्रोर्यम् इति चदन्ति स. हिंसाणा पशूना धर्मः ।

वराळ वाक्यातील गौण वाक्यात यद् हे सवनाम शेत्य आहे परंतु त्याच्यावद्दु सुय वाक्यातल दशक सवनाम विभेवपूरकाताउ नामाच्या लिंगा प्रमाणे योतल्ले आहे अस—प्रकृति.-स्त्री-सा । धर्म -पु-स ।

प्रश्नार्थक सर्वनाम (किम्)

५ किं दूर व्यवसायिनाम् ।

लिखितम् अपि ललाट प्रोज्झितुं क समर्थ ।

केया न पपा कथिताकामिनी कौतुकाय ।

सता केन उद्दिष्टं विषमम् असिधावावतम् इदम् ।

वराळ वाक्यात 'किम्' या प्रश्नार्थक सवनामाचा उपयोग 'काण, काय' या अर्थी तीनहा लिंगानर्थे झलेला आहे विभक्ति व वचन ज्या त्या वाक्याला योग्य ते उपयागात आणित्ते आहे. अस—पहिल्या व दुसऱ्या वाक्यात त्याचा उपयाग कृपदान टिपणा केला असल्यामुळे प्रथमा विभक्ति क्षाण्केरी आहे व

अर्थाभुह्यम् एकवचन बोधलेलें आहे. परंतु विसन्या वाक्यात कौतुकार्थ या नामाशी संसर्ग असल्यामुळे 'केयाम्' हें पठ्यन्त पद् बोधलेलें आहे.

सामान्य सर्वनामै—किंचित्, किंचन, किमपि, किंस्विद्

६ कस्मिञ्चित्-चन-अपि अरण्ये भासुरकः नाम सिंहः प्रति-
यसति स्म ।

केनापि-केनचित्-केनचन प्रकारेण पतद् कर्तुम् अशक्यम् ।

केचित् धाढ्याः तडागस्य तटे अकीडन् ।

बरोल वाक्यात 'कोणी तरी, कोणा एका' या अर्था सामान्य सर्वनामाचा उपयोग केलेला आहे. ही सामान्य सर्वनामै 'किम्' या सर्वनामाचा चित्, चन अथवा अपि (कधी कधी स्थित्) हे प्रत्यय जोडून केलेली आहेत. मात्र 'किम्' या सर्वनामाची योग्य ती विभक्ति व वचन जोडून नंतर संधिनियमा-नुसार बरोल प्रत्यय जोडलेले आहेत. त्याचा उपयोग विशेषणप्रमाणे केलेला आहे. जसे—'अरण्ये' हे क. सप्तमी एकवचन आहे म्हणून 'कस्मिन्' हे क. सप्तमी ए. वचनास रूप घेवून मग 'चित्, चन व अपि' हे प्रत्यय संधिनियमानुसार जोडलेले आहेत.

अभ्यास १

पुढील श्लोकचा, त्यातील सर्वनामाचा उपयोग स्पष्ट होईल ज्या शीनेने, नापे करा.—

- १ सर्व- सर्वनामानोऽभिरमने कस्तस्ति को वचनः ।
- २ कस्मिन्पुत्रे च पुत्र- प्रपात म सर्वकर्म परिधत्ताय ।
- ३ केनादिष्टो मत्कमुत्तुदोन्नीलने पुण्यवन्तौ
विश्व होतः कपदिष्टुमसौ केन वा वारिवाह ।
- ४ इत्य ह्यसं न जानन्ति मर्न वा नन्विन परे ।
इतमेवाह्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥
- ५ न अज्ञानिराधीदिह स्वभासात्प्रव दुरागोऽभिमत मत्ये वा ।
- ६ एतास्य दु-तास्य न कोऽपि दा ॥ परो ददातीनि वृत्तिगेषा ।

- ५ नृपस्य वणाध्रमपालनं यत् स एव धर्मा मनुना प्रणीत ।
 ८ नृस्यचिद्विभक्तिमपि नो ह्यरणीयम् । नमदान्धमपि नोचरणाद्यम् ।
 ९ सत्यं धीर्ष्वि दया त्यागो नृपस्यैवै महागुणा ।
 एभिर्भुक्तो महापालः प्राप्नोति खलु वाच्यताम् ॥
 १० अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रपु सुखं ममैवम् ।
 का निवृत्तिं नेतसि तस्य कुयावसायमङ्गलानि प्रहृष्ट ॥

टीपा

- ३ कमलबुमुदामीलनम्—सर्वविधासी व च्छदविनासी कमलाया विनासं वरुणे
 (वमल + कुमुद + उन्मालन)
 ८ मर्मनाक्यम्—मन्त्रालयैवणरे शब्द
 १० दुष्यन्ताने महाला अदेशजं भटलेला काव

अभ्यास २

पुङ्खल यान्वात यत्, विम्, अदम्, इदम् व सामान्य उर्वनामै यत्वा
 रूपं योजा —

- १ न अस्ति स्वयं प्रजा पात्र - — करोति विम् ।
 २ — अन्ध्या दुदान्तं नाम — विह प्रविशति स्म ।
 ३ हे पृथ्वी न — अस्ति त्वाहन् उपनिधयविद् न तुह ।
 ४ राशगाना सहार कृत्वा — एव परमेश्वर क्व सुवाम ।
 ५ तन्मनि यत्पापं निच्यते तस्य पात्र लोके अनुभूयते ।
 ६ अजुतस्य एव एते प्राणा । न — तु निखण्डित इति नाम्ना
 अवदन् ।
 ७ — प्रवानाम् अभ्युदनाय रूपं यत ।
 ८ नृपस्य स्तुतिं वृत्वा कविना पास्त्रिापि २००म् ।
 ९ — प्रदेशे यद्वा अगस्त्यप्रसुगा ऋषयः सम्पन्न ।
 १० — नरास्व पुत्रा कपिश्च ऋषिणा दग्ना तपाम् उद्धारान
 नगोऽथ गजा स्त्रिपाद् जानयत् ।

पाठ ३०.

विशेषणं (पुढें चाहू).

१ तस्मिन् महोत्सवे यद्य गायत्रा. गायिका. च मिलिता ।

तयल्लिङ्गा सदेशहारिका दासी अभवत् ।

माम्ना पाण्डवाः च पय किम् अकुर्वत सञ्जय ।

बराह वाक्यात् यादृशा अक अथवा क लाडून तयार पाहेला साधित विशेषणें
बौनलर्ग आहेत ती पुत्रिणामध्ये व नपुमकलिङ्गामध्ये वृत्त व वन या शब्दाप्रमाण
चालवतात व क्वालिङ्गामध्ये सामान्यत एक अथा ऐवर्ग इका असे रूपान्तर
रहून भारा शब्दाप्रमाण चालवतात

इतर उदाहरण — अरककारिका दास्य दारिका स्वकस्विका

अपवाद — विपकक्षिपका सेवकसेवका

२ विद्या भोगकरी यश सुखकरी विद्या गुरुणा गुरु ।

पाण्डवानाम् अप्रेसर अर्जुन ।

गङ्गा जनाना तापहरी ।

भातर अयगाहन दितकरम् ।

ज्या सुयुक्त विशेषणाच्या शेवटी चर, कर, हर, सर इत्यादि क्रियापदा-
ग्रामून बनलेले शब्द अस्तित्वात त्यांचा क्वालिङ्गी रूपें 'आ अथवा ई' जोडून
रहतात व ती 'माला व नदी' या शब्दाप्रमाण चालवतात पुत्रिणामध्ये 'नृप'
प्रमाण व नपुमकलिङ्गामध्ये 'घन' प्रमाणें चालवतात

३ बलिष्ठस्य भार्या भगवती अरन्धती ।

भारतघर्षं ग्रहच ज्ञानवत्य रिष्य अभवत् ।

न किञ्चित् अगम्य धीमता नाम ।

सर्व आयुष्मन्ति अपत्यानि धाञ्छति ।

बराह वाक्यात् नामाना घत् व मत् प्रत्य अर्धून क्षणारी भक्त्वर्थीय विशेषणें
बाबलेली आहेत, त्यांचीं रूपें पुत्रिणामध्ये 'भगवत्' प्रमाण अक्लिङ्गामध्ये 'ई'
प्रत्यय जोडून 'नदी' प्रमाण व 'जगत्' प्रमाणें नपुमकलिङ्गामध्ये वगी वातात

४ ईश्वरस्य प्रसादेन नराः नार्यः च सुखभाजः भवन्ति ।

पुत्रात् अपि धनभाजां नराणां भीतिः ।

वराल वान्यात् 'जू' करान्त विशेषणे योजलेली आहेत. त्याची रूपं पुर्णिगामध्ये व स्त्रीलिङ्गामध्ये 'याच्' प्रमाणे होतात व नपुंसरलिङ्गामध्ये 'जगत्' प्रमाणे होतात.

५ वतांरुसः मुनयः । दिव्यैरुसः अप्सरसः ।

जलैर्मांसि सत्त्वानि ।

'स्' करान्त किमपण पुर्णिगामध्ये व स्त्रीलिङ्गामध्ये 'चन्द्रमस्' शब्दा-
प्रमाणे चालवतात व नपुंसरलिङ्गामध्ये 'मनस्' शब्दाप्रमाणे चालवतात.

६ पुष्यदूतः नराः नार्यः या स्वर्गं गच्छन्ति ।

शम्भृतां रक्षसां विनाशाय रामः अवतीर्णः ।

'दृत्, भृत्, हृत्' वंगे ऋशान्त किचापदापासून काढले शब्द "चा
विशेषणां व शेरुठा असतात ॥ पुर्णिगामध्ये व स्त्रीलिङ्गामध्ये 'भृत्' प्रमाणे व
नपुंसरलिङ्गामध्ये 'जगत्' प्रमाणे चालवतात

नपुंसकलिङ्गी योजतात व जेन्हा बेचूळ पु व खा, नाम अगतील तेन्हा विशेषण
पुलिङ्गी योजतात मात्र वचन सर्व नामें भिळून दशविलेखा अर्थात्सुत्प असत

अभ्यास १

पुशाल खोवाचा अर्थ कदा व विशेषणाचा उपयोग स्पष्ट करा —

- १ धन्योऽन्ध त्व धनमदवता नेसुसे यन्मुखाणि ।
- २ दारिका हृदयदारिका पितु ।
- ३ बळिना सह योऽव्यभिचि नाशि निदर्शनम् ।
- ४ धार्ता च कौतुक्यता विनया च विद्या लोकोत्तर परिमलश्च कुरङ्गनाभे ।
वैलस्य विन्दुरिक दारिणि दुर्निवास्तेतत्स्य प्रसरति स्वयमेव लोके ॥
- ५ प्राप्य पुण्यकृता लोकादुपित्वा शाश्वता समा ।
दुर्चीना भीमता गेदे योमभ्रष्टोऽभिनासते ॥
- ६ रात्रत सलिलादग्नेधोरत स्वनादधि ।
भयनर्षयता नित्य मृत्यो प्राणभृतागिव ॥
- ७ तच्छ्रुत्वा शोषदी दीघसुवाध व्याकुलेन्द्रिया ।
दुषिता ह्रीमती प्राणा पता भीमारुनासुभौ ॥
- ८ विराटिन गदिन चरुहस्तमिच्छामि त्वां शृमह तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥
- ९ पश्येच्छत्र स निपुण मीम्य सलभता वर ।
हेतुसागरते तस्य द्राण सर्वे न्यवेदका ॥
- १० धारिण्य सन्तु गावो भवतु बहुमर्ता सर्वसम्पन्नसत्वा ।
पर्जन्य बालरपी सजलनोमनोर्गन्दिनी बानु वाता ॥
मोदन्ता जन्मभान सततमभिभता प्राज्ञाणा सन्तु सन्त ।
धोमन्त पान्तु पृथ्वा प्रशनितरिपयो भमनिद्याश्च भूषा ॥

टीका

- १० सर्वसम्पन्नसत्वा—सर्वे प्रसन्नसत्वा पान्वाभ्यां ङुक्
प्रशान्तरिः (भूष)—जाने घट्टवा नारा वेदा भाहे वे

अभ्यास २

पुटील वास्यात खाला दिलेल्या विशपणापेकीं राग्य विशेपणाचीं रूपें बोना -

१ ह्यसुम्नेन निहत द्रोण दृष्ट्वा सब वारा अद्भुवन् 'धिह् अस्मान्
— ' इति ।

२ रामस्य मूच्छासमेये अद्वयाया साताया हस्तस्पत्र — जात ।

३ नैतत् चिन्तयत् ————— मामवा भृतज्ञा भवन्तिस्त तियव
अपि कृताम् उपकार न विस्तरन्ति ।

४ पश्य शकुन्तला पतिगृह विसृज्य वदति 'अस्मादत्र —————
अपि तनयावियागदु खन पाड्यन्ते' इति ।

५ राक्षसानां वृत्ति गज्ञाना ————— आसात् ।

६ एडा प्राप्य मारति ————— राक्षसा हरवा अशोकवन प्रावशन् ।

७ ————— यालिकाभ्य पारितोषिकाणि दत्तानि गुह्या ।

८ महाश्वेतया निवेदिता यथा चन्द्रापाडस्य ————— जाता ।

९ प्रसन्नसलिला उत्पुण्ड्रमला च सरसी ————— दृश्यते ।

१० ————— दुष्प्रमाणि भूनार जनयन्ति ।

(तापहर, अरण्यांफसु, विद्राजर, वशोमान, द्वाररक्षक, कुदिनाविन्,
शालभृन्, थाथ्यजर, पाण्डुन्, मनोहर)

पाठ ३१.

सवि सप्तमी च सतः पष्ठी.

१ यदा सेनापतिः हत. तदा सेनिना. न्यवर्तन्त अथवा
सेनापतो हते सेनिना. न्यवर्तन्त ।

यावत् स न आगच्छति तावत् त्वं क्रीड । अथा
अनागते तस्मिन् त्वं क्रीड ।

यदा सूर्यः अस्तं गच्छति तदा जन्धकारः प्रसरति अथवा
अस्तंगते सूर्ये जन्धकारः प्रसरति ।

बराळ वाच्यें दोन दोन प्रकाशना लिहिलेलीं जाहेत पहिल्या प्रकारामध्य
यदा अथवा यावत् असलेला गौण वाच्यें तदा अथवा तावत् असलेल्या मुख्य
वाच्य्याचा संबन्ध जाहेत. दुसऱ्या प्रकारामध्ये यदा-तदा, यवत्-तावत् हे शब्द
नसून वाच्यामध्ये एकेकच क्रियापद जाहे, व गौण वाच्य्यावरून त्यातील कर्तृपद
व क्रियापदापासून तालेल कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण हे दोन्हा
शब्द एकमेकाशी जुळतील अशा रीतीने सप्तमीत जोडलेले जाहेत. अशा
रीतीचा हा जो दुसरा प्रकार याला ' सति सप्तमा ' रचना जसे म्हणतात.
हा प्रकार केव्हा उपयोगात आणता येतो हे पाहू.

१. गौण क्रियेनें मुख्य क्रियेचा काळ दर्शविला पाहिजे. २. गौण
क्रिया व मुख्य क्रिया यांचे कर्ते भिन्न पाहिजेत. व ३. गौण वाच्य्यातील
क्रिया मुख्य वाच्य्यातील क्रिया पडण्यापूर्वी पुरी झाली असला पाहिजे. म्हणून
गौण वाच्य्य बदल कर्तृपद सप्तमीत व क्रियापद अस्मिन् असेल तर कर्मणिभूतकाल-
वाचक धातुसाधित सप्तमात जोडून वाच्य्य बनवावें लागतें व गौण वाच्य्यावरून
क्रियापद अस्मिन् असेल तर मूळ कर्तृपद तृतीयेंत, कर्मपद सप्तमीत व कर्मणि
भूतकालवाचक धातुसाधित सप्तमीत जोडावें लागतें.

२. राज्ञा सेनापती हते अथवा सेनापति हतवति राजा
सैनिकाः पलायन्त ।

नीप्सेण अर्जुनयधे प्रतिशते अथवा अर्जुनयधं प्रतिशतवति
नीप्से दुर्योधन- निश्चिन्त- जातः ।

बराळ वाच्य्यामध्ये सति सप्तमाचा रचना दोन प्रकारानीं नेलेली जाहे ज्या बरेल
' हत व प्रतिशत ' ही सप्तमि कर्मणिभूतकालवाचकें जोडलेली जाहेत त्या वेळीं
कर्मणि प्रयोगाप्रमाणे प्रथमा-त कर्मपद सप्तमात जोडलेल जाहे, जसे-सेनापती,
अर्जुनयधे व मूळ कर्तृपद तृतीयेंत जोडलेलें जाहे, जसे-राजाना, नीप्सेण.

ज्या वेळीं ' हतवान्, प्रतिशतवान् ' अशा कर्मणिभूतकालवाचक धातु
साधित जोडलेली जाहेत त्या वेळीं कर्मणि प्रयोगाप्रमाणें मूळ कर्ता सप्तमीत व मूळ

कर्मपद द्वितीयेन योजयित्वा आहे, असे-शत्रौ, भीष्मे व सेनापतिं, अर्जुनवधम्.

३ 'रामे पृथ्वीं शासति' प्रजाः सुखिन्यः अभवन् ।

'उदति पुत्रे' पिता अरण्यं गतः ।

'गच्छति काले' बालः शास्त्रनिपुणः जातः ।

वरील वाक्यातील अवतरणविहाकित भाग हे सति सप्तर्षीत योजलेले आहेत. सति सप्तर्षीत अवश्य असणाऱ्या सर्व गोष्टी या ठिकाणा आहेत; परंतु क्रियापदापासून घनविलेले विशेषण कर्मणि अथवा कर्तरिभूतकालवाचक नसून वर्तमानकालवाचक वातुसाधित विशेषण आहे. कारण गौण क्रिया व मुख्य क्रिया या दोन्ही एकाच वेळी चालू आहेत व त्यामुळे वर्तमानकालवाचक वातुसाधितच उपयोगात आणावे लागते. जसे, रामाची पृथ्वीवर राज्य करण्याची क्रिया व भवेचा सुराी होण्याची क्रिया या एकत्र वेळी चालू आहेत; उत्तरेच मुळाची रडण्याची क्रिया व बापाची शास्त्राची क्रिया या एकाच वेळी चालू आहेत. वरील वाक्यात कर्तरिबर्तमानकालवाचकाचा उपयोग केलेला आहे व त्यामुळे वाक्यरचना कर्तरिप्रयोगाप्रमाणे आहे.

४ 'शत्रुणा दह्यमाने नगरे' जगाः इतस्ततः अधावन् ।

'नृपेण सिंहासने अलङ्कियमाणे' राजपुरुषाः उदतिष्ठन् ।

'सेनापतिना नीयमानायां सेनायां, गर्भीरः शङ्खध्वनिः उद्भवत् ।

वरील वाक्यामध्ये अवतरणविहाकित भागामध्ये सति सप्तर्षीचा उपयोग केलेला आहे. ज्या अर्थी गौण क्रिया व मुख्य क्रिया एकाच वेळी चालू आहेत त्या अर्थी वर्तमानकालवाचक वातुसाधिताचा उपयोग केलेला आहे. परंतु ती कर्मणि-वर्तमानकालवाचक वातुसाधित अथवा मुळे कर्मणि तन्हेचा रचना झाली आहे.

५ 'पश्यतः पितुः' पुत्रेण अचिनयः कृतः ।

'पश्यतः ईश्वरस्य' जनाः पापं कुर्वन्ति ।

'विद्यमानानां देवानां' दमयन्ती नलं पतिं वधे ।

वरील वाक्यात सति सप्तर्षीचा ऐवढा सतः पत्रेचा उपयोग विशिष्ट तन्हेचे

केलेल्या आहे. सति सप्तमीला आढळणारे नसणाऱ्या या पाठात पूर्वी सांगितलेल्या भोष्टी यादी वाक्यातून दिसून येतात शिवाय गौण वाक्यावरून त्यातील कर्तृपदाबद्दल अनादर अथवा तुच्छता ध्वनित केली जात आहे. म्हणून असा वेळेला सति सप्तमीच्या ऐवजी सत पछ्याचा उपयोग करण्याचा ज्यास्त प्रघात आहे स्पष्टपणे पाहिले असता असे दिसून येईल की वर्तमानकालवाचक वातुसाभिताची पछी योजून कर्तृपदाची मुद्धा पछी योजलेली आहे.

६ सुवर्णसृगम् अनुसरतः रामस्य रावणेन सीता अपनीता ।

गुरोः सेवां कुर्वतः तस्य छात्रस्य चहृनि दिनानि अतीतानि ।

बरील वाक्यात अनादर अथवा तुच्छतादर्शक अर्थ ध्वनित नसणारा मुद्धा सति सप्तमीप्रमाणे मत् पछ्याचा उपयोग केलेला आहे. यावरून असे दिसून येईल की सामान्यतः योग्य टिपणी सति सप्तमी अथवा सत पछी याचा उपयोग करता येईल परंतु सामान्यतः सति सप्तमी योजली जाते व अनादरदर्शक विशिष्ट अर्थ दर्शविण्याकरिता सत पछी उपयोगात आणची जाते.

७ पयं स्थिते कः भयस्य अघकाशः ।

इत्थं गते न किमपि शरणम् आलोक्यते ।

पयं सति मत्स्याः जलाशयात् बहिः गताः ।

बरील वाक्यात स्थिते, गते व सति ही सप्तम्यन्त वातुसाभित योजलेली आहेत व इतर टुगच्या सप्तम्यन्त शब्दाबद्दल एवम्, इत्थम् ही त्रियाविशेषण अर्थाने योजलेली आहेत व त्या सर्वांचा अर्थ 'असे झाले असता' 'असे असताना' असा केला जातो.

८ चक्षुले चित्ते संकटानि नरम् आपतन्ति ।

प्रतिकूले दैवे भिन्नाणि अपि अरिचत् आचरन्ति ।

बरील वाक्यातील सति सप्तम्यन्त नागान्धय विशेषण व नाम एवढेच शब्द सप्तमांत योजलेले आहेत, व 'मति, रत्नान' बरोबरे वर्तमानकालवाचक धातुसाभित विनोदनाची रूपे पुढे देवळाची पद्धति आहे.

९ मृते नृपे तस्य पुत्रः सिंहासनम् आरोहति ।

जागतेषु बालेषु तेषां नामानि पृच्छ ।

ही सति सप्तमापुक्त सप्तम्ये योग्य योजने वनविलेरी आहेत. परंतु

जागतपु विप्रेषु तेभ्य दक्षिणा दातुम् आरभस्य । अथवा गोपु
दुह्यमानानु ता जलम् अपाययत् । अशा प्रशारणा सति सप्तमी रचना
शाम्य नन्दे कारण माण वाक्यात्क वृत्पद अथवा कमपदवाचक शब्द
अथवा त्यावद्क यणारे सवनाम, पष्ठाशित्राय इतर विभर्चित मुख्य वाक्यात्
अत रामा नये प ह्या दान वाक्यामप्य 'नृप' वा गौण क्रियच्या
नृत्पणपदल 'तस्य' हे सवनामाचे पठ्यन्त रूप आले आहे व चाला
वाचक तेपाम् हे रूप आले आहे म्हणून सति सप्तमा रचना साम्य राताम
उपवागात आणित्या आहे म्हणून असा नियम करता येईल वा गौण क्रियेचे
वृत्पद अथवा कमपद मुख्य वाक्यात पष्ठाशित्राय अन्य विभक्त्यात येत असे
तर सति सप्तमा रचना उपयोगात राणू नये, व साधा वाक्यरचना करावा
येई—आगतेभ्य विप्रेभ्य दक्षिणा दातुम् आरभस्य । दुह्यमाना
ना जलम् अपाययत् । अस्तु वाच्ययात वचल नियमात् अपवादात्मक
उदाहरणहा सादरून येतात

१० हतमात्रे एव सेनापती सेनिका पलायिता ।

एव शाय उच्चारयति एव गोतम अहिल्या शिलाभाषम्
आपना ।

पर क वाक्यात सति सप्तमा रचनेकाल सप्तम्यन्त धातुसाधित विशपणानंतर
'एव' विना धातुसाधिताला मात्र' जोडून नंतर 'एव' हे अव्यय
सापत्तेचे आहे व 'ती मित्या घडते तोंच' अथवा 'घडली नाही तोंच'
असा अर्थ दाखिल्या जातो

अभ्यास १

पुनः कालात्क सति सप्तमा अथवा सत पष्ठा याचा अर्थ स्पष्ट आहे
अत रीतान त्याचा अर्थ करा —

- १ लताया पूर्वलूनाया प्रमूनस्यागम कुत ।
- २ हतवानसुरान् रामा रोषणस्यापि पश्यत ।
- ३ इति महति विरोध बतमाने यमान
नृपतिवनपदाना दुलम कायमती ।
- ४ ताते चापक्षिताये बहति रणधुरा वा नयस्यावसाह ।

- ५ अपक्रान्ते नले राजन् दमयन्ती गतङ्गमा ।
अद्युष्यत वरारोहा रानस्ता विजने वने ॥
- ६ हृतरान्ये नले भीमः सुभायै प्रेष्यता गते ।
द्विजान् प्रस्थापयामास नलदर्शनत्रक्षया ॥
- ७ एषमुक्चस्तु वैदभ्यां नलस्ता प्रत्यभापत ।
तिष्ठता लोकपालानां कथं मातुपमिच्छसि ॥
- ८ वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः ।
दारुणपापे हेमन्त ऋतुरिष्टः समागतः ॥
- ९ जंघलु तातपादेषु नभे दारपट्टिभे ।
मातृमिथित्वमानानां ते हि नो दिवसाः गताः ॥
- १० सन्तानवार्हान्यपि मातृपाणां दुःखानि सद्गन्धुवियोगजानि ।
इडे जने प्रेषसि दुःसद्धानि क्षोत-सहस्रैश्चि सम्भवन्ने ॥

टीका

- ४ अश्वपाम्यानें म्दलेषु श्लोकः
९ धीरमानां म्दलेषु श्लोकः
१० संगन्धुवियोगजानि (दुःखानि)—चाणक्या नाम्नाश्या विशीयातुर्लै उल्लङ्घनी होतरी.

अभ्यास २

पुटील वान्धाव सति सप्तमी अथवा सत. पष्ठी योजना :—

- १ यदा नरस्य वैवं प्रति हूलं भवति तदा तस्य सर्वे प्रवर्णाः निष्कलाः ननन्ति ।
२ नावत् शोभ. सम्मुखम् अतिष्ठन् तावन् अर्जुनः जयद्वयं प्रति गन्तुम्
असमर्थः ।
३ नावत् मालाः क्रीडन्ति तावन् एव रुर्येः अस्तं यतः ।
४ यदा अभिनन्दु. रणशोभे पतिगः तदा वैशिर् कौरवसौराः-तं मूर्धनि
प्राहरन् ।
५ मन्धराभात् ननन्तं चौरः वृद्धं प्रविष्टः ।
६ यद्यपि सर्वे उद्वृत्ताः यंशः सम्राजम् उपविष्टा. तथापि दुःशासतः
श्रीपया. यक्षं कर्तुम् उद्यतः अभवत् ।

- ७ यद्यपि विदुर युवान् विरम्यताम् इति धृतराष्ट्रम् उवादिशत् तथापि
 बौरवा युदाय उग्रता अभवत् ।
- ८ राम यावत् आत्मापराधम् अविध्यति तावत् एव अक्षरारिणा वाक्
 उद्वचरत् ।
- ९ यस्मिन् क्षणे स उपवनं प्राविशत् तस्मिन् एव क्षणे महान् नाद
 समुपन ।
- १० यदा माहति साताम् जाश्रासवत् तदा ऋष्यमूकपर्वते राम भिन्ताभम
 आसात् ।

पाठ ३२.

समाप्त—दृन्द्र व अध्ययीभाव

- १ राम लक्ष्मण च यने वासाय निर्गता
 रामलक्ष्मणौ यनवासाय निर्गता ।
धर्मं भीमं जर्जुनं च क्षुन्त्वा पुत्रा ।
 धमनामाजुना कुन्त्वापुत्रा ।
 शैले क्षल न माणित्रयम् ।
 प्रतिशैले न माणित्रयम् ।
 रक्तं कमलं यस्य जाननं गवस्य इव भवति तं दध
 पूजयन्ति भक्ता ।
 रक्तमलं गवाननं दधं पूजयन्ति भक्ता ।

वरील वाक्यान्वयान् दान् अथवा अथवा । ११७८ तादृशैः संबद्ध अस्मत्त्वा शब्द
 बद्धं साम्प्रदायिक गद्य शैलीके जादृशं गन्तव्यं वाक्यान्वयान् भाषणं गन्तव्यमिति
 व आन्दरे प्राप्तं होतं वगैरेण गन्तव्यं रामलक्ष्मणौ व धर्मनामाजुना ६ इदं

समास (समासाचा सर्व पदं मुख्य असून ती 'च' ने जोडलेला असतात), कुन्तीपुत्राः व वनवासः हे तत्पुरुष समास (यातील प्रथम पद द्वितीय पदाचा अर्थ निश्चित करते), रक्तकमलानि हा कर्मधारय (प्रथम पद विशेषण व द्वितीय पद विशेष्य), गजाननः हा बहुव्रीहि (यातील दोन्ही पदांच्या समासावरून तृतीय शब्दाचा बंध होतो) व प्रतिशैलम् हा अव्ययीभाव (प्रथम पद अव्यय व सर्व समासाचा उपयोग शब्दव्याप्रमाणे) आहे.

इन्द्र

२ सुरदुःखाभ्यां पण्डितस्य मनः पर्याकुलं न भवति ।

धर्मार्थकाममोक्षाः चत्वारः पुरुषार्थाः इति पुरुषेषु कथ्यते ।
कस्मिंश्चित् चटवृक्षे हंसकार्का निवसतः ।

वरील वाक्यात सुरदुःखाभ्याम्, धर्मार्थकाममोक्षाः व हंसकार्का हे तीन समास जोडलेले आहेत. या समासाचा उपयोग केला नसता तर 'सुखेन च दुःखेन च, धर्मः अर्थः कामः मोक्षः च, हंसः कार्कः च' अशा शब्दयोजना करून अर्थ दाखविला आला असता. या सामासिक शब्दाचे लिंग शब्दाच्या पदाप्रमाणे व वचन समासातील पदाना निर्दिष्टित केलेल्या संख्येवर अवलंबून असते. जसे पहिल्या व तिसऱ्या समासाचे द्विवचन आहे व दुसऱ्याचे बहुवचन आहे. या समासातील पदाचा विचार केव्हेच्या केलेला आहे, वास्तुदादि व तद्देहेने नव्हे, म्हणून या समासाना इतरेतर इन्द्र असे म्हणतात. तेव्हा दोन अध्या अर्थिक समान दबांच्या शब्दाचा विचार केव्हेच्या केलेला असेल व सामासिक शब्द योजनाच्या असेल तर इतरेतर इन्द्र समास योजना.

३ सुरभिरुष्टमधूपातुलेपनेन भक्तः देवं पूजयति ।

आहारनिद्राभयम् नैसर्गिके जीवजातस्य ।
वंप्रानरत्नाणूलेन सिंहः गजान् हन्ति ।

वरील वाक्यामध्ये तीन अथवा अधिक शब्द इन्द्र समासक एक दिव्यात जोडलेले आहेत. परंतु दुसऱ्या नियमातील इन्द्र समासप्रमाणे वचन वटवट दाखवून अर्थानुसार मध्येवर अवलंबून असून ते नैसर्गीक वचन आहे व समासाचे

रिग वेदगण्य गन्दावर अवलून नमून तें नेरमां नपुसकलिंग आहे शिग्रव
 थवागडे नजर दिल्यस अस दिमून येइल की समासाच्या षट्क राब्दावा विचार
 वगवेयळा क दला नमून सर्वांचा मिळून सामुदायिक रत्तान जेलेला आहे त्या
 समासांना समाहारद्वन्द्व अस म्हणतात समासाच्या सर्व निरनिगळ्या अवयवाचा
 समूह या श्टीने विचार केग असता याचा उपयोग करण्याचा प्रघात आहे
 अवांन दोन अथवा अधिक समान द्वाचे शब्द एकत्र येतावयाच असल्यास त
 इतरेतर द्वन्द्व समासाच्या रूपान याचाव का समाहार द्वन्वाच्या रूपाने याचावे हें
 िहिणाराच्या मतावर अवलून असत परंतु काही ठिकाणा समाहार द्वन्द्वच
 करावा असा निर्बंध आहे तस—पाणिपादम् रथिष्वाश्वारोहम्, युक्ता
 लिङ्गम्, अहिनकुलम्, धानाशष्कुलि, मार्दङ्गिकपाणविकम् ।

४ प्रतिदिन बाल पितरो (मातर पितर च) नमेत् ।

वृष्टशुभ्र द्रौपदी च भ्रातरो (भ्राता च स्वसा च) भवत ।

वर्षाकाले मयूरो (मयूर मयूरी च) नृत्यत ।

वराठ वाक्यात 'पितरो, भ्रातरा व मयूरी' हे द्विवचनान्त शब्द
 स्त्रीवाचक व पुरुषवाचक अशा निवट सादळ अशा दोन दोन व्यक्तींवरून एखा
 प्रश्नावरून आठ जाहेत हें वसात दिल्ल्या गन्दावरून ध्यानात येइत असूनमध्यें
 स्त्रीवाचक व पुरुषवाचक अशा दोन शब्दांच्या समास करून त्यामधाल पुरुषवाचक
 गद् मात्र द्विवचनात वाचण्याचा पद्धति आहे हा समास एकशेषवृत्ति
 रसक गह

अव्ययीभाव

५ प्रतिदिन (दिने दिने) नरस्य आयु क्षीयते ।

भक्त यथाविधि (विधिम् अनतिक्रम्य) पूजयति देवम् ।

उपकृष्ण (कृष्णस्य समाप) तिष्ठन्ति धेनव ।

वराठ वाक्यात 'प्रतिदिन, यथाविधि व उपकृष्णम्' हे सामान्य
 शब्द अव्ययाच कान रत्तात व त्यांचा प्रथम शब्द हा अव्यय गह अशा
 समासांना अव्ययीभाव अस म्हणतात अव्ययीभाव समासांचा उपयोग नि-

- १० स्वतन्त्रान्तरात्म्य — स्वात्मा मुक्तमदल निरुक्त
 दुष्प्रकारात् श्रेयस भावो महद्वेला श्रेय

अभ्यास २

पुत्राल वाक्यात् ताव्या अक्षराताल शब्दाच्च ठिराणा द्वन्द्व अन्वया अन्यत्राभाव
 समास योना —

- १ सूर्यस्य हिमवायो च स्वस्वमहत्वविषये महान् सघप भाव ।
- २ गङ्गाया पारे गन्तु यान्तिके नाव उपयुज्यते ।
- ३ अहनि अहनि गायन्ति मन्त्रा इश्वरगुणान् मुदा ।
- ४ रूपेण यौवनेन दाक्षिण्येन च वपता रात्रिपुत्रा स्वश्वरार्थम्
 गमता ।
- ५ पत्तिभिः अश्वारोहे गजस्थे रथिके च सह प्रसृत वार ।
- ६ सत्य दानम् अनालस्य च नरस्य नृपणावि भवन्ति ।
- ७ यथा विधि वर्तते तथा एतान् वारान् सम्मानय ।
- ८ धननत् उचित नर प्रथम हस्तो पादा नयने च प्रधाळ्यते ।
- ९ क्रमम् अनुसृत्य धान् गुरुन् नमन्
- १० सुहृद् सम्प्रन्धिन वान्धवान् च तनु रणधने योदुम्
 उच्यते न अपश्यन् ।

पाठ ३३.

समास—तत्पुत्र्य व कर्मधारय.

तत्पुरुष

- १ रात्रिपुत्र्ये चोर गृह्णात ।
 शङ्कनादन युद्धारम्भ सूच्यते ।
 विद्युत्प्रकाश चन्द्रलेखा इव भाति ।

पराल वान्धवश्च रात्रिपुरुषा , शङ्कनाद , युद्धारम्भ , विद्युत्प्रकाश
 च चन्द्रलेखा द्वे सामानिके पद जाहृत वा समानात्वाल पहिल पद द्वितीय

पदाचा अर्थ मर्यादित करणे, जसे-कीर्णतरी पुश्य नव्हे तर राजाचा पुश्य (अधिकारी), वसला तरी आरंभ नव्हे तर बुद्ध्याचा आरंभ इ. या समासार्थील निरनिराळीं पदें उपयोगात आणायलाची शास्त्रास तीं भिन्न भिन्न विभक्तात जोडावा लागतील. अशा समासाना तत्पुरुष समास म्हणतात व विग्रहातील प्रथम पदाच्या विभक्तीवरून त्या त्या विभक्तीचा तत्पुरुष असे म्हणतात. अर्थात् वरील तत्पुरुष समास पद्य तत्पुरुष होतिल. दिवाच या समासाचा उपयोग शेवटच्या शब्दाच्या जातीप्रमाणें केला जातो. जसे पुश्य, लेखा व आत्म हे शब्द नामे असल्यामुळे समासाचा उपयोग नामाप्रमाणें केलेला आहे. पर्यं तत्पुरुष हा तत्पुरुष समासाचा सामान्य प्रकार आहे.

- २ (अ) कृष्णाश्रितान् पाण्ड्यान् जेतुं कौरवाः असमर्थाः ।
 (आ) पञ्चरगतस्य शुक्रस्य स्वातन्त्र्यं नष्टं भवति ।
 (इ) वर्षमोम्यः शपः यज्ञेण सोढः ।
 (ई) शरविद्धं श्रावणं दृष्ट्वा दशरथः शोकातः जातः ।
 (उ) दध्यध्नं गृह्णात्या पथिकः ग्रामान्तरं प्रस्थितः ।
 (ऊ) द्रविणान्धः नरः आपहृतं नरं दसति ।
 (ऊ) कुण्डलहिरण्यं दत्तं पित्रा पुत्राय ।
 (ऋ) गृहमेधी प्रतिदिनं भूतबलिं दद्यात् ।

वरील अ, आ व इ या पान्यमध्ये 'कृष्णाश्रिताः, पञ्चरगतः व वर्षमोम्यः' हा समासाचा अर्थ पूर्ण असून त्याचा उपयोग शेवटच्या शब्दाच्या जातीप्रमाणे केलेला आहे. जातील पहिले शब्द द्वितीया विनर्तने द्वितीय पदाचा अर्थ मर्यादित करतात. काना द्वितीया तत्पुरुष समास म्हणतात.

तसेच ई, उ व ऊ या वाक्ये शरविद्धः, दध्यध्नम् व द्रविणान्धः हेही तृतीया तत्पुरुष समास आहेत, कारण जातील प्रथमपदे द्वितीयापदाचा वृत्ताने संबन्ध आहे.

त्याचप्रमाणे ऋ व ॠ नामधील कुण्डलहिरण्यम् व भूतबलिः हे चतुर्था तत्पुरुष समास आहेत, कारण जाती प्रथमपदे द्वितीयापदाचा चतुर्था विनर्तने संबन्ध आहे.

- ३ (अ) सुखापेतः नरः सर्वदा निर्विण्णः दृश्यते ।
 (आ) धनुर्मुक्तं वाणं प्रातिसंहर्तुम् अशक्यम् ।
 (इ) जालवद्धः सिंहः उच्चैः अगर्जत् ।
 (ई) वृक्षपत्रानि फलानि स्वाद्भुतमानि सन्ति ।

वराह अ व आ वा नाम्नातीक सुखापेतः व धनुर्मुक्तः वा तत्पुरुष ममासार्ताक प्रथमपदे द्वितीयपदाया पचमी विभक्त्याने सवद्ध आहेत, म्हणून त्यांना पचमी तत्पुरुष अने म्हणतात

त्याचप्रमाणे इ व ई या वाक्नामवाक जालवद्ध. व वृक्षपत्रानि हे सप्तमा तत्पुरुष मनात आहेत कारण जाल व वृक्ष ही प्रथम पदे वद्ध व पत्र या द्वितीय पदाची सप्तमीच्या सवध दर्शवितात.

कर्मधारय

- ४ (अ) व्यात्रस्य स्तनितगम्भीरां गर्जेनां श्रुत्वा पथिः-
 भीतिग्रस्तः जातः ।
 (आ) भयसागरम् उत्तरितु भक्ति एव सुखभं साधन
 भवति ।
 (इ) दमयन्ती पुरुषव्याधं नल भर्तारम् अट्टणीत ।
 (ई) सुरभिक्षुमुमानि सर्वेभ्य. रोचन्ते ।
 (उ) शीतवायु. निदाघकाले आहादरुः ।
 (ऊ) हिमाचलस्य उत्तुङ्गशिखराणि दुरारोहाणि सन्ति ।

वराह वाक्नाताक स्तनितगम्भीरा, भयसागरः, पुरुषव्याध, सुरभि-
 कुमुमानि, शीतवायु. व उत्तुङ्गशिखराणि या नामात्वा अथ पूण आहे,
 व त्यांचा वाक्नात उपयोग जन्व भक्ताच्या वाताप्रमाण जाला आहे स्तनित-
 गम्भीरा वाताक द्वितीयपद गम्भीर ह विशेषण आहे, म्हणून समानदा
 गर्जेना या नामाचे विशेषण म्हणून येवलेला आहे भयसागरः वाताक द्वितीय-
 पद नाम आहे, म्हणून समानाचा उपयोग नामावात्त्या जाला आहे, परंतु या सव

मनासातील प्रथमपदे द्वितीयपदाशी प्रथमा विभक्तीचा ध्वज दर्शविताने, म्हणून वाम प्रथमा तत्पुरुष किंवा समासाधिकरण तत्पुरुष अथवा कर्मधारय अशी संज्ञा आहे.

स्तानितम् इव गम्भीरा कालील प्रथमपद हे उपमानदर्शक (ज्याची उपमा यात्राची ते अथवा उपमायते अनेक तद् उपमानम्) आहे व गम्भीर हा शब्द सावर्ण्यवाचक विशेषण आहे. अशा समासात उपमानपूर्वपद कर्मधारय अस म्हणतात. विमहात इव ह अव्यय नेहमी उपमानवाचक शब्दानंतर येऊनतात. **भयसागरः** व **पुरुषध्यात्रः** कालील **भयः** व **पुरुषः** हा प्रथमपदे **उपमेयं** (ज्याला उपमा द्यावयाची ती अथवा उपमातु योपमानि) आहेत, व द्वितीयपदे **सागरः** व **ध्यात्रः** ही उपमान आहेत. यात उपमेयोपमान कर्मधारय अस म्हणतात विमहानव्य उपमेय व उपमान नामधेय एव हे अव्यय अथवा उपमानानंतर इव हे अव्यय येऊनतात.

मुरनिशुसुमानि, शीतघ्रायुः व **उत्तुङ्गशिखराणि** यामध्ये प्रथमपदे विग्रहण व द्वितीयपद विशेष्ये आहेत यात विशेषणविशेष्य कर्मधारय अस म्हणतात.

कर्मधारय समासाचे बराच तीन मुख्य प्रकार आहेत तेव्हा विग्रहण-विशेष्य, उपमेय-उपमान व उपमान-सावर्ण्य अशा तऱ्हेच्या अर्थाच्या निर-निगड्या शब्दाबद्दल कर्मधारय समास येऊन येतो

परील द्वितीयां ते सप्तमी तत्पुरुष व कर्मधारय हे एकाच तत्पुरुष समासाचे प्रश्न आहेत इ ध्यानात येईल, कारण (१) जर्ज समासातच पूर्ण होतो, (२) प्रथम पद द्वितीय पदाचा अर्थ निश्चित वरतें व (३) सर्व समासाची जाति अन्वय पदाच्या जातावर अवलंबून असते परंतु प्रथम पदाचा द्वितीय पदाचा मध्य पर द्वितीयां ते सप्तमा या विभक्त्यांनी दाखविता येत असेल तर त्याच द्वितीयां ते नाम. तत्पुरुष म्हणतात व जर प्रथमा विभक्तीने दाखविता येत असेल तर कर्मधारय अस म्हणतात.

अभ्यास ?

पुढील वाक्यांचा व भाषांचा जर्ज सांगून त्यातील तत्पुरुष व कर्मधारय समासांचा विमह करा—

- १) **अथ प्रभाभास्वरो भगवान् मानुष्युना दिवसनिचो रक्षनामन्विरिव नमस्तत्तमप्यमलपूरति ।**

- ३ (अ) सुखापेतः नरः सर्वदा निर्विषणः दृश्यते ।
 (आ) धनुर्मुक्तं वाणं प्रतिसंहर्तुम् अशक्यम् ।
 (इ) जालघद्दः सिंहः उच्चैः अगर्जत् ।
 (ई) वृक्षफळानि फळानि स्वादुतमानि सन्ति ।

बराळ ज व आ वा वाक्याताळ सुखापेतः व धनुर्मुक्तः या तत्पुरुष
 नगासाताळ प्रथमपदं द्वितीयपदाया पचमी विभक्तीनें एवढ आरित, म्हणून त्याना
 पचमी तत्पुरुष अने म्हणतात

त्याचप्रमाणे इ व ई ज वाक्यातवाळ जालघद्द. व वृक्षफळानि हे सतना
 तत्पुरुष ममास आरित, कारण जाल व वृक्ष हीं प्रथम पदं यद्द व फळ या
 द्वितीय पदाशीं ममासाचा संबंध दर्शवितान.

कर्मधारय

- ४ (अ) ध्यात्रस्य स्तनितगम्भीरां गर्जनां श्रुत्वा पथिकः
 नीतिग्रस्तः जातः ।
 (आ) भयसागरम् उत्तरितुं भक्तिः एव सुलभं साधनं
 भवति ।
 (इ) दमयन्ती पुरुषव्याघ्रं नलं भर्तारम् अट्टणीत ।
 (ई) सुरभिक्षुसुम्नानि सर्वेभ्यः रोचन्ते ।
 (उ) शीतवायु. निदाप्रकाले जाह्लादक ।
 (ऊ) हिमाचलस्य उत्तुङ्गशिखराणि दुरारोहाणि सन्ति ।

बराळ वाक्याताळ स्तनितगम्भीरा, भयसागरः, पुरुषव्याघ्र, सुरभि-
 क्षुसुमानि, शीतवायुः व उत्तुङ्गशिखराणि या समासाचा अर्थ पूर्ण आहे,
 व त्याचा वाक्यात उपभाग जन्त्य मप्याच्या ताताप्रमाणे झाला आहे स्तनित-
 गम्भीरा याताळ द्वितीयपद गम्भीर हे विशेषण आहे, म्हणून समासहा
 गर्जना या नामाच विचारणे म्हणून बरेचलेला आहे. भयसागर. यातील द्वितीय-
 पद नाम आहे, म्हणून ममासाचा उपयोग नामासासना झाला आहे. पस्तु या मव

समासातील प्रथमपदे द्वितीयपदाचा प्रथमा विभक्तीचा सबध दर्शवितात, म्हणून यास प्रथमा तत्पुरुष किंवा समासाभिवरण तत्पुरुष अथवा कर्मधारय अर्था मज्ञा आहे.

स्तनितम् इव गम्भीरा शर्तील प्रथमपद हे उपमानदर्शक (ज्याची उपमा सावयाचा तें अथवा उपमाकृतो अनेक तद् उपमानम्) आहे व गम्भीर हा शब्द चावर्म्यवाचक विशेषण आहे. अशा समासात उपमानपूर्वपद कर्मधारय अस म्हणतात. विप्रदात इव हे अव्यय नेहमी उपमानवाचक शब्दानंतर आनतात भयसागरः व पुरुषव्याघ्रः यातील भयः व पुरुषः ही प्रथमपदे उपमेये (ज्यास उपमा सावयाची ती अथवा उपमातु योग्यानि) आहेत, व द्वितीयपदे सागरः व व्याघ्रः ही उपमाने आहेत. यास उपमेयोपमान कर्मधारय असे म्हणतात विप्रहाम्य उपमेय व उपमान यामध्ये एव हे अव्यय अथवा उपमानानंतर इव हे अव्यय जोडतात.

सुरभिकुसुमानि, शीतवायुः व उत्तुङ्गशिखराणि यामध्ये प्रथमपदे विनेपमे व द्वितीयपदे विशेष्ये आहेत. यास विशेषणविशेष्य कर्मधारय असे म्हणतात.

कर्मधारय समासाचे वरील तीन मुख्य प्रकार आहेत तेव्हा विशेषण-विशेष्य, उपमेय-उपमान व उपमान-साधर्म्य अशा तः हेच्या अर्थाच्या निर-निगळ्या शब्दावद्दल कर्मधारय म्मास जोडता येतो

वरील द्वितीया ते सप्तमी तत्पुरुष व कर्मधारय हे एकाच तत्पुरुष समासाचे प्रकार आहेत हे ध्यानात घेईल, कारण (१) अर्थ समासातच पूर्ण होतो, (२) प्रथम पद द्वितीय पदाचा अर्थ निश्चित करते व (३) रावे समासाची जाति अन्तः पणाच्या जातावर अवलंबून असते परंतु प्रथम पदाचा द्वितीय पदाचा सबध पर द्वितीया ते सप्तमी या विभक्त्यांनी दाखविता येत असेल तर त्यास द्वितीया ते सप्तमा तत्पुरुष म्हणतात व जर प्रथमा विभक्तीने दाखविता येत असेल तर कर्मधारय असे म्हणतात.

अभ्यास १

पुढील वाक्यांचा व श्लोकांचा अर्थ सांगून त्यातील तत्पुरुष व कर्मधारय समासाचा विमल करा —

१ अथ प्रमाभास्वरो भगवान् मानुराणा दिवसत्रिंशो रथनामगिरिः नभस्ततमभ्यमलहूरोति ।

- २ समराज्याभिषेककाले सुरद्र दण्डनिरणभवत् मुक्ताहार उन्मणाप्रवाय
समवयाचकार ।
- ३ आपद्रुत हससि किं श्रविणा यमूढ
श्रुत्वा हियस न भवताति किमत्र चिन्तम् ।
एताप्रपद्यसि घटाञ्जलयन्त्रचक्र
रिक्ता भवन्ति भरिता मरितान् रिक्ता ॥
- ४ सहज किल यद्विनिन्दत न चतु तच्छम विवशतायम् ।
पशुमारण्यभद्रावणाऽनुमन्यामृदुरेव प्रापय ॥
- ५ विमानदापचयचतुरा दुचनाना दुराप
श्लाघ्यो लोके चरति महतामुच्चर्याऽय निराम ।
यसुपा नरणाञ्जितन सा नपत ता पातमप्यपातयत् ।
ननु तदनिपकचिन्तुना सह दापार्चिरुपति मेदिनाम् ।
- ७ वदन्तु ताव तरसा नता नीमावनाद्वतान् ।
निबन्धान तयस्तम्भान् गदाखानाऽतरयु म ।
- ८ इतिताधिगमाय मन्त्रिमियुयुच नातिविशारदरत्न ।
जनपाविपदापञ्चय रशुरास सभियाय योगिभि ॥
- ९ एषा पमपारक्रीडा नववतरिपरिपता ।
मातव शोकसगता मही वाप्य विमुच्यति ।
- १० धागा नाम नदा मनारथनला तृष्णातस्त्राङ्गा ।
रात्राग्राहवती दितकविहारा धरदुमप्यसिना ॥

टापा

- १ रश्मिमान् — ५ नरप-यातील भाष
२ द्रव्यान्वम् — द्रव्याख्या पु. सु. मू. अथवा वेदाप ह्यालेला
४ पशुमारण्यभद्रावण — पशु मारण्याच्या दृश्यासु. भयकर अथवा मूर नागारा
६ इन्मना मृदुवा वेदी राली पटली त्या वेळीं वणन
७ रुराणाच्या दाभनयाया वेळीं वणन

अभ्यास २

पुरील वाक्यातील वाक्या अक्षरातील शब्दाचे टिकाणा तत्पुरुष अथवा कर्मधारय
समास योजा —

- १ कृष्णं श्रिताना पाण्डवाना कोरवेभ्यः भीतिः बापि नासीत् ।
- २ रत्नरत्नम् इव उल्लसत्तं विभ्रं मालसूर्यस्य ।
- ३ अतुल्येन धीर्येण भीष्मेण विशीर्षा धर्मराजस्य महती चमूः ।
- ४ गाण्डीवात् धनुषः मुक्तैः सूच्यमेण इव तीक्ष्णोः बाणै
भीष्म अनुनेन हत ।
- ५ सुहृत्तै सुग्रतम् अनुसूत पुनरपि शोकै मग्ना सा महाभेता ।

पुरील वाक्ये समास सोडवून लिहा —

- ६ कुम्भेन्दुपुत्राक्षरवदला सरस्वता न पातु ।
- ७ पातवश्रावृत राइवचम्पदापद्मसुक्त च श्रीविष्णो रूपनक्षानाहादयति ।
- ८ नैते महिरणा मन्त्रिणपट्टशानि गुणापखान्येतानि । तरिक विकल-
धमेण । नैतस्माच्छातरक्षा भवति । इति केनापि पक्षिणा वानरा
रजिता ।
- ९ एतद्रूपत धृतिपथमापणितमेव दश विदुवत्तधन्वपसरमो नाम कन्यका-
मन्तानि ।
- १० गव न मे रिभत्रनाशट्टास्त्रि चिन्ता भाग्यक्रमेण हि धनानि
भवन्ति यान्ति ।

टीका

१. तपस्य भावणी दशोक्त चन्द्रापीडला नागा अक्षरान्ता निम्न उक्तरथेले दाखव.
२०. तस्येधमे मगर

पाठ ३४.

समास—बहुव्रीहि.

१. (यस्य अम्बरं पीतं सः) विष्णुः अस्मान् पातु ।

पीताम्बरः " " "

(येन प्रतिष्ठा कृता सः) अर्जुनः जयद्रथं हतवान् ।

कृतप्रतिष्ठाः " " "

(दश आननानि यस्य सः) रावणः सीताम् अपाहरत् ।

दशाननः " " "

परील वाक्यामध्ये पीताम्बरः, कृतप्रतिष्ठाः व दशाननः या समासाचा उपसर्ग विष्णुः, अर्जुनः व रावणः या समासाचा विशेषणं म्हणून वेलेला आहे. या समासाची अन्यपद नामे आहेत शिवाय, समासाच्या फक्त शेवट्या पदाचाच अर्थ केला जाय—पिवळ वस्त्र, कलेला प्रतिष्ठा व दहा तोंड, तर त्या समासाचा तो अर्थ वापरत उपयुक्त होत नाही, परंतु पातवस्त्रयुक्त असा विष्णु हा अर्थ केला तर तो बरोबर होऊन सर्व समासाचा कृताय पदाची (विष्णु या शब्दाचा) सबब द्यावितो. तस—पाताम्बरयुक्त असा विष्णु, ज्यान प्रतिष्ठा केला आहे असा अर्जुन, दशाननयुक्त असा रावण

या समासाना बहुव्रीहि अर्थे म्हणतात त्याची लक्षणे —

- १ समासाचा अर्थ समासात मसणान्या नृनीय पदाची सबब अगता व वेळळ दान पदाचाच अर्थ कल्याण तो साम्य हात नाही.
- २ शेषदर्शने पद नामदाचक असून सर्व समासाचा उपयोग विशेषणासारखा केलेला असतो.

वराह वाक्यामध्ये दिलेल्या समासाच्या विग्रहावरून हे दिग्गूत अडक थी विग्रहामध्ये मद् या सर्वनामाने रूप अगते व त ज्या विभक्तीची अखेले रान विभक्तीचा बहुव्रीहि समास अर्थे म्हणतात. अर्थ—पीताम्बर व दशानन हे या बहुव्रीहि व कृतप्रतिष्ठा हा कृताया बहुव्रीहि वराह समासाच्या विग्रहावरून

इही दिग्भूत वेर्हेल का समासाचो घटक पद विभक्तात् प्रथमा विभक्तात्क पैतात्
अस्य समासना समासाधिकरण बहुमीहि अग्नेहा मृणतात्.

२. दर्मपाणि वदुम् आचार्यैः उपदिशति ।
(यस्य पाणो दर्माः वर्तन्ते तम्) वदुम् " "
चन्द्रमौलिः शिष्यः मदनं भस्मसात् अङ्गरोत् ।
(यस्य मौलां चन्द्रः सः) शिष्यः मदनं " "

बहुल वाक्यान् वदुः च शिष्यः वाच्यान् शिक्षणप्रमाण वाजले वा
सद्वत्समूहावद्गल समास वाजलेने आहेत. हेहा बहुमीहिच होत, परन्तु पूर्वाभ्या
समासमध्ये व वासम्य हा फरक आहे ना विभक्तात् समासाच्चा दोन्ही पदें प्रथमा
विभक्तीत न राहतात भित्त विभक्तात् राहतात मृणूत वाल व्यधिकरण वदुम्नाहि
अस्य मृणतात्. असे समास संस्कृतमध्ये फार जाडे उपयोगात जाणतात.

अभ्यास १

पुढील वाक्यें व श्लोक यांचा अर्थ करून त्यांनाल बहुम्नाहि समास सोडवा —

- १ इत्तुपधुत्वैव कृपाज्जपाणिर्नवपतिः पुष्पक विमानवाहकः तथा दिगो
विदिशब्द सञ्चरितुमारब्धवान् ।
- २ अथगतनिमेषेण चक्षुषा तद्वत्स्य पुण्डरीकं चिरमुद्गच्छन् समुपगत-
विधायो वैपमानेन हृदयेन कपिशलोऽचिन्तयन् ।
- ३ एषा प्रसन्नमलिनः पद्मनालोत्पलान्विता ।
इसभरगणवाक्त्राणां पम्पा शोभन्चिर्क्युता ॥
- ४ कार्तिरक्षणमातिष्ठ क्रीडतेर्हि परमं चरम् ।
नष्टकूर्तमैतुपस्य पीबितं क्षापय ररुतम् ॥
- ५ अग्निवत्परनाथान् पण्डितान् माचनस्था
तृष्णमित्रं लघुत्वं, मीमेध तान् सरथद्वि ।
- ६ वस्येन्द्रिय विद्याभ्रान्तं हृदयं विकल्पितु ।
परीक्ष्यकारिणं धीरनखन्तं श्रीनिपवते ॥
- ७ रूपं महत् बहुवचनेन महावाशे बहुकहूदवाद्म् ।
बहुवच बहुवचनेन महावाशे बहुकहूदवाद्म् ॥

- ८ प्रचण्डमूत्रं स्पृहणायचन्द्रना सदावगाहक्षमवारिसत्रय ।
दिनान्तरम्याऽभ्युपशान्तमानसा निदाघवात समुपागत श्रिये ।
- ९ यर्नायं क्षीणवित्तस्य क्षाणत्वमपि श्राभत ।
सुरै गातावशपस्य कृष्णपक्षे विधोरिव ॥
- १० भवन्ति त मूढधियः परामव भवन्ति मायाविषु ये न मायिन ।
प्रविश्य हि त्रन्ति शठास्तथाविधानसृताज्ञानिशिता इवैवच ॥

टीपा

- ५ मायमस्था — ना भवमन्वस्य
७ श्राद्धणाच्या त्वभरुपाळा उद्गून अनुमाने महन्वेला श्लेष

अभ्यास २

- पुटात वाक्यात ताज्या अक्षराताल शब्दसमुच्चयाबद्द बहुनाहि समास याता —
- १ येन महाश्वेताया घृत्तान्त द्युत स चन्द्रपाड शोकेन
जात अभवन् ।
- २ याभ्य अभय प्रतिश्रुत तासाम् अप्सरसा पुरुरवा रक्षणम् तन्वात् ।
- ३ यस्य हस्ते खड्ग जासीत् न राम यस्य नाम शम्बूक त
तप आचरन्त शूद्र दत्तवान् ।
- ४ यस्मिन् राज्यधुरा निहिता स अत्र सम्पद् प्रजापाकम् अकरोत् ।
- ५ यस्या जानन चन्द्र इव वा शकुन्तला रुद्रा दुष्यत ता
परिणतम् एच्छत् ।
- ६ येन धनु त्यक्त तस्य शोणस्य मूधान पृथुघ्न विच्छेद ।
- ७ चत्वारि मुखानि यस्य रमल च नामो यस्य त मन्वाण द्या
शरण तम् ।
- ८ याभ्या श्रावणस्य वधप्रार्ता निवदिता तौ दम्पता दग्धम्
अदपाम् ।
- ९ यस्य मोला गङ्गा घतते स पिव अजुनन सह युष्मत् ।
- १० येषाम् जात्मा महान् अस्ति तथा चरित्रविभूतव अतनया सन्ति ।

पाठ ३५.

प्रयोजक क्रियापदें.

प्रथम विभाग

द्वितीय विभाग

२ गोपालः अध्ययनम् आरभते । पिता गोपालेन अध्ययनम्
आरम्भयति ।

वालः गणेशं नमति ।

शुभः घालेन गणेशं नामयति ।

मालाकारः जलं सिञ्चति ।

स्वामी मालाकारेण जलं
सेचयति ।

वरील पात्रवर्तीक प्रथम विभागातील वाक्यामध्ये, गोपालः, वालः व मालाकारः हे स्वतः होऊन क्रिया करतात असे दर्शविले आहे; व द्वितीय विभागातील वाक्यामध्ये ते स्वतः क्रिया करतात असा अर्थ नसून पिता, शुभः व स्वामी हे त्यांच्याकडून क्रिया करवून घेतात असा अर्थ दर्शविला जातो. यावरून प्रथम विभागातील वाक्यांना मूळ वाक्ये व द्वितीय विभागातील वाक्यांना प्रयोजक वाक्ये असे म्हणतात.

क्रियेच्या मूळ कर्त्याकडून दुसरा कोणी तरी ती क्रिया करवितो असा अर्थ दर्शविणे शाब्दात प्रयोजक क्रियापदाचा उपयोग करतात.

वरील मूळ वाक्ये व त्यांची प्रयोजक वाक्ये वाचकडे लक्ष दिल्यास असे दिसून येईल की मूळ वाक्यांचे प्रयोजकत्व स्वामन्तर होताना मूळ कर्तृपदाची स्त्रीया विभक्ति द्यावी आहे, मूळ कर्मपद द्वितीयित्वाच जोडलेले आहे व प्रयोजक कर्तृपदाला अनुरूप असे मूळ धातूंचे प्रयोजक त हेच क्रियापद जोडलेले आहे. प्रयोजक क्रियापदाकडे नजर दिल्यास असे दिसून येईल की मूळ धातूला दसम गणाच्या विकरलाप्रमाणे 'अय' जोडून प्रयोजक रूपे घनाविन्वात आली आहेत. सामान्यतः प्रयोजक क्रियापदे दसम गणाच्या क्रियापदाप्रमाणे उभयपदी असतात. शिवाय दुसरी विशेष लक्षात ठेवावयाची गोष्ट म्हणजे वरील वाक्यातील मूळ क्रियापदे सङ्मर्क आहेत.

प्रथम विभाग

द्वितीय विभाग

२ समुद्र सुभ्यति ।

यात समुद्र क्षोभयति ।

वाल आसने उपविशति । शुद्ध वालम् आसने उपविशयति ।
सेनिका रणाङ्गणेतिष्ठन्ति । सेनापति सेनिकान् रणाङ्गणे
स्थापयति ।

वराह प्रथम विभागात्वाल वाक्य मूळ वाक्य आहत व द्वितीय विभागात्वाल
प्रयाण आहेत हें सहज ध्यानात यद्वा या वाक्याकडे नजर दिव्यास अस
दिशून येईल ना (१) क्रियापद अकर्मक गृह्यत (२) मूळ वाक्यात्वाक
कनूप्र प्रयाणक वाक्यामध्ये द्वितीयत वाच्यले आह व (३) मूळ क्रियापदा
पासून वन वलक प्रयोग क्रियापद प्रयोगक रचाना अनुहय अस योग्यल जाई
हून सामान्यपण अस म्हणता येईल ना समर्क क्रियापदाच्या प्रयाणकाचा
उपयोग रचाना मूळ कनूप्र तृतीयत योग्यता व अकर्मक क्रियापदाच्या
प्रयोगनाचा उपयोग करताला मूळ कनूप्र द्वितीयत योग्यता

३ राम धानरै राक्षसान् घातयाचकार ।

राम लक्ष्मणेन उदञ्जम् अवन्धयत् ।

शुद्ध वाले अध्ययन श्य आरम्भयिष्यति ।

स्मृतिफार नर्घाता पद्धति प्राघाष्टतत् ।

वरीक वाक्यावरून असे दिशून येईल की प्रयोगक क्रियापद मूळ क्रियापदा
प्रमाणे सव काळ व अर्थ समर्थ उपराना आणतां येतात ना—वरीक
वाक्यात्वाक क्रियापद अनुक्रमे द्वितीयभूतकाळ, प्रथमभूतकाळ, द्वितीयवैधिकाळ
प तृतीयभूतकाळ सामर्थ्य योग्यता आहेत

अभ्यास १

पुनीक वाक्याचा अर्थ राना अथ करा व प्रयोगकाचा उपराना शब्द उरून नाता -

१ अथ नालीभाण्डस्वामिना मृत इति ज्ञात्वा तस्मात्समुत्थाप्य दूरे नी वा
पसारित स शुभाव ।

- २ अक्षुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तात्रमुष्णम्
शनयति परिताप छाया सन्निधानम् ।
- ३ ज्वलयति तनून्मन्दाहं कराति न भस्मसात्
प्रहरति विधिभ्रमच्छेदा न कृन्तति जावितम् ।
- ४ श्रपयति हृदयेन श्लेहनिष्पन्दिना ते
घबलबद्धलमुग्धा दुग्धकुल्लेन टष्टि ।
- ५ इमं तं मामम्ब त्वमिदमनुकम्पाद्द्रव्यदत्ता
पुनानां शर्वशामघमनदर्पं दलयति ।
- ६ सा सातानन्दमारोष्य भद्रप्रणिहितेक्षणाम् ।
सा भति व्याहरत्येव तस्मिन् (रामे) पातालमन्दरात् ॥
- ७ अपवा मम भाग्यावत्त्वाद्दशानि कल्पित एष वेधसा ।
यदननं तदनं पातितं क्षुधिता तद्विदुषाधिता लता ॥
- ८ कुमुदान्येव यथाह सविता बोधयति पट्टजान्येव ।
- ९ सा (प्रसा) स्वचारिभ्यमुद्दिश्य प्रत्यापन्नतु नैधिरा ।
तव पुत्रवतामेना प्रतिप्रत्ये त्वदाज्ञया ॥
- १० स सेतु बन्धनामास एवैकलवणाम्भसि ।

टीका

- १ गौडा उदेरुन म्दरुत्ता शोच
अनुकम्पाद्द्रव्यदत्ता (गङ्गा)—दमेनें तिव्या हृदयात् पादत्र कुम्भ अदे ती
(अनुकम्पा अर्द्धं हृदयं यस्या सा)
पुनाना—पू (बन्धनं गण, उ प) धात्वे कर्मान्तात्कारकं धा सा नि
- २ सा—पूदेवी
भृशप्रतिशुभं सात्ता—नवचारं शिञ्जनी अदे रात्र तिली टी.
(मोरि प्रा रिते रक्षणे यस्या सा)
- ३ अक्षुभित्पानीक एक शोच
नान्विदुष—दुग्धम्ब
- ४ श्लेहोपा दिव्य वरावपास साताना म्दरुत्ता शोच
- ५ स—एतं स्वर्गना—समुद्र (उदा कर्म यय स)

अभ्यास २

(अ) पुढाल वाक्याची प्रयोजक वाक्यरचना बनवा —

- १ दूत राक्षसे वार्ता कथयति ।
- २ स्वामी जविनीताय भृत्याय अनुप्यन् ।
- ३ वसिष्ठ दूत भरतम् दानेतु नन्दिग्रामं व्यसृजत् ।
- ४ धानी बाल पुप्यतु ।
- ५ निशागमे बाला क्रीडाया विरमन्ति ।

(आ) पुढील प्रयोजक वाक्याची मूळ वाक्ये बनवा —

- १ जनक यद्योचितं सर्वान् नृपान् महाहसिनेषु संन्यपेक्षयत् ।
- २ दुर्योधन पुरोचनेन पाण्डवानां निवासगत जतुष्टुहम् अदाहयत् ।
- ३ पुत्र पितरं सुचरिते तोषयति ।
- ४ सूर्य अरुणेन नमासि विभेदयति ।
- ५ रोम जनयते कृपाम् ।

पाठ ३६.

तरतमभाव.

१ यमुना नदी दीर्घा । गोदावरी तस्याः दीर्घतरा अथवा द्राघीयसी । गङ्गा तु सर्वासु नदीषु अथवा सर्वासां नदीनां दीर्घतमा अथवा द्राघिष्ठा ।

सह्याद्रीः तुङ्गः । तस्मात् तुङ्गीत्यान् अथवा तुङ्गतरः चिन्भ्यः ।
हिमालयः तु सर्वेषु पर्वतेषु अथवा सर्वेषां पर्वतानां तुङ्गिष्ठः
अथवा तुङ्गतमः ।

रघस्य घेगः महान् । जग्निरथस्य घेगः शकटस्य घेगात्
महीत्यान् महत्तरः या । पिपुद्रुगस्य घेगः तु महिष्ठः
महत्तमः या ।

बरोल तीन वाक्येनमुच्यन्मध्ये रिपणाचा उपयोग केलेला आहे. प्रत्येक

समूहातील पहिल्या वाक्यात मूळ विशेषण जोडलेले आहे, दुसऱ्या वाक्यात दोन वस्तुमध्ये अथवा गुणामध्ये तुलना दर्शविणारे असे दोन प्रकारचे रूप दाखविलेले आहे, व तिसऱ्या वाक्यामध्ये दोहोंहून अधिकाची तुलना करून सर्वांत श्रेष्ठ अशा अर्थाचा रूपे योजिलेला आहेत जसे—

दीर्घा — दीर्घतर — द्वाधीपसी — दीर्घतमा — द्वाधिष्ठा ।

तुङ्गः — तुङ्गतर. — तुङ्गायान्. — तुङ्गतम. — तुङ्गिष्ठ ।

महान् — महत्तर. — महीयान्. — महत्तम. — महिष्ठ. ।

वरील गुणविशेषणाचे रूपावरून जसे विसून येईल की दोहोंमधील तुलनादर्शक रूप मूळ विशेषणाला तर अथवा ईयस् हे प्रत्यय जोडून करता येते व सर्वांत श्रेष्ठ अशा अर्थाचे तुलनात्मक रूप तम अथवा इष्ठ हे प्रत्यय लावून करता येते

वयाल वाक्याच्या रचनेकडे लक्ष दिल्यास जसे विसून येईल की दोहोंमधील तुलनात्मक विशेषणांचे रूप उपयोगात आणताना ज्यांच्याहून आधिक्य दर्शवावयाचे असेल त्यांची पंचमी विभक्ति दोगतात, जसे—तस्याः, तस्मात् इत्यादि, व दोहोंहून अधिक वस्तूची तुलना केली असता ज्यामध्ये श्रेष्ठत्व दर्शविणे असेल त्याची षष्ठा अथवा सप्तमी विभक्ति दोगतात, जसे—पर्वतेषु-पर्वतानाम् । नदीषु-नदीनाम् इत्यादि.

२ पलायनात् मृत्युः अभिमततरः शूरस्य ।

संधेया प्राणिनाम् अभिमततमं जीवितं सर्वेषु वस्तुषु
अस्मिन् जगति ।

विपात् अपि घातकतरं दुर्जनवचनम् ।

वर्णः दातृतमः सर्वेषु इति पुण्येषु प्रसिद्धम् ।

वयाल वाक्यात वारतम्यवाचक रूपे फक्त तर व तम लावून घालेली आहेत ईयस् व इष्ठ हे प्रत्यय लावलेले नाहीत, कारण दीर्घ, तुङ्ग व महत् या गुणविशेषणाप्रमाणे अभिमत, घातक व दातृ ही गुणविशेषणे नाहीत परंतु उपयोग करण्याचा पद्धति मात्र एकच आहे

३ गोविन्दः उच्चैः वाचयति । रामः उच्चैस्तरां वाचयति ।

कृष्णः सर्वेषु बालेषु उच्चैस्तमां वाचयति ।

अश्वः शनैः गच्छति । गजः शनैस्तरां गच्छति ।

उग्रः शनैस्तमां गच्छति ।

रामः गोविन्दात् पारितोषिकाणि लभतेतराम् (अधिष्ठानि लभते) ।

रामः सर्वेषु घोरिषु विजयतेतमाम् (भृशं विजयते) ।

वरील वाक्यातही तरतमभाव दर्शविल्ल आहे परंतु तर व तम हे प्रत्यय न रावता, तराम् व तमाम् अस प्रत्यय जोडलेले आहेत, कारण ज्यांना प्रत्यय जोडावयाचे ते शब्द क्रियाविशेषण व क्रियापदं आहेत.

४ उच्चैस्तरः नादः । उच्चैस्तमः नादः ।

शीघ्रतरा गतिः । शीघ्रतमा गतिः ।

वरील उदाहरणावरून हे पद्यात येईल की क्रियाविशेषणास तर व तम हे प्रत्यय जोडले असता क्रियाविशेषणाचें विशेषणात रूपान्तर होते

वरील सर्व विवेचनावरून हे पद्यात येईल की गुणविशेषणाचा तरतमभाव तर-तम अथवा ईयस्-इष्ट हे प्रत्यय जोडून दर्शविता येतो, इतर शब्दाचा तर-तम हे प्रत्यय जोडून दर्शविता येतो, मात्र क्रियापदं व क्रियाविशेषणांना जोडताना तरवद्दल तराम् व तमवद्दल तमाम् असा फरक होतो.

५ लोकोत्तराणां चेतांसि पुस्तुमात् अपि मुदूनि वप्यात् अपि कटोरणि च सन्ति ।

यज्ञात् सत्यं निशिष्यते ।

वरील वाक्यावरून अम दिग्गुण येईल की तुलनात्मक अर्थ दर्शविताना (तर-तम प्रत्ययान्त विशेषणापाचून इतर शब्दांना) ज्याच्यावरून ज्यास्त असा अर्थ दर्शवावयाचा असेल त्या अर्थाच्या शब्दाची पंचमा विभक्ति जोडतात.

टीप—ताराम्यवाचक रूपे वचन आश्रित दर्शकियारहित साध्या विभक्त्यान्वर्त पोण्याचाहा प्रमाण आहे.

अभ्यास १

पुत्राल वास्याना व श्यामाया इय पश्यन् तरतमभाववाचक एषाञ्च उपशोः
स्पष्ट करा —

- १ शङ्खन्तल खलौऽपि तातसाद्यपस्य आश्रमवृधना प्रियतरा इति
नस्यमि ।
- २ नवान् स्वधर्मा विगुण परधर्मास्त्वनुष्ठितान् ।
स्वधर्म निधम न्न परधर्मा मयावह ॥
- ३ य गिनानपि सर्वेषा मद्भूतनान्वरा मना ।
अद्यावान् भवते यो मा स म युक्तमा मत ॥
- ४ सहति त्रेयसा पुसा विगुणेष्वपि वन्दुषु ।
तुभसपि परित्यक्त न प्रोहन्ति वण्डुला ॥
- ५ बहति विपथयन् पनारचमा गिरसि मसापत्त दधाति दाप ।
विधुरपि भवततरा वलङ्क विगुणजन राडु विभ्रति कितान्द्रा ॥
- ६ उदरमयता द्विड्मालिन्य नरात्तुस्ततराम्
नयति निधम निद्रामुद्रा प्रवतत्यपि क्रिया ।
रचयतिरारा स्वैराचारप्रवतनवतनम् ।
यत्त वन प्रसतेन पुञ्जो विमाति विभाकर ॥
- ७ वृहत्सहाय कार्यान्त छादायानपि गच्छति ।
सम्भूयाम्भोधिमाभ्यति महानद्या नगापया ॥
- ८ स्वय महानरानवो गणदा सदा वनश श्वपुरो नगध ।
तथापि निष्ठाठनन्व धम्भोर्बलायसा केवलमाभ्यरेष्टा ॥
- ९ प्रहृति खलु सा नदीपत्त सहत नान्यसमुनर्ति यदा ॥
- १० ज्यायसा येत् क्षमणस्त मता बुद्धितनाद्व ।
तत्कि कर्मणि घारे मा निशानयसि केणव ॥

टीका

- १ शङ्खन्तरेभ्या सदाने महच्छक वासव
- ३ नान्तराणी अर्जुनोका श्यामलेख्य स्थव

- ६ खैराचारप्रवर्तनकर्तृत्वम्—मनाया वाग्येक स्थाप्रमार्गं वागण्याची बदी (खैरस्य आचारस्य प्रवर्तनस्य कर्तृत्वम्)
 १० अर्जुनाने कृष्णाया विचारलेखा प्रश्न

अभ्यास २

पुढील वाक्यात तारतम्यवाचक रूपे बोधा —

- १ भीम युधिष्ठिरात् — । सर्वेषा कुन्तापुत्राणा तु अजुन — ।
- २ राम लक्ष्मणस्य — भ्राता । भरतस्तु — ।
- ३ बलावदांश्च अश्व — ।
- ४ सर्वेषु पशुषु गज आकारेण — ।
- ५ नियमानेषु विविधेषु मार्गेषु — मार्गण गच्छन् नर श्वाप्य गृह प्राप्नोति ।
- ६ उत्त वाहुनातिक्रम जनाना वरणतल अग्ने अपि — ।
- ७ भारतवर्ष सर्वासा नदीना भार्गवार्थ्या विस्तारे ।
- ८ सिंहात् अपि कदाचित् मघ गन्ति ।
- ९ पौष्टमात् देव इति दिविस्य केचित् नरा उद्यम न कुर्वन्ति ।
- १० उत्प्लस्य प्रावाया मजस्य प्रावा ।

पाठ ३७.

कर्मणि विध्यर्थक धातुसाधित विशेषणं.

- १ छात्र अध्ययन कुर्यात् ।
 छात्रेण अध्ययन कर्तव्यम् कार्यम् वा ।
 नर उपकारान् स्मरेत् ।
 नरेण उपकारा स्मरणीया - स्मर्तव्या वा ।

पिता कन्यायै भूषणानि यच्छेत् ।

पित्रा कन्यायै भूषणानि दातव्यानि-देयानि वा ।

ही पूर्वाक्त तीन वाक्ये दोन निरनिराख्या तच्छुनी लिखिलेला आहेत. पहिल्या प्रकारात विध्यर्थाचा उपयोग केलेला आहे व त्यात सकर्मक क्रियापद आहेत दुसऱ्या प्रकारामध्ये त्याच धातूची कर्मणि विध्यर्थक धातुसाधिते योजलेली आहेत व रचना कर्मणि तःस्येची आहे, जसे छात्रः शक्यं छात्रेण, अध्ययनं या द्वितयैवदल अध्ययनं ही प्रथमा व त्याला अनुहप असे कर्तव्यम् किंवा कार्यम् हे रूप

वरील कर्मणि विध्यर्थक धातुसाधिते हा अकारान्त विशेषणासारखा उपयोगात आणली जातात. जसे—अध्ययनम्-कर्तव्यम् । उपकारः-स्मर्तव्याः । भूषणानि-दातव्यानि ।

त्याचप्रमाणे असे दिसून येईल की कर्मणि विध्यर्थक धातुसाधिते तच्च, अनीय अथवा य हे प्रत्यय धातुला जोडून बनविता येतात.

२ विपदि सज्जनाः उच्चैः तिष्ठेयुः ।

विपदि सज्जनेः उच्चैः स्थातव्यम्-स्थेयं वा ।

पधिकः क्षुण्णात् चर्मनः न प्रविचलेत् ।

पधिकेन क्षुण्णात् चर्मनः न प्रविचलितव्यम् ।

गृहवासिनः परस्परस्मिन् स्नेहेन यतैरन्-व्यवहरेयुः वा ।

गृहवासिभिः परस्परस्मिन् स्नेहेन यतैरन्-व्यवहर्तव्यं वा ।

प्रजाः राज्ञः विजयेन मोदेरन् ।

प्रजाभिः राज्ञः विजयेन मोदितव्यम् ।

वरील वाक्यामध्ये अकर्मक क्रियापदाच्या कर्मणि विध्यर्थक धातुसाधिताचा उपयोग केलेला आहे. त्यामुळे गूढ धातुसाधितास कर्तृपद तूर्तामित योजलेले आहे व कर्म नसल्यामुळे कर्मणि विध्यर्थक धातुसाधित विशेषणाचे रूप नपुंसकरिणा प्रथमेचे एकवचनाप्रमाणे योजलेले आहे जसे—सज्जनाः-सज्जनेः । तिष्ठेयुः-स्थातव्यम्-स्थेयम् । गृहवासिनः-गृहवासिभिः । यतैरन्-यतितव्यम् । इत्यादि

- ३ वाच्यस्त्वया मद्रचनात्स राधा बर्षा विशुद्धामपि दत्तमक्षम् ।
ना लोचनाक्षयवपारदासी श्रुतस्य किं गत्सहस्र कुलस्य ॥
- ७ चिन्तनाया हि विपक्षमादानेव प्रतिक्रिया ।
न दूषयन्नन शुक्ल प्रदीप्त वदित्वा गृहे ॥
- ८ विचयुषे स्वेय पद्मसुविधेय च महताम्
सता केनोद्दिष्ट विपन्नविधाशत्रुतमिदम् ।
- ९ पद् दाषा पुरुरेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्रा भय वीथ आरस्य दीर्घसूत्रता ॥
- १० यत्र मे संयिते भर्ता स्वय वा यत्र गच्छति ।
मयापि तत्र गन्तव्यमेव धर्मं गनानत ॥

टीका

- १ विलासभरीने चन्द्रादीनाम पादविलेख निरोध
परिवनसंज्ञाम्पदार्थ (भारत)-नामकपदके पाशाण्यान्वा दृष्टीप्रमाणे ऋदे द्रष्टि
वाची वो
- २ वाच्यतीर्णे ली अभ्याष्या एवारीने मरुत्तरेण्य हातिच्छेदी गेट.
- ३ अक्षयव यत्रलेवा सीनेने वक्ष्याररोरर एनावा पादविलेख निरोध.
- ४ साविधानं यनावा रेणुन च्छेदला कोर.

अभ्यास २

पुण्ड्र वाङ्मात इमेणि विध्यर्थक धातुनाधिते सोचा —

- १ धारेण नरण सद्यन् न ——— ।
- २ देशान्तर गत बान्धव ——— नरेण ।
- ३ अमेन वृत्तान्तेन श्रुतपूर्वण ——— इति मे नापि ।
- ४ स्वामिना वृत्ता पुत्रन् ——— ।
- ५ स्वप्नपरित्यागेन भवि मुदरता ——— ।
- ६ नोपेन ईधरस्य दग ——— ।
- ७ गतिप्रदान धनु नन्नि इच्छता शीत न ।

- ८ कार्यं कर्तुम् उद्यतेन नरेण प्रथमं परिणतिः ——— ।
 ९ राजनेन अहिताभिविषेसं मिश्रं ——— ।
 १० स्वधर्मे विहितं कर्म नरेण ——— ।

टीपा

- ७ उत्तिष्ठमानः—श्रवल होवारा, ब्रजानणारा. (उडू+स्था याचें क्तौ० का० धा० वि०)
 ९ अहिताभिविषेसं (मिश्रम्)—अहितकारक गोष्टीच्या टिकाणी ज्याची आसकि आहे असा.

पाठ ३८.

द्वितीयभूतकाल (परोक्षभूतकाल) व द्वितीय-
 भूतकालवाचक धातुराधित विशेषणं.

१ पुरा किल रघुः नाम नृपः वभूय ।

अजः वाष्पगाद्भद्रं विललाप ।

महाश्वेता कादम्बरीं सात्कण्ठे कण्ठे जग्राह ।

परील वाक्यांतील क्रिया भूतकालान आहेत; परंतु तो फार प्राचीन काल आहे. म्हणून प्रथमभूतकालाची रूपे योजलेली नाहींत, तर वभूय, विललाप व जग्राह अशी द्वितीयभूतकालवाचक रूपे योजलेली आहेत. परील वाक्यांतील क्रिया शून्या प्राचीन कालाच्या आहेत ही वगण करणारानें त्या पाहिलेल्या नाहींत. असा तद्देच्या फार प्राचीन काली अथवा परोक्ष पडलेल्या क्रिया दाखविण्यादरिता द्वितीयभूतकालाचा उपयोग केवळ पाहिजे. परंतु संस्कृत ग्रन्थकार हा नेद फारसा पाळत नाहींत. ते कोणताही भूतकाल योजतात, जसे—

अत्रान्तरे कञ्चुकी महाभ्येताम् अवोचत् ।

महाभ्येता चन्द्रापोडः क आस्ताम् इति कादम्बरीमपृच्छत् ।
पश्चात्सा गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययी ।

वरील वाक्यें एकाच संदर्भातील घेतलेला आहेत. त्यात अवोचत् हें तृतीय-
भूतकाळाचें रूप, अपृच्छत् हें प्रथमभूतकाळाचें रूप व ययी हें द्वितीय-
भूतकाळाचें रूप अशी तीनही भूतकाळाच्या प्रकारांचीं रूपें आली आहेत
यावरून असे दिसतें की संसृता ग्रन्थकर्तें भूतकाळाच्या तीन प्रकारांतलें भेद
न मानता त्यांच्या वरीप्रमाणें वाटेल तसा उपयोग करतात.

२ अहं गृहम् अगच्छम् । (जगाम नव्हे)

वयं चिरं अक्रीडाम । (विक्रीडिम नव्हे)

आचाम् अभ्ययनम् अकुर्व । (चकृव नव्हे)

वरील उदाहरणावरून अस दिसून येईल की द्वितीयभूताचा प्रथमपुरुषामध्यें
उपयोग करता येत नाहीं.

पठु

सुतः अहं बहु विललाप ।

उन्मत्ताः वयं गुरुं निनिन्दम ।

वरील वाक्यात प्रथमपुरुषां कर्त्यांवरून द्वितीयभूतानाहीं रूपाचा उपयोग
केलेला आहे, कारण कर्ता क्रिया करताना सुद्धीवर नसतो.

अपि त्वं गोपालेन सह चिक्रीडिथ । न अहं तं ददर्श ।

कति पाठान् श्रूयम् अधिजगिध्ये । वयं न परम् अपि

पाठम् अधिजगिमहे ।

वरील वाक्यातही प्रथमपुरुषवाचक तृतीयवरीवर द्वितीयभूतकाळाचीं रूपें
भोक्तव्यात आली आहेत, कारण या ठिकाण कर्ता निदा केव्हाचें जोरानें
नाकारित आहे. म्हणून जेव्हा कर्ता सुद्धीवर नसेल अथवा एतदीं गोष्ट केव्हाचें
नाकारित असेल तेव्हां प्रथमपुरुषां कर्तृषदावरून द्वितीयभूतकाळाच्या प्रथम-
पुरुषां रूपांचा उपयोग करता येतो.

द्वितीयभूतकालवाचक विशेषणं

- ३ नया तीरे तस्मिन्वत् संन्य सेनागति समराङ्गणम् अनयत् ।
 वाराणसा जग्मुषा नराणा पुण्यम् अवर्धत ।
 अभिमन्यु जघन्वास जयद्रथम् अर्जुन जघान ।
 सिंहासने निपेदुषी भूदेवा सीता गृहीत्वा अदृश्या बभूध ।

बराळ वामनामध्ये तस्मिन्वत्, जग्मुषाम्, जघन्वात् न निपेदुषी या
 द्वितीयभूतकालवाचक घातुसाधितान्या विशेषणाप्रमाणं उपयोग कला आहे
 ज्यांना एकादा क्रिया केलेला आहे अशाची विशेषणं म्हणून याचा उपयोग
 केला जातो असे—

तस्मिन्वत् संन्यम्—राहित्येले संन्य
 जग्मुषा नराणाम्—जाऊन राहिलेल्या लोकांचे
 जघन्वास जयद्रथम्—ज्यांना मारले होते अशा जयद्रथाचा
 निपेदुषा भूदेवा—बसून राहिलेली भूदेवा

वरील विशेषणं कर्तारप्रयोगाचा अर्थ दृश्यतात परंतु संस्कृत वाङ्मयामध्ये
 याचा साधारणपणे फारच थोडा उपयोग केला जातो

अभ्यास १

पुढील वाक्याचा व लोकांचा अर्थ करून त्यातील द्वितीयभूतकालवाचक
 रूपाचा उपयोग स्पष्ट करा —

- १ उमल्लोडह बहु जनल्पति परिपनेन कथितम् ।
- २ ।दश प्रसेदुमहतो वसु सुखा प्रदक्षिणाविहविरभिरावदे ।
 यभूत् सर्वं पुनरगति तत्क्षणम् सर्वो हि ललाभ्युदयाय ताप्याम् ॥
- ३ रत्नेर्महास्तुपुनं देवा न भेतिरे भासविषण भातिम् ।
 सुधा विना न प्रच्युर्विराम न मिदितार्थोद्विरमन्ति वारा ॥
- ४ तस्मिन्वसरे दवा पीलस्त्वोपपुता हरिम् ।
 अभिमन्युर्नदापार्ताच्छायावृधमिवाश्वगा ॥

- ५ विललाप स बाष्पगद्गद् सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्तमवोऽपि मार्दव भङ्गते कैव कथा धरिऱिपु ॥
अतिपार्थिवलिङ्गधारिणो दृष्टाते रघुरापवौ जने ।
अपवर्गमहोद्दार्ढ्यबोर्भुवमस्याविव धर्मयोगीनी ॥
- ७ तत्र नागफणोरिक्षस्तसिंहासननिषेदुषी ।
स्फुरद्गाना साक्षात्प्रादुरासीद्भृशुन्धरा ॥
- ८ अथास्तामासेदुपि मन्दच्छन्तौ पुष्कलशैलेषु निधौ कलनाम् ।
सनालकम्बे रिपुमित्रकल्पे गद्यै सुहास कुमुदावपाद ॥
- ९ आशास्वमन्यरपुनरुक्तभूत धेयासि सर्वाण्यविजग्मुपस्ते ।
१० प्रैल्लोक्यदीपके देवे लोकान्तरमुपेयुषि ।
तमस्तान्तामभृद्विश्व क सुखी महदापदि ॥

टीपा

- २ प्रदक्षिणाव [कर्म]—ज्याच्या जाजा उजवीपडे वळवा माहेत म्हा
(प्रदक्षिणानि सर्वापि यस्य स)
- ३ स—अन ।
- ६ रघुरापवौ—रघु अज व ।
- ७ नागनिषेदुषी—शेफनावाच्या फण्याने धरलेल्या सिंहासनावर बस-
लेली—(नागस्य फण्या उक्षिप्ते सिंहासने निषेदुषी)
- ८ रिपुमित्रकल्पे—रिपुमित्रसदृशे ।
- १० तमस्तान्—तमसा पीडित् (तान्—तन् (ताम्बारी) यस्मात् सू वा-
वा विशेष्येत्)

अभ्यास २

पुढील वाक्यात रिझम्या जागा द्वितीयभूतकाळी क्रियापदे अथवा धातु-
साधित विशेषणे सोडा —

- १ रावणेन नीपनाका सीता वृक्ष ————— जात्मन अविचरता च
————— ।
- २ अभिमन्यु एकाक्षी एव शीघेन रथित चक्रव्यूहं ————— ।

- ३ रणापग निपतितम् अभिमन्यु दुःशासन मूर्ध्नि ————— ।
- ४ भाष्म चासुदवधनञ्जथां तामि शरी ————— ।
- ५ अह स्वप्ने राम ————— इति सीता हनुमत् ————— ।
- ६ रावण हत्वा लङ्काया साता ————— राम प्रजा प्रबुद्धगच्छन् ।
- ७ दिग्बन्धु कृत्वा राजधाना ————— रघु हत्वा प्रजा ————— ।
- ८ पितृ शासन ————— परपुराम मनु शिर ————— ।
- ९ त्रिमर्ष नूय तस्मै प्रज्वल शरण ददिय इति तृपेण पृथा प्रजा न वय ————— इति ————— ।
- १० कौरवपाण्डवाना रैन्य विशालसागर इव ————— ।

पाठ ३९.

भविष्यकाळ व द्वितीयभविष्यकालचाचक
धा० सा० विशेषणें.

- १ गोपाल श्व प्रभाते ग्रामान्तर प्रस्थास्यते । स च वर्षद्वयेन नियतिष्यते ।
इत चा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा चा भोक्ष्यसे महीम् ।
फलयुगस्य जन्ते अखिल जगत् नड्क्ष्यति ।

वसल पात्र्यान भविष्यकाळान क्रिया दशविलम्बा जाहत, व प्रस्थास्यते, निवर्तिष्यते, भोक्ष्यसे, प्राप्स्यसि व नड्क्ष्यति इत्यदि द्वितीयभविष्य काळाची रूपें सोजलली आहेत वसत वास्यातील भविष्यकाळ च्या दूरचा तसा चवळचाहा आहे म्हणून असे म्हणता येईत की द्वितीयभविष्यकाळाच्या उपयोग कोशतीही भविष्यनालीन क्रिया दशविष्यकडे करता येती

- २ कर्णेन समः दाता वर्षसहस्रेण अपि न भविता ।
 बहूनां जन्मनाम् अन्ते अपि नरः प्रह्वपदं न प्राता ।
 चार्द्धके अपि भवान् शरीरं फर्म कर्तुं शक्ता ।

वरील वाक्यातही भविष्यकाळच अग्निप्रेन भासून तो भविता, प्राता च शक्ता या प्रथमभविष्यकाळाच्या रूपाना दर्शविलेला आहे परंतु वरील वाक्याताल भविष्यकाळ पुरचा आहे, जवळचा तब्ये म्हणून सामान्यत कोणताही भविष्यकाळ दर्शविणे शास्त्रास द्वितीयभविष्याचा उपयोग करतात. परंतु दूरचा भविष्यकाळ प्रथमभविष्यकाळाचे रूपानीं दर्शविला जातो प्रचारात प्रथम भविष्यकाळ फारच थोडा दिसून येतो

- ३ अथ रामः पाठशालाम् आगच्छेत्—आगमिष्यति वा ।
 ययं कृष्णजन्मोत्सयं पदयेम—द्रव्यामः वा ।
 बालः परीक्षार्या यशः प्राप्नुयात्—प्राप्स्यति वा ।

वरील वाक्यात विध्यर्था व द्वितीयभविष्यकाळी अर्शा दोन्ही तन्हेचा रूपे योजलेला आहेत. कारण या वाक्यावरून भविष्यकालान कियेबद्दल अनिश्चितपणा दर्शविलेला आहे. म्हणून भविष्यकालीन तिचेच समच अथवा अनिश्चितपणा दर्शवणाऱ्या असेल त्या वेळीं विध्यर्था किंवा द्वितीयभविष्यकाळी रूपे योजावी

द्वितीयभविष्यकालवाचक धातुसाधित विशेषणें

- ४ ग्रामं गमिष्यन् राम. नां द्रष्टुम् आगतः ।
 धक्ष्यमाणात् जतुगृहात् पाण्डवाः सुरक्षितं निर्गताः ।
 समराङ्गणं प्रस्थात्यमानान् योधान् सेनापतिः नृपसन्देशं
 रथितवान् ।

वरील वाक्यात गमिष्यन्, धक्ष्यमाणात्, प्रस्थात्यमानान् हीं द्वितीयभविष्यकाळाचीं धातुसाधित विशेषणें आहेत त्यांचा उपयोग 'निर्या करणाऱ्या वेळात जसपात' अथवा 'निर्या करणाऱ्या दृष्ट्य करणाऱ्या' अशा अर्थ दर्शविण्याकरितां केला जातो.

वरील उदाहरणातील गमिष्यन्-हें परस्मैपदी कर्तरि द्वितीयभविष्यकालवाचक धातुसाधित विशेषण आहे, धक्ष्यमाणात्-हें कर्मणि द्वि. भ. का वा. धा. सा. विशेषण आहे व प्रस्थास्यमानान्-हें कर्तरि आत्मनेपदी द्वि. भ. का. धा. विशेषण आहे.

ही धातुसाधित विशेषणे परस्मैपदी धातूला स्यत् (प्यत्) व आत्मनेपदा धातूला स्यमान (प्यमाण) जसे प्रत्यय जोडून करतात व कर्मणि प्रयोगाचा अर्थ असतानाहि 'स्यमान' (प्यमाण) हा प्रत्यय जोडून करतात. यांपैकी परस्मैपदी द्वि. भ. का. धातुसाधिताची रूपे 'विशत्' या षष्ठ गणाच्या वर्तमानकालवाचक धातुसाधिताप्रमाणे तीन्ही लिगामध्ये होतात. आत्मनेपदा द्वि. भ. का. धातुसाधिताचा रूपे अकारान्त नामाप्रमाणे पुष्टिग व नपुंसकलिगामध्ये होतात व 'आ' जोडून 'माळ' शब्दाप्रमाणे स्त्रीलिगामध्ये होतात.

५ कौरवैः सह योत्स्यमानः अर्जुनः सर्वां शत्रुसेनां निपुणं
न्यरूपयत् ।

ग्रन्थं प्रारप्स्यमाणः कविः इष्टदेवतां स्तौति ।

वरील वाक्यावरून असे दिसून येईल की ज्या वेळेला क्रिया करण्याच्या वेळात अरालेला एखादा मनुष्य दुसरी एकादी क्रिया करतो त्या वेळी प्रथम क्रियेचा अर्थ द्वितीयभविष्यकालाचा धातुसाधित विशेषणाचा कर्तृपदावरोपर उपयोग वरून दर्शविला जातो, जसे—युद्ध करण्याच्या वेळात असणाऱ्या अर्जुनाने कौरवसेनेचे सूक्ष्म निरीक्षण केले. याराल प्रथम क्रियेचा अर्थ योत्स्यमान हा द्वि. भ. का. धातुसाधित विशेषणाने दर्शविलेला आहे. वरील वाक्याचा अर्थ पुढीलप्रमाणेही लिहिला येतो —

कौरवावरोपर युद्ध करण्यापूर्वी अर्जुनाने शत्रूच्या सर्व सैन्याचे वारकाईने निरीक्षण केले.

ग्रन्थाच्या आरंभ करण्यापूर्वी कवि इष्टदेवतेची स्तुति करतो.

अभ्यास १

पुढील वाक्याचा व श्लोकाचा अर्थ सांगून त्यातील द्वितीयभविष्यकालवाचक रूपाचा उपयोग स्पष्ट करा:—

- १ सर्वथा देवता नृपयश्च श्रेयो विधास्यन्ति ।
- २ आद्ये वैश्वानरे अतः प्रभृति चाण्डममनादृत्य चन्द्रगुप्तः स्वयमेव

- राज्य करिष्यतीति गृह्यतां कियन्ता प्रवृत्तय ।
 ३ घानिष्यते तेन महान् विपक्ष स्यादिष्यते येन रणे पुरस्तात् ।
 ४ भयादृणादुपस्त मत्स्यते त्वा महारथा ।
 वेपा च त्व बहुमतो भूत्वा आस्थसि टाषवम् ॥
 ५ कुमुदान्धधि रात्रसहमात्प्रमबन्त्यधुरपोहितु यदि ।
 न भविष्यति हन्त साधन निम्बिवान्धप्रहरिष्यती विधे ॥
 ६ हता वा प्राप्स्यसि स्वर्गे तित्वा वा भास्वसे महाम् ।
 तस्मादुतिष्ठ धीन्तेय युद्धाय कृतनिधय ॥
 ७ यदा त मोहकलिल दुदिव्यं तितरिष्यति ।
 तदा गन्तासि निर्वेद श्रोतव्यस्य धृतस्य च ॥
 ८ प्रतिकृत्तागुपयते हि विधौ विफलत्वमति बहुसाधनता ।
 अवलम्बनाय दिनमर्तुभूत्र पतिष्यत करसहस्रमपि ॥
 ९ वासुधास्वन् मुनितनया सहसा विनयेन वारिणप्रसर ।
 स्थानाद्नुचलमपि गत्वेव पुन प्रतिनिरुत ॥
 १० मूर्खो रात्रा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो न मे वाच पथ्यन्था गृण्णाति ।
 अतो नून भविताय कुरुणा मुदात्म सर्वदूरो विनाश ॥

टीपा

- ४ व ६, ७— गीह्यानी अर्जुनादा उदेयुत इन्द्रेके शोक
 माहकालन्— मोदसुके साधेला मनात्ता गौधक
 ९ कुम्भना हा शोक श्वण्ती — वारिणप्रसर (महम्)— ज्वाभ्या गत्वा नेग आररला
 गेला अवे गता (वारिण प्रसर यस्म स)

अभ्यास २

पुडाळ वाक्यात भविष्यकालवाचक क्रियापदांची रूप अथवा पातुसाधित
 द्विपदार्थे योच —

- १ चिरथ महासपत्न्या भूत्वा पुन स्वम् आश्रमे पद ——— इति
 कप्य शकुन्तलाम् उवाच ।
 २ कलिपुत्रे वणतह्वर ——— इति पुराणेषु लिखित नवति ।

- ३ रात्रिः — सुप्रभाते — भास्वान् च — ततः अहं, मार्गम् — इति विन्तयन् एष पान्थः सुत ।
- ४ जयत्रयं — अर्जुनस्य श्रीकृष्णः साहाय्यम् अकरोत् ।
- ५ अथ वा अब्दशतान्ते वा प्राणिनां मृत्युः — इति सत्यम् ।
- ६ दुर्योधनस्य कल गदया — भीमः तेन सह गदायुद्धं चकार ।
- ७ सीताम् अहं भासेन एव — इति हनुमता प्रविशतम् ।
- ८ यदि त्वं मासद्रवात् प्राहू भग प्रार्थना न — तर्हि अहं त्वा — इति रावणः सीता सन्तर्जयामास ।
- ९ प्रतिबोधितः अपि भर्ता त्वा न — इति शकुन्तला दुर्वाससा शप्ता ।
- १० ग्रामं — पथिक मा मार्गम् अपृच्छन् ।

पाठ ४०.

संकेतार्थः.

१ कथं नाम हरिश्चन्द्रः चचनभङ्गं कुर्यात् ।

कथं सत्यव्रतः असत्यं पदेत् ।

का खलु रामस्य राज्याभिषेकसमये विघ्नम् उत्पादयेत् ।

नरील बानभाव क्रियापदाची विन्यर्थी रूपे योजलेला आहेत. त्यात वगिंलेल्या क्रियाबद्दल साशंकता, अनुचितपणा अथवा जाड्यर्थ प्रकट केलेले आहे. परंतु हाच अर्थ अर ज्यास्त जोराने व्यक्त करावयाचा नसेल तर पुढीलप्रमाणे संकेतार्थाची रूपे योजता येतील. असे—

(अ) कथं नाम हरिश्चन्द्रः चचनभङ्गम् अकरिष्यत् ।

(आ) कथं सत्यव्रतः असत्यं अचरिष्यत् ।

(इ) का खलु रामस्य राज्याभिषेकसमये विघ्नं उत्पादयिष्यत् ।

वरील वाक्याचा अर्थ सुटाळग्रामाचे होईल.—

- (अ) खरोपर हरिश्चन्द्राने रसे घरे वचन मोडले असेल-म्हणजे हरिश्चन्द्राने असे केले असेल या गोष्टीवर विश्वास ठेविता येत नाही.
- (आ) सत्यमत असतच कसे बोलला असेल-म्हणजे -से होणे कधीही शक्य नाही.
- (इ) सौण घरे रामाच्या राज्याभिषेकाच्या वेळी विप्र उत्पन्न वरील-म्हणजे कोणी करणार नाही.

वरील वाक्यातील क्रिया भूतकालीन आहेत वा भविष्यकालीन आहेत हे संदर्भावरून ठरविले पाहिजे. वरील वाक्यांतील 'अकरिष्यत्, अचदिष्यत्, य उवपादधिष्यत्' ही संकेतार्थाचा रूपे आहेत. त्यांना प्रथमभूताचे रूपाग्रामाचे व हा नावम पूर्वी जोडलेला आहे व पुढे 'स्य' ने युक्त असे संकेतार्थाने प्रत्यय जोडलेले आहेत.

- २ यदि त्वं मम गृहम् आगमिष्यसि आगच्छसि आगच्छेः वा तर्हि अहं तुभ्यं पुस्तकं दास्यामि यच्छामि यच्छेयं वा ।
यदि गोविन्दः पारितोषिकार्थं यतते यतत यतिष्यते वा तर्हि सः तत्प्राप्नोति प्राप्नुयात् प्राप्स्यति वा ।

पराक संमित वाक्यामध्ये एकमेकांवर अवलंबून असणारी वाक्ये भविष्य-कालाचा उद्देशून लिहिलेली आहेत; म्हणून या वाक्यामध्ये द्वितीय भविष्य, विषयार्थ अथवा वर्तमानकाल यांचा उपयोग केला आहे.

परंतु

- यदि राघवः विभीषणोपदेशम् अन्वसरिष्यत् तर्हि रामः तं न अहनिष्यत् ।
दुर्योधनः पाण्डवेभ्यः राज्यार्थम् अदास्यत् चेत् कौरवसंशयः न अभविष्यत् ।

वरील संमित वाक्यामध्ये सुद्धा एकमेकांवर अवलंबून असणारी वाक्ये जोडलेली आहेत. परंतु त्यांचा अर्थ भविष्यकालदर्शक नसून भूतकालदर्शक आहे व

वाङ्मयातील वरवर दिसणाऱ्या अर्थाहून विरुद्ध अर्थाचा बोध होत आहे; म्हणून या वाङ्मयात संकेतार्थाचाच उपयोग केलेला आहे.

संकेतार्थाचा उपयोग एकमेकांवर अवलंबून असणाऱ्या संज्ञेतर्शांक भूतकालार्थां वाङ्मयामध्ये करता येतो. मात्र शब्दरचनेकल्प दिग्गज येणाऱ्या अर्थाहून मित्र अर्थ ध्वनित होत असला पाहिजे, जसे—जर रावणाने विभीषणाचा उपदेश ऐकला असता तर रामाने त्याला मारले नसतं, या वाक्याचा ध्वनित होणारा अर्थ असा आहे की रावणाने विभीषणाचा उपदेश ऐकला नाही व रामाने त्याला मारले, हा उपयोगच प्रथम सांगितलेल्या उपयोगापेक्षा ज्यास्त प्रचारात आहे.

अभ्यास १

पुढील श्लोकाचा व वाङ्मयाचा अर्थ सांगून त्यातील संकेतार्थांच्या रूपांचे प्रयोजन सांग व सार्ही ठिकाणा संकेतार्थांचा अर्थ कर बोलला नाहीत हे स्पष्ट करा —

- १ वचनबद्धो दशरथो रामं धनं गन्तुनादिष्ववन् । अन्वया स न नदापि तथा व्यधास्यत् ।
- २ दुर्योधनो विदुरोपदेशमन्वसरिव्यशेत् कुरुकुलनाशो नामविष्यत् ।
- ३ यदि मे चरणा ऽद्भुतं सुहृदा अभविष्यत्सिंहि सा-दर्थे न कोऽपि पशुर्मया तुल्यमारोदुमनादयदिति कोपि हरिण आत्मगतमबोधन् ।
- ४ यदि ध्याग्रचर्मप्रच्छन्नो गर्दभ उचै शब्दं भावयिष्यत् तर्हि तस्य यथावै-रूपमन्ये पशवो नमसास्यन् ।
- ५ कर्कटश्रेते नामो नल नादश्यनेलक्षित नामोक्ष्यन् ।
- ६ विद्याभविष्यदरुणस्तमसा विभेत्ता
त चेत्सहस्रकिरणा धुरि नाकरिष्यन् ।
- ७ यदि मुराभिमवाप्यास्तन्मुखांश्चासग-धाम्
तव रतिरभविष्यन् पुण्डराके विभस्मिन् ।
- ८ एवा तिरश्चा यदि चेतति ध्यादतत्रय पर्वतराजपुण्या ।
त येशपादा प्रसर्भस्य तु युंश्चालप्रियत्व शिविल चमर्थे ।

- ८ यदि ऋष्यण खलाम् रामे एकाकिनी न ——— तर्हि रावण
ता हनु न ——— ।
- ९ सावित्री यम न ——— चेत् सत्यमत न पुनर् ——— ।
- १० यदि जहृ कृष्णप्रिय शूर पुत्र न ——— तर्हि बहू यमसादन ———
इति अर्जुनस्य प्रतिज्ञा ।

पाठ ४१.

प्रयोजक क्रियापदे—पुढें चालू.

- १ (अ) शत्रव स्वर्गम् अगच्छन् । (मूळ वाक्य)
राम शत्रून् स्वर्गम् अगमयत् । (प्रयोजक वाक्य)
- (आ) शिष्या वेदार्थम् अविदु । (मूळ वाक्य)
गुरु शिष्यान् वेदार्थम् अवेद्यत् । (प्रयोजक वाक्य)
- (इ) बाल औषधम् अश्नाति पियति वा । (मूळ वाक्य)
माता बालम् औषधम् आशयति पाययति वा । (प्र वा)
- (ई) कुशलघो रामायणम् अगायताम् । (मूळ वाक्य)
बालमीकि कुशलघो रामायणम् अगापयत् । (प्र वा)

प्राथम्ये मूळ वाक्याच्या प्रयोजक रूपान्तराकड नापर दिल्यात असें कढन येइत
की प्रयोजक वाक्यामध्ये छ मान्य नियमाप्रमाण मूळ वाक्यातल वृत्पद वृत्पायेत न
सोपता अकमरु क्रियापदाच्या प्रयोजनाप्रमाणे द्वितीयेत वाचने आह बाताल
पहिळे वाक्य (अ) गत्यर्थक क्रिया दशवित (आ) भाषण्याचा, (इ) खाण्या
पिण्याचा व (ई) वाचनय वन असणारा क्रिया दशवित सावरन पुढाप्रमाणे
विशम परता येईक —

अकर्मर विधापदाच्या प्रयोजनाप्रमाणे गत्यर्थक, ज्ञानार्थक पाताजाकड

व शब्दकर्मक नियमपदाची प्रयोजक रूपे रोजताना मूळ कर्तृपद द्वितीयेंत योजाव लागतें.

२ संनिकाः रणाङ्गणं गच्छन्ति । सेनापतिः सैनिकान् रणाङ्गणं गमयति । नृपः सेनापतिना सेनिकान् रणाङ्गणं गमयति । छात्राः श्लोकं पठन्ति । शिष्यवरः छात्रान् श्लोकं पाठयति । गुरुः शिष्यवरेण छात्रान् श्लोकं पाठयति ।

वरील दोन्ही वाक्यामूहातील पहिलें वाक्य मूळ वाक्य, दुसरें प्रयोजक व तिसरें प्रयोजकाचें प्रयोजक आहे मूळ वाक्यातील क्रियापद गत्यर्थक व शब्दकर्मक आहेत त्यामुलें प्रयोजक रूपान्तरामध्य मूळ कर्तृपद द्वितीयेंत योजलेला आहेत. जर्त—सेनिकान् व छात्रान् तिसऱ्या वाक्यामध्ये प्रयोजकाची पुन्हा प्रयोजक रचना आहे. तेन्हा प्रथम प्रयोजकातील कर्तृपद—सेनापतिः व शिष्यवरः—द्वितीयेंत न योजता तृतीयेंत योजलेली आहेत यावरून अति म्हणता येईल का, प्रयोजक वाक्याचा पुन्हा प्रयोजक रचना केली गेली तर प्रथम प्रयोजक कर्ता तृतीयेंतच योजतात.

३ भृत्यः भारं नयति । भृत्येन भारं नाययति स्वामी । बालः पुष्पाणि आनयति । बालेन पुष्पाणि आनाययति पिता । दुष्यन्तः शकुन्तलां पर्यणयत् । दुष्यन्तेन शकुन्तला पर्यणाययत् कश्यपः ।

वरील वाक्यावरून अति दिग्गु देईल की 'नी' या क्रियापदाच्या प्रयोगाचा उपयोग करताना मूळ कर्ताची कृतीचा विनाश योजाव.

४ भृत्यः भारं धरति । स्वामी भृत्येन भारं वाहयति । रामः सीतां विरहति उद्गरति वा ।

जनकः रामेण सीतां विधाहयति उदाहयति वा ।

पशु

अभ्याः रथं पठन्ति । सूतः अभ्यान् रथं वाहयति ।

वरील दोन्ही वाक्यांत 'वाह' ना क्रियापदाच्या प्रयोगाचा उपयोग केला.

आहे, परंतु पहिल्या दोहोंत प्रयोजक रचनेंत मूळ कर्त्याची तृतीया विभक्ति योजलेली आहे व तिसऱ्या वाक्यांत प्रयोजक रचनेंत मूळ कर्त्याची द्वितीया योजलेला आहे, कारण प्रयोजक कर्ता 'दाकणात्' या अर्थाचा आहे व तसा तो पहिल्या दोन वाक्यांत नाही.

बरील नी व घट्ट दोन्ही एकप्रकारें पत्यर्वक क्रियापदें असून मुळा प्रयोजक-रामध्ये मूळ कर्त्याची द्वितीया विभक्ति न येता तृतीया विभक्ति योजावा लागते

५. पान्यः फलानि अत्ति खादति वा ।

मुभिः पान्येन फलानि आदयति खादयति वा ।

अद् व खाद् ही क्रियापदें जरी नक्षणात्क वसला तरी या क्रियापदाच्या प्रयोजकाचा उपयोग करावयाचा नात्यास मूळ कर्त्याची तृतीया विभक्ति योजतात,—द्वितीया नव्हे

माज्जरः मूपकं भक्षयति । नरः माज्जरं मूपकं भक्षयति ।

यलोवर्दाः ययान् भक्षयन्ति । कृपीवलः धलीवर्दान् यवान् भक्षयति ।

पशु

देवदत्तः ओदनं भक्षयति । माता देवदत्तेन ओदनं भक्षयति ।

बरील पहिल्या दोन वाक्यामध्ये भक्ष् या क्रियापदाच्या प्रयोजकाचा उपयोग केलेला आहे व मूळ कर्त्याची द्वितीया विभक्ति योजलेला आहे, कारण त्या नक्षणक्रियेचा अर्थ हिंसात्मक आहे (यव म्ळणेन यवाचा वाटणारा विषत रोषा असा अर्थ समजून उपयोग केलेला आहे) परंतु तिसऱ्या वाक्यांत मूळ कर्त्याची तृतीया विभक्ति योजलेली आहे, कारण त्या टिनाणी नक्षण क्रियेचा अर्थ हिंसात्मक नाही यावरून जसें ठरते की भक्ष् या क्रियापदाचा अर्थ हिंसात्मक असेल तेव्हा प्रयोजक वाक्यामध्ये मूळ कर्त्याचा द्वितीया विभक्ति योजतात व इतर केलेला मूळ कर्त्याची तृतीया विभक्ति योजतात.

६. रामः पुष्यं जिघ्रति । पिता रामेण पुष्यं प्रापयति ।

वालः श्लोकं स्मरति । पिता वालेन श्लोकं स्मारयति ।

घ्रा व स्मृ हे सामान्य-जानापथ धातु नसून विशिष्ट-ज्ञानार्थक जघ-यामुळें

प्रयोजक रचनेमध्ये मूळ कर्तृपदाची तृतीया विभक्ति योजतात परंतु सूट याचा 'शोकपूर्ण आटवण' वा अर्था अकर्मक तन्हेने उपयोग केला असता प्रयोजका-
मध्ये मूळ कर्तृपदाची द्वितीया विभक्ति योजतात असे—

प्रजाः गतस्य नृपस्य स्मरन्ति ।

नूतननृपदोषाः प्रजाः गतस्य नृपस्य स्मारयन्ति ।

७ मित्रं पुस्तकालयं पश्यति । अहं मित्रं मित्राय वा पुस्तकालयं
दर्शयामि ।

भक्तः हरिं पश्यति । ईश्वरः भक्तं भक्ताय वा हरिं दर्शयति ।

इशू या क्रियापदाच्या प्रयोजकाचा उपयोग करताना मूळ कर्तृपदाची द्वितीया
द्विवा चतुर्थी योजतात

भक्तः देवं पश्यति अभिवाद्यते वा ।

ईश्वरः भक्तं भक्तेन वा देवं दर्शयते अभिवाद्यते वा ।

इशू व अभि+चद् यांच्या प्रयोजकाचा आत्मनेपदमध्ये उपयोग केला
जसता मूळ कर्तृपदाची द्वितीया विधा तृतीया विभक्ति योजतात

८ भृत्यः भारं हरति । स्वामी भृत्यं भृत्येन वा भारं हारयति ।

वालः अभ्ययनं करोति । पिता वालं बालेन वा अभ्ययनं
कारयति ।

हृ व क्त यांच्या प्रयोजकाचा उपयोग करताना मूळ कर्तृपदाची द्वितीया
द्विवा तृतीया योजतात म्हणते.

९ आचार्यः आसनं वृद्धति । नृपः आचार्यम् आचार्येण वा
आसनं ग्राहयति ।

रामः भार्यां त्यजति । प्रजाः रामं रामेण वा भार्यां त्याजयन्ति ।

मुनिः क्रोधं मुञ्चति । ईश्वरः मुनिं मुनिना वा क्रोधं मोचयति ।

वालः फलं लभते । पिता वालं बालेन वा फलं लभयति ।

प्रहू, त्यजू, मुचू व लभू या क्रियापदांच्या प्रयोजकाचा उपयोग करताना

मूल कर्तृपदाची द्वितीया अथवा तृतीया विभक्ति योजतात, परंतु संस्कृत ग्रन्थकार द्वितीयाच उगास्त उपसृष्टात वाणतात.

प्रयोजकाचा कर्मणि प्रयोग

१० स्वामी सूदेन अन्नं पाचयति । स्वामिना सूदेन अन्नं पाच्यते ।
माता बालेन अन्नं खादयति । मात्रा बालेन अन्नं खाद्यते ।

वरील वाक्याचा प्रयोजक वर्तारि व कर्मणि प्रयोग दर्शविला आहे. कर्मणि प्रयोग करताना ही सक्कर्मक क्रियापदे असल्यामुळे मूळ द्वितीयान्त कर्मच कर्मणि प्रयोगात प्रथमेंत योजलेले आहे व प्रयोजक कर्तृपद व मूळ कर्तृपद ही दोन्ही तूर्तयेंत योजलेली आहेत, व क्रियापदाचे रूप कर्मणि तःहेच (अथ काङ्क्ष, य व जात्मनेपदी प्रत्यय जोडून) वेलेले आहे व तें नवीन प्रथमान्त पदाक्षा जुळले असें आहे. जसे—पाचय-पाच्+य+ते-पाच्यते ।

खादय-खाद्+य+ते-खाद्यते ।

११ पिता बालं ग्रामं गमयति । पित्रा बालः ग्रामं गम्यते ।

शिक्षकः छात्रं आसने उपवेशयति ।

शिक्षकेण छात्रः आसने उपवेश्यते ।

चातः समुद्रं क्षोभयति । चातेन समुद्रः क्षोभ्यते ।

वरील प्रयोजक वाक्यांतल क्रियापदे गत्यर्थक व अकर्मक असल्यामुळे मूळ कर्त्याची द्वितीया विभक्ति योजलेली आहे व म्हणून प्रयोजकाचा कर्मणि प्रयोग करताना द्वितीयान्त मूळ कर्तृपद (प्रयोज्य कर्म) प्रथमान्त कर्तृपद झाले आहे. जसे—बाल, छात्र, समुद्र,

१२ माता बालम् अन्नं भोजयति । मात्रा बालः अन्नं भोज्यते ।

मात्रा बालम् अन्नं भोज्यते वा ।

पाल्मीकिः कुशलघौ रामायणं गापयामास । पाल्मीकिना

कुशलघौ रामायणं गापयामासते । पाल्मीकिना कुशलघौ

रामायणं गापयामासे वा ।

गुरुः शिष्यान् शास्त्रार्थं वेदयति । गुरुणा शिष्याः शास्त्रार्थं
वेद्यन्ते गुरुणा शिष्यान् शास्त्रार्थः वेद्यते वा ।

परास प्रयोजक वाक्याचा दोन तऱ्हांनी कर्मणिप्रयोग केलेला आहे. वरील क्रियापदे सकर्मक असून खाणें व जाणणें या अर्थांची व शब्दकर्मसुक्त असल्यामुळे मूळ कर्त्यांची द्वितीया विभक्ति योजलेली आहे म्हणून प्रत्येक पंतीरे प्रयोजक वाक्यात दोन दोन शब्द द्वितीयेंत योजलेले आहेत—एक मूळ कर्म व दुसरें प्रयोज्य कर्म—अशा तऱ्हेच्या वाक्याचा कर्मणिप्रयोग करताना योजल्याहोई द्वितीयांत पदाचें प्रथमान्त पदात रूपान्तर करून त्याला जुळेल असे क्रियापदाचें कर्मणिरूप योजवात

१३ कर्तरि— ईश्वरः वामनेन वलिं वसुधां याचयति ।
कर्मणि— ईश्वरेण ॥ वलिः ॥ याच्यते ।
कर्तरि— स्वामी गोपेन घेनुं दुग्धं दोहयति ।
कर्मणि— स्वामिना ॥ घेनुः ॥ दोह्यते ।

वरील वाक्यातील क्रियापदे द्विकर्मक आहेत. प्रयोजकामध्ये मूळ कर्त्यांची वृत्ताया विभक्ति योजलेला आहे या प्रयोजक वाक्याचा कर्मणि प्रयोग करताना द्विकर्मक क्रियापदाचा कर्मणि प्रयोग करण्यासवर्थाचा निदम पाळला पाहिजे. म्हणजे दोन कर्मांपैकी मीथ कर्त्यांचे कर्तृपदात रूपान्तर केले पाहिजे म्हणून वलिम् व घेनुम् ही यीण कर्मपदे कर्मणि प्रयोगात वलि व घेनु अशीं कर्तृपदे शाली आहेत

१४ सेनापतिः सेना रणाङ्गणं नयति । मूळ वाक्य कर्तरिप्रयोग.
नृप. सेनापतिना सेना रणाङ्गणं नाययति । प्रयोजक वाक्य कर्तरिप्र.
नृपेण सेनापतिना सेना रणाङ्गणं नाय्यते । ॥ ॥ कर्मणिप्र.

वरील वाक्यात 'नी' हा द्विकर्मक क्रियापदाचा उपसर्ग केला आहे व कर्मणि प्रयोगामध्ये (प्रयोजक) सेनाम् या मुरान कर्मपदाचें सेना या कर्तृपदात रूपान्तर झाले आहे

अभ्यास १

पुढील वाक्यना व श्लोकाचा अर्थ सांगून त्यातील प्रयोजक वाक्यरचनेचे स्पष्टीकरण करा —

- १ हारीतोऽन्वेन ऋषिपुमारेण शुभशिशु सरस्तीरमानावयत् । उत्तानित-
मुलं च शुभशिशुं कतिचित्कालेन विन्वत्तथावयत् ।
- २ ती दम्पती बहु विलम्बशिक्षो प्रहर्षात्कृत्यं निष्ठातमुदहारवतासुरस्त ।
- ३ सदर्षोऽप्युरग कीटैर्बहुभिर्नास्यते ध्रुवम् ।
- ४ एवमाशीनि वाक्यानि कुर्याणि परुषाणि च ।
थावित सात्यकि धीमानमभित इकाभवत् ॥
- ५ वानराधाधि सन्ध्या प्राचारस्त्वान्मही यता ।
राक्षसान् पातयामासु खमापत्य स्वबाहुनि ॥
- ६ एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरि ।
दर्शयामास पार्श्वे परम रूपमैश्वरम् ॥
- ७ एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विनाददीर्घतराम् ।
शुर्वपि विरहदुःखानाशाब्धेन साहयति ।
- ८ प्रागन्तारिक्षममनात्समपत्यन्नातम्
अर्न्धेर्द्विजै परभृता तल्लु पोषयन्ति ।
- ९ इत्यर्जुन वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वक रूप दर्शयामास भूय ।
आश्वासयामास च भीतयेन भूत्वा पुन सीम्यन्पुर्महात्मा ॥
- १० भावस हृदयं नूनं तस्य दुष्टैराधर्मण ।
यस्त्वा धर्मपरं श्रेष्ठ हृक्षाण्यधावयत्तदा ॥

टीपा

- २ ती दम्पती—शारदायश्च पितृरी.
- ७ एषा—चक्रवर्ती. अनसुदेवेन शूद्रसेवा शीत.

अभ्यास २

पुर्णल वाक्यात् विकार्या ज्ञागी क्वात् दिलेक्य चान्दनी शोभ्य ती रूपे
यो ता व वाक्यान्वा प्रयोग बदल —

- १ इन्द्र कितरमिधुनानि स्वयत्त ——— (वै) ।
- २ दशरथ ती वृद्धी मुनवथवार्ता ——— (ध्रु) ।
- ३ पिता—(बाल) उग्रमयन्ध ——— (प्रा) ।
- ४ माता पुत्र थीपथम् ——— (पा) ।
- ५ मुनि —(पान्ब) कर्त्वीपथ ——— (जद्) ।
- ६ सपत्ति —(हतुम्ब) भागम् जदर्थम् ।
- ७ इश्वर —(वामल) बलि वसुधाम् अदारम् ।
- ८ भाम दनवन्ती—(नल) (परि + ना) ।
- ९ स्वामा—(मृत्य) कर्त्वीय स्मारयति ।
- १० गृध —(पण्डित) पारितोषिणानि अद्राहन् ।

पाठ ४२.

कारकनिवार—पुढे चाद्.

प्रथमा

१ उर्ध्वे., नर्चि., कृष्ण., नदी., ज्ञानम् ।

हा सर्वे प्रथमान् रूपे वाक्यान्वा मूल रूपे दर्शयित्वा व त्वापरेषु कथाना
[एणिट् विभे नयमान, जयो — उर्ध्वे, नर्चि, प कांठाना विनिट् विभ नयमान,
जस—कृष्ण -पु, नदी-र्षी, ज्ञानम्-न.

२ (अ) तद्.-तद्वी-तदम् ।

(व) द्रोणः व्रीहिः ।

(क) एफः, द्वौ, बहवः ।

‘अ’ मध्ये प्रथमान्त शब्द अर्थाखेरीज फक्त रियाचा उपेस करतो, ‘व’ मध्ये प्रथमान्त शब्द अर्थाखेरीज निव्वळ परिमाण दर्शवितो, व ‘क’ मध्ये प्रथमान्त शब्द अर्थाखेरीज फक्त वचनाचा उपेस करतो

३ हे राम, हे पौराः ।

या ठिकाणा सखेवनाचा प्रथमा योजलेला आहे या पद्धतीला व्यावहारिक भाषेत ‘सम्बोधन’ (आठवा विभक्ति) अशी संज्ञा आहे.

द्वितीया

४ नरः सन्मार्गम् अभिनिविशते ।

क्रोधनस्य गुरोः आगमने भयं छानम् अभिनिविशते ।

वरील वाक्यात अभि+ नि युक्त विश् या निशपदाचा ‘आश्रय करणे’ या अर्था उपयोग केलेला आहे ज्याचा आश्रय करावयाचा त्याची द्वितीया योजलेली आहे, जसे—सन्मार्गम्, छानम् त्याचप्रमाण विश् या परस्मैपदा घातून नि निवा अभिनि हे उपसर्ग जोडले म्हणजे तो आत्मनेपदा होतो.

५ यमुनां भार्गव्यां च अन्तरा यद्वनि पवित्राणि स्थलानि विचन्ते ।

रामं कृष्णं च अन्तरा पुस्तकं वर्तते ।

‘अन्तरा’ म्हणजे दोहोंमध्ये वा अर्थदाचा उपयोग करताना ‘ज्या दोह्या-मध्ये’ असा अर्थ दर्शवावयाचा असेल त्याचा द्वितीया विभक्ति योजतात त्याचप्रमाणे ‘अन्तरा’ म्हणजे ‘शिवाय’ या अर्था मुद्धा द्वितीयान्त नामाखेरीज उपयोग करतात, जस— न च प्रयोजनम् अन्तरा चाणक्य स्वप्ने अपि वेष्टे ।

६ जपम् अनु पतन्व्यः प्राचरन्त ।

कृष्णम् अनु गोपाः गच्छन्ति ।

वरील वाक्यात ‘अनु’ या उपसर्गाचा उपयोग शिवायद्वारा जोडून न

करता स्वतंत्रपणे द्वितीया विभक्तीबरोबर केलेल आहे. अशा अव्ययाना 'परमप्रवचनीय' जशी संज्ञा आहे. 'अनु' प्रमाण अति, अग्नि, उप वगैरे उपसर्गांचाही स्वतंत्रपणे द्वितीयान्त नामाबरोबर उपयोग करतात.

तृतीया

७ लवः रामम् अपि शौर्येण अत्यशेत ।

बालः मुखेन मातरम् अनुहरति ।

अति+शी-ज्यास्त वरचड थराणे व त्याच अर्थांची इतर क्रियापदे व अनु+ह-सारखा असणे व त्याच अर्थांची इतर क्रियापदे याचा उपयोग ज्या गोष्टांत वरचडपणा अथवा साम्य दर्शविणे असेल त्या अर्थांच्या शब्दांची तृतीया विभक्ति येऊन केली जाते, जसे—शौर्येण, मुखेन.

८ सप्ताहेन उत्सवः समाप्येत ।

मासेन आगमिष्यति मे पिता ।

क्रोशद्वयेन पादः अर्थातः बालेन ।

परील काम्यान्ध 'अमुक वेळीत' अथवा 'अमुक अंतरात' जसा अर्थांचे शब्द तृतीयेन योजलेले आहेत जसे—सप्ताहेन-सात दिवसात. मासेन-एक महिन्यात. क्रोशद्वयेन-दोन पांसे अंतरात.

९ सहस्रवर्षिततया महान् स्नेहः चन्द्रार्पाडपुण्डरीकयोः ।

भवान् मित्रप्रेम्णा आदरार्हः सज्जातः ।

परील काम्यत काणयाचक शब्दांची तृतीया जोडलेली आहे; साधनवाचक शब्दांचा नष्ट.

१० युधिष्ठिरः अर्धः अक्षान् वा अर्दीव्यत् ।

पुत्रः पित्रा पितरं वा संजानीते ।

विष्-उत्तर गेज्जे व सं+ज्ञा-एकमतान राहाणे वा विषयदाचा उपयोग

ज्या साधनाने जुगार सेव्यवशाचा व ज्याच्याचरोवर एकमताने राहावशाचे त्याची द्वितीया अथवा तृतीया विभक्ति योजून करतात.

चतुर्थी

११ कुर्जनः सञ्जनाय ईर्ष्यति असूयति चा ।

सेवकाः परस्परस्मे ईर्ष्यन्ति असूयन्ति चा ।

ईर्ष्य-ईर्षी करणे व असूय-मत्सर वाळ्याणे याचा उपयोग कुभू व दुहु याप्रमाणे ज्याची ईर्ष्या अथवा ज्याच्याबद्दल मत्सर वाळ्याला जातो त्याची चतुर्थी योजून करतात

रुण्यः शकुन्तलां न अभ्यक्रुव्यत् । शकुन्तलाये नन्दे.

कुसन्विचः राजानम् अभिद्रुह्यति । राजे नन्दे.

कुभू व दुहु या निरापदाना उपमां लाबला असताना ज्याच्याबद्दल राग अथवा शोह वाटत असेल त्याची चतुर्थी न योजता द्वितीया योजतात.

१२ दशरथः विभ्यामित्राय मत्सरक्षणं प्रतिशुश्राव ।

कृष्णेन अर्जुनाय मुभद्रायाः प्रदानं प्रतिध्रुतम् । आधृतं चा ।

प्रति अथवा आ + श्रु या निरापशाचा पचन देणे बाह्य अर्प जगवाना ज्याला पचन घाबराय त्याची चतुर्थी विभक्ति योजतात.

१३ नृपः प्रजारक्षणाय कल्पते ।

कार्यं फीतये भवति सम्पद्यते चा ।

अतिलोभः दिनाशाय जायते ।

कृष्-योग्य जसणे, घडवून आणणे, परिणाम होणे व काय अथवा मू, सम्पद् व जन् या निरापशाचा उपमा परिणामाचाक राखाची चतुर्थी विभक्ति योजून करतात. कपल अर्थाची मास्ये अम् अथवा भू याचा रूप न योजताही करतात.

१४ भोजः अयोध्यां रघवे द्रुतं व्यसृजत् ।

इन्द्रः विभ्यामिनाय मेनकां भूलोकं प्राहिणोत् ।

प्र+हि, वि+सृज्, प्र+इप् वीरे 'पाठवर्णे' का अर्थात्त्र्या क्रियापदानां उपयोग करताना ज्याच्याकडे पाठवाक्याचे त्याची चतुर्था व ज्या टिकीची पाठवाक्याचे त्याची द्वितीया विभक्ति योजतात.

१५ मित्रस्य मित्राय चा हितं, सुखं, कुशलं, भद्रं वा ।

स्वागतं दुष्यन्ताय दुष्यन्तस्य वा ।

हित, सुख, कुशल, भद्र व स्वागत का शब्दांचा उपयोग चतुर्थेनां अथवा पष्ठपन्थ नामापरिवर करतात.

१६ धूमकेतोः उदयः अनिष्टाय भवति ।

वाताय विद्युत् कपिला भवति ।

वृष्टीतील वारही गोष्टी इष्ट व अनिष्ट परिणामवाचक समजल्या जातात. त्या वेळी परिणामवाचक शब्द चतुर्थीत येतात, जसे—अनिष्टाय, वाताय.

१७ (अ) दातेन दाताय वा दासः परिष्कृतः ।

(आ) कृष्णः जरासन्धं तृणं तृणाय वा अमन्यत ।

(अ) परि+क्री- 'मजुरीवर नेमणे' याचा उपयोग मजुरीवाचक शब्दांची तृतीया अथवा चतुर्था योजून करतात.

(आ) निस्कारदर्शक तृण वा शब्दाचा उपयोग द्वितीया अथवा चतुर्था विभक्तीत 'मद्' या क्रियापदापरिवर करतात; परंतु जेव्हा निस्कार वसिष्ठेते नवजो तेव्हा तृण शब्द द्वितीयतय योजतात.

१८ सहयः युधानः अप्ययनाय अभ्येतुं वा आद्रुलभूमि गच्छन्ति ।

राश्या दास्यः पुष्पेभ्यः (पुष्पाणि आनेतुम्) प्रेषिताः ।

वर्गित वास्तव्य तुल्याऐवजी चतुर्थेना नामे उपयोगात जानण्याचा प्रघात आहे. जसे—अभ्येतुम् वा ऐवमा अप्ययनाय । पुष्पाणि आनेतुम् वा ऐवती पुष्पेभ्यः ।

अभ्यास १

पुनल वाक्याचा व श्लोकाचा अर्थ सांगून त्यातील विशिष्ट विनर्थाच्या उपयोगाचें स्पष्टाकरण करा —

- १ मदननक्षत्रा च मधुमासस्मातिस्मभावतया च तस्य प्रदशस्या विनयतया चाभिनववैवनास्य चन्द्रलप्रकृतिरस्या चेन्द्रियाणा स मुनिकुमारोऽपि च्छन्नित्तो वात ।
- २ अतमभिविनिष्टा बुधिशिरो श्रौषशीमप्यपण्डित् ।
- ३ चन्द्रापादस्य तु सहपाऽुर्मंडिततया सहस्रदूतया च वैशपायन पर भिनगासात् ।
- ४ मिथ्यामाहात्म्यनिर्ना रानात स मप्रज्ञपरिभव इयस्युयन्ति सविवापदेशाय कुप्यन्ति हितवादिने च ।
- ५ कौसल्या लव दृष्ट्वा वदति । महो न देवस्त्वमुज्ज्वलेन देहबन्धनापि न स्वरेणाय राममद्रमसुहरतीति ।
- ६ दुष्कृत स्वगत वदति । किंवा शत्रु-तले यस्य मानुसत्या । सन्ति पुनर्ताम वेयसादरवामि । अपि नाम मृगशृण्मिष्व नाममात्रप्रस्तावो मे विपादाय कल्पत ।
- ७ दान मद्य प्रतिभृच प्रतिष्ठा हातुमिच्छति । राघवाणामधुकोऽय कु-स्तास्य विषयव ॥
- ८ सूर्य तपत्यावरणाय दृष्टे कल्पेत लानस्य अथ समिला ।
- ९ रात्रपुत्रा दमे रात्रन् शोभन्ते र्वावभूषिता । एतन्मम मन रात्रलौत दाज्याम्यह स्वधा ॥
- १० विद्या शास्त्रस्य शास्त्रस्य द्वे विध प्रतिपत्तये । आद्या दास्याथ वृद्धये द्वितीयाद्रियने सदा ॥

टीपा

- ६ नाममात्रप्रस्ताव — केवळ नावाचा उल्लेख
- ९ बुधिशिरो मूलाचे वेधो मृगशृण्म उदरेल शत्रुलेला शत्रु-रात्रन्-हे वृ रात्र्

अभ्यास २

पुनः क्वचित् रिक्तान्वा जाया नसातील शब्दाचा योग्य रूपे शोच —

- १ वनाय ————— जनु लक्ष्मण साता च प्रस्थिता । (राम)
- २ ————— अग्निनिविष्ट छान युद्धा दृष्टवते । (असत्यरथन)
- ३ राम ————— वनवासान् सुरदित प्रख्यामभिप्यति इति उक्त्वा
वसिष्ठेन दशरथ तान्त्वित । (द्वादश वर्ष)
- ४ उद्यमशालत्वम् ————— वन्यते । (अभ्युदय)
- ५ दमयन्ती निपथान् ————— हस मन्देश कथयितु प्राहिणोत् । (नल)
- ६ राम रावण ————— जमन्यत । (तृण)
- ७ ————— हितम् इच्छन्ति वृषस्य । (प्रवा)
- ८ शिवचापमज्ञान् परशुराम ————— शनिमुद्ध । (राम)
- ९ अलुंन कर्ण ————— जलदरोत् । (शौव)
- १० ————— सत्यभामा वृष्णाय कुला जमयन् । (बहुवचमता)

पाठ ४३.

सारकविचार—पुढे चालू.

पंचमी.

१ कदाचित् सत्यात् अनृतम् अपि इष्टतरं भवति ।

निजितेषु शत्रुषु वीर्यात् क्षमा अतिरिच्यते अथवा श्रेयसी ।

दोन वस्तूना अवका गुणधर्मांची तुलना केली असता ज्याच्याहून ज्याला असा
अथ दर्शकिय तातो त्या शब्दाचा पंचमी विभाजि नावतात.

२ निश्चिंतार्थात् धीराः न विरमन्ति ।

यत्स साहसात् विरम ।

वि+ रम्-धांवणे च क्तिच्प्रदाचा उपदाग जी शब्द च परावचची द्वासा

पचमी योजून करतात. शिवाय रम् धातूचं मूळचें आत्मनेपद आहे, परंतु वि हा उपसर्ग जोडला म्हणजे तो परमैपदीं होतो.

३ स्वकर्तव्यात्-स्वकर्तव्ये वा न प्रमाद्येत् नरः विपदि अपि ।
स्वाधिकारात् प्रमत्तः यक्षः कुबेरेण दण्डितः ।

प्र+मद्-चूक करणे या किवापदाचा उपयोग ज्यासधर्मी चूक झाली असले त्याची पचमा अथवा कर्धा कर्धा सप्तमी योजून करतात.

४ वट्टुः शिवानिन्दायाः पार्वत्या निवारितः ।
विद्या नरं पापात् निवारयति ।

नि+वृ (प्रयोजक)-निवारण करण या किवापदाचा उपयोग ज्या गोष्टीपासून निवारण करावयाचें असले त्या अर्थाच्या शब्दाची पचमी विभक्ति योजून करतात

५ दुर्वलः प्रवासात् पराजयते ।
अलसः उद्योगात् पराजयते । परंतु
वीरः शत्रुं पराजयते ।

परा+जि या किवापदाचा अर्थ 'अमद्य वाटणे,' 'न शोषणे' असा असताना उपयोग करावयाचा झाल्यास असद्य वाटणारी गोष्ट दर्शविणारे शब्द पचमीत योजतात. हा उपयोग अकर्मक तःहेचा आहे. इतर वेळा 'पराजय करणे' या अर्था सकर्मक तःहेचा उपयोग हातो

६ मुग्धापुर्याः पुण्यपत्तनं पट्टिः क्रोशाः पशुं क्रोशेषु वा ।
देवालयात् वापी क्रोशार्थम् क्रोशार्थे वा ।
विजयादशम्याः दीपावलिः त्रिंशतो दिनेषु ।
रामजन्मनवम्याः हनुमज्जन्मदिनं पट्टसु दिनेषु ।

एका टिकाणापासून दुसऱ्या टिकाणामधील अंतर प्रथमा अथवा सप्तमी विभक्ति योजून दसवितात व ज्या टिकाणाहून अंतर दर्शविलें असले त्याची पचमी योजतात त्याचप्रमाणें एका वि श्रेष्ठ शब्दापासून अथवा दिवसापासून दुसऱ्या मूधाचा विनिष्ट बाबपर्वतचा अवधि दर्शविणारे शब्द पच सप्तमीत योजतात व ज्या वेळेपासून

दुसरा वेळ मोनळा असेल त्या कालवाचक शब्दाची पवनी विभक्ति योजतात,

७ ग्रामात् आरात् वापी वर्तते ।

उद्यानात् प्राक् देवालयः वर्तते ।

ग्रामात् उत्तरं-उत्तरा-उत्तराहि वृक्षवाटिका दृश्यते ।

मर्तुः भर्तारं मर्त्रा वा पृथक् नार्याः न कोऽपि धर्माधिकारः ।

आरात्-समीप रिंवा दूर, प्राक्-पूर्वे छडे व त्याच्या 'ओझवे इतर दिशावाचक शब्द, उत्तरं-उत्तरा-उत्तराहि—उत्तरेकडे व त्याच्यासारखे इतर दिशावाचक शब्द, पृथक्-वगळा दा अव्ययाचा उपसोष पचम्बन्त नामाबरोबर कला जातो, पृथक् याचा विनाग्रमाणे द्वितीयान्त व तृतीयान्त नामाबरोबरदा करतात.

८ आमूलात् वृत्तान्तं कथय ।

आ परितोपात् विदुषा कवि. सन्तुष्टः न भवति ।

'आ म्हणजे पर्यंत-पासून' या अव्ययाचा उपयोग पचम्बन्त नामाबरोबर करतात परंतु यान अर्थी आ हें अव्यय जर नामाच्या पूर्वी जोडून अव्ययमाध ममास केल्या तर सर्व समासच रूप नपुंसकलिंगी द्विप्राथेच्या पचवचनासारखे होत पसे—आमरणं जीविताशा धनाशा च नरं न मुञ्चत. ।

सप्तमी

९ दुर्योधनः कर्ण सेनापतिपदे नियुयोज ।

शोपालः धेनूनां पालने नियुक्तः ।

नि+युञ्-नेमणूक करजे या क्रियापदाचा उपयोग ज्या ठिकाणी पथका ज्या कामावर नेमणूक करावयाची असेल त्याचा सप्तमी योजून करतात

१० स्वयंसाधो इति अभिधानम् अर्जुने युज्यते-उपपद्यते वा ।

प्रजाना स्तकारः नृपस्य नृपे वा युक्तरूपः (जतिशयेन युक्तः)

उपपद्य. वा ।

योग्यतादसक क्रियापदे अथवा विशेषणे याचा उपयोग करान्याचा अव्ययास

ज्याग योम् अत्तं दशवावनाचं असेऽ त्वाचा पष्ठी अंबना सप्तमा योजून करतात

- ११ गुरु शिष्याय शिष्ये वा ज्ञान वितरति ।
 वितीर्णा आशिष कण्ठेन शकुन्तलायाम् ।
 श्रीराम प्रजाभ्य दर्शन व्यतरत् ।

वि+तृ-रण-स्वाधान करण या क्रियापदाचा उपयोग ज्याग वाक्याचें त्याचा चतुर्था अथवा सप्तमा योजून करतात

- १२ रघु अजे राज्यधुराम् आरोप्य वन गत ।
 कुटुम्बधुर पुत्रे निक्षिप्य पिता प्राव्राजीत् ।
 दुयात्रनेन भीष्मे रणधुरा न्यस्ता ।

आ+रुद् (प्रयोगः) नि+क्षिप् व नि+अस टवर्णे, टावल् अथवा सोपानि या क्रियापदाचा व अद्या अद्याच्चा इतर क्रियापदाचा उपयोग ज्याच्या वर उवाचदास टाकावयाची त्याचा सप्तमा योजून करतात

- १३ सुहृदा वचनेषु विश्वसन्ति प्रतियन्ति नरा ।
 छात्रा गुरुजनेषु विश्वस्यु ।
 खल सज्जनम् आत्मनि विश्वास्त्य त घातयति ।

वि+श्वस्, प्रति+ङ्-वि दास टवर्णे व या अर्थाची इतर क्रियापद उपरोक्त आणताना ज्याच्यावर विश्वास टाकावयाचा त्याचा सप्तमा योजावी लागते परंतु अत्+धा या क्रियापदाचा उपयोग करताना ज्याच्यावर विश्वास टाकावयाचा त्याचा द्वितीया योजावी लागते जस-जसत्यपादिन धचन न कोऽपि श्रद्धास्यति ।

- १४ गुरुजनेषु छात्रे सधिनय व्यग्रहृतव्यम् घतितव्य वा ।
 फथ प्रियमित्र मायि अपरिचितम् इव व्यवहरति ।

व्यग्र+हृ, वृत्-वागर्णे या क्रियापदाचा उपयोग ज्याच्याशी वाचावयाचें अथवा व्यवहार करान्याचा अर्थाची सप्तमा योजून करतात

१५ सर्वास्तु नदीषु सर्वासां नदीनां वा भागीरथा द्राघिष्ठा ।
सर्वेषु प्राणिषु सर्वेषां प्राणिनां वा बुद्धिर्जीविनः श्रेष्ठाः ।

नदींत श्रेष्ठ असा अर्थाच्या विशेषणाच्या उदात्तत्वदर्शक ह्याचा उपयोग ज्याच्यामध्ये श्रेष्ठता दर्शविणे असेल त्याची पद्या अथवा सप्तमी सोडून उरतात.

१६ धृष्टद्युम्नेन द्रोणः केशेषु गृहीत्वा हस्तः ।
राले गृहीत्वा चोरः बद्धः ।

पादयोः गृहीत्वा भूमौ पातितः सः बन्धुः पशुः ।

जेव्हा शरीराचा एकादा अवयव घेऊन अथवा पकडून किंवा कळा जात असेल त्या वेळा अवयववाचक सादृची सप्तमी सोडावी

१७ अध्ययने व्यापृतः-आसक्तः-व्यग्रः-तत्परः बालः परीक्षार्थी
यशः लभते ।
शकुनिः अक्षघ्नते धूर्तः कित्तवः शौण्डः प्रवीणः चा ।

‘व्यापृत-आसक्त-गुतलेरा’ व याच अर्थाचा इतर विशेषण आणि धूर्त, कित्तव, शौण्ड व प्रवीण हीं व याच अर्थाची इतर विशेषण सप्तम्यन्त नामावरोध करितात.

१८ नाट्यदर्शने-दर्शनेन वा प्रसिताः उत्सुकाः वा जनाः अधुना
दृश्यन्ते ।
निद्रया-निद्रायां वा प्रसिताः उत्सुकाः वा जनाः न किमपि
श्रोतुम् इच्छन्ति ।

प्रसित व उत्सुक या विशेषणाचा उपयोग सप्तम्यन्त अथवा तृताम्यन्त नामावरोध करतात.

१९ ज्ञानः गुरोः गुरो वा अपराद्धः ।
सन्धियः राज्ञः राशि वा न अपराध्येत् ।

‘अप+राध्-अपराध करण’ या क्रियापदाचा उपयोग करताना ज्याचा

अपराध केला असेल त्याची पर्वा थावता सप्तमी योनावा लागते पण
 अप+राध्-याचा अर्थ जेव्हा (नेम) चुकणे असा असेल तेव्हा ज्या वस्तूचा
 नेम चुकल त्याचा पंचमी योजतात असे— इषु. लक्ष्यात् अपराद्ध. ।

अभ्यास ?

गुढील खोलाचा अर्थ करून त्यातून पंचमी अथवा सप्तमी यांचा विशिष्ट
 उपवाग स्पष्ट करा —

- १ मातृव रक्षनि पितेव हिते नियुक्ते
 सन्तेव चाभिरमयत्यपनीय रोदम् ।
 सार्ति च दिक्षु विततोति तनोति लक्ष्माम्
 किं ाह न साधयति कल्पलक्षेव विद्या ॥
- २ पापात्रिवारयति योजयते दिताय गुण च गूहति गुणान्प्रसूती करोति ।
 आपन्नान च जहानि ददाति वारं सन्मिन्नरक्षणमिदं प्रथदन्ति सन्त ॥
- ३ वर्षेणस्नाद्विरम निरमात पर न धर्मोऽस्मि
 प्रत्यावृत्त पुनरिव स मे जाननीविप्रयोग ।
- ४ वितरति गुण प्राप्ते विद्या चर्षव तथा चडे
 न तु यत्त तदाक्षाने शक्ति करोत्यपहन्ति वा ।
 भवति च पुनभूयान् भेद पत्र प्रति तदभा
 प्रभवति शुभोपम्वाद्भाहे मणिन वृदा चय ॥
- ५ मम्पस्य परार्थना यदा नित्तननिवृत्तम् ।
 सत्वाविदेऽप्यनिश्चामस्तर्पा ये सत्रमासका ॥
- ६ प्रपचादुपकाराद्वा यो विर्वर्णति वदुषु ।
 स गुण इव वृक्षामत्यनिा प्रतिपुण्यते ॥
- ७ राजमातरि देव्यां च उमाद सुख्यनन्प्रियि ।
 पुराहिने प्राणहारे वर्तिन्य कृप तथा ॥
- ८ महया योऽपराधोऽत दृष्टमाश्रमांति नान्येत् ।
 वार्षी उदिमजे चट्ट स दान्ता इन्ति दिवित ॥

- ९ इति शत्रुषु चेन्द्रिचेषु च प्रतिषिद्धप्रसरेषु जायते ।
प्रसितानुदयापवर्गयोः समी सिद्धिमुभाववापत् ॥
- १० स्थान एव नियुज्यन्ते मृत्याधामरणानि च ।
न हि चूडामणि पादे नूपुरा मूर्ध्नि धायते ॥

टीपा

- ३ भीरान व सीता भाना त्याच्या आधुष्वातील पूर्वभागाचा त्वनप दाखवीत
अन्ता लक्ष्मणाचा जेष्ठान् भीरुगानी म्दलेला शीवर्ष व स लक्ष्मण
- ९ उभौ—एषु अत्र च
प्रतिषिद्धप्रसरे (शत्रु) —आर्चे आम्रमग भावनले गेले काहे ते
(प्रतिषिद्ध प्रसर येवान् ते)

अभ्यास २

पुढील वाक्यात कळात दिलेल्या शब्दांचा योग्य रूप रिक्तस्थानात घाला योना —

- १ नल ————— प्रथीग आसीत् । (अश्वविद्या)
- २ मृत्य स्वामिना आदिष्टान् निबोधात् न ————— । (प्रत्नम्)
- ३ विरम ————— इति पार्वती माना बहुच कथिता । (तपन)
- ४ केचित् नृपा ————— अपि न विश्वसति । (स्वपुत्र)
- ५ इन्द्र ————— अपराद्ध । (गौतम ऋषि)
- ६ ————— गत स्थविष्ठ । (सर्व) (पुत्र)
- ७ नृप ————— पुत्रवन् व्यवहरेत् । (प्रता)
- ८ आ ————— सर्वं त्त महा देना चन्द्रापीडाय कथयाचकार । (तन्त्र)
- ९ ————— उत्तर विन्ध्यपर्वत तिष्ठति । (नर्मदा)
- १० दौणस्य पथात् यथा ————— नियुक्त । (सेनापतिपद)

पाठ १४.

पृष्ठी.

१ लघु राम रामस्य वा अनुवृत्तयान् ।

स नर ओदायण कर्ण कर्णस्य वा अनुकरोति ।

अनु + कृ—अनुकरण करणे या क्रियापदाचा उपयोग ज्याने अनुकरण करावयाचे त्याचा द्वितीया अथवा पष्ठ विभक्ति योजून करा जातो

२ पणित्त सुघर्णफोटाता व्यग्रहरन्ति पणन्ते वा ।

युधिष्ठिर द्यूते पाञ्चालीम् अपि अपणित् ।

व्यग्र + कृ—व्यापारा उगडाक करणे व पणू-पणाग राखणे या क्रियापदाचा उपयोग करताना ज्या रकमेचा उगडाक करावयाचा अथवा जो वस्तु पणाग राखावयाची वा रकमवाचक शब्दाचा अथवा वस्तूचा पष्ठ अथवा द्वितीया विभक्ति योजतात

३ युधिष्ठिर राज्यस्य अदीव्यत् किन्तु राज्यस्य राज्य वा प्रत्यदीव्यत् ।

दिव्—जुगार राखणे—या क्रियापदाचा उपयोग जा वस्तु पणाग राखणे अथवा तिचा पष्ठ विभक्ति योजून करतात परंतु दिव् शब्दावर परस्मै योजून पर द्वितीया विभक्ति योजतात

नराळ नियमाविहिन महामारतामर्थे पणाला राखणेच्या वस्तूची वृत्ताला विभक्ति योजिगे जाहे जस—

युधिष्ठिर वदति -एतद्राजन् मम धन तेन दीव्याम्यद् त्वया ।

४ दीनानां दयन्ते साधवः किन्तु दानेषु दया धुर्धन्ति साधवः ।

अन्धमत्स्यस्य दयमान परमेश्वर तस्मै हृष्टि दत्तयान् ।

दय्—दया करणे या क्रियापदाचा उपयोग ज्याच्यावर दया करावयाची त्या शी पष्ठ योजून घेतात परंतु दया या शब्दाचा परस्मै योजून दानाचा अर्थ समजून दानाचा अर्थ करा जातो

५. मृतपुत्रस्य सशोकं स्मरति माता ।

पूर्वमृपगुणानां स्मरन्ति प्रजाः त्वनृपदोषान् ह्यु ।

परतु

चित्रफलकं ह्यु रामः पूर्वपरिचितानि स्वल्पानि स्मृतवान् ।

बालः श्लोकं सम्यक् स्मरति ।

‘स्मृ’ नाचा अर्थ वेळा ‘शोकयुक्त आठवण होणे’ असा अर्थ होतो ज्याची आठवण करावयाची त्याची पण विभक्ति योजतात. परतु ‘स्मृ’ नाचा अर्थ ‘साधी आठवण होणे’ असा असले तर ज्याची आठवण करावयाची त्याची द्वितीया विभक्ति योजतात म्हणून ‘स्मृ’ चा पहिल्या अकर्मक व दुसरा सकर्मक उपयोग होय.

६. गुणानाम् अभिज्ञे स्वामिनि भृत्याः अनुरजन्ति ।

शास्त्रार्थस्य अपरिचिताः-अनभ्यन्तराः-अमभिज्ञाः-अनभ्यस्ताः

वा जनाः रुढिमार्गम् अनुसरन्ति ।

अभिज्ञ-जाणीव अगणार-मर्म जाणणारा व अशाच बाधांचे इतर शब्द याचा उपयोग ज्याचे मर्म जाणावयाचे किंवा ज्याची जाणीव असावयाची त्याची पण विभक्ति योजून करतात

७. गर्दभस्य अभ्यस्य च महत् अन्तरम् ।

शिखनूपस्य तस्य पुत्रस्य च शौर्यं न कौऽपि विशेषः आसीत् ।

अन्तरम् अथवा विशेषः याचा उपयोग ‘करत’ चा अर्थ ज्या बौद्धोन्माद अन्तर अथवा करत दर्शवण्याचा असेल त्याची पण विभक्ति योजून करतात.

८. अथ चतुर्थं दिनं प्रारंभं गतस्य पितुः ।

सताहः जातः मया उद्यानस्य दृष्टस्य ।

मासः व्यतीतः अथ यसतः मितस्य ।

एकादा किंवा पन्नासतर सायवा मुह साप्ताहानंतर किंवा काळ गेला असा अथ दशदिनात काळगणक शब्द किंवा काळक यत्सुसंविताया पश्यन्त त्या-परीचर बोलतात.

९. तेषां बालानां मध्ये एकः चतुरः बालः मण्डूकान् अवदत् ।
अरण्यस्य मध्ये महत् सरः घर्तते ।

मध्ये या अव्ययार्थी शब्दाच्चा उपयोग पठयन्त नामावरोधर करतात.

१० वृक्षवाटिकाम्-वृक्षवाटिकायाः चा उत्तरेण महान् पर्यतः
दृश्यते ।

अस्माकं पाठशालाम्-पाठशालायाः चा पूर्वेण विस्तीर्णं
क्रीडाङ्गणं घर्तते ।

परतु

पाठशालायाः पूर्वतः क्रीडाङ्गणं-पश्चिमतः उद्यानम् ।

उत्तरेण, पूर्वेण असे एन-प्रत्ययान्त दिशावाचक शब्द द्वितीया अववा पद्ये
विभक्त्यन्त नामावरोधर योजतात परतु,

तस्-प्रत्ययान्त 'पूर्वतः, पश्चिमतः' वात्तरत्वे दिशावाचक शब्द पठयन्त
नामावरोधर योजतात.

११ मासस्य द्विः ग्रामान्तरं गच्छामि ।

वयं सताहस्य पट्टकत्वः संसृताभ्ययनं कुर्मः ।

द्विः-दोन वेळ्यं, पट्टकत्व-सहा वेळ्य ही व अशा अर्थांनी इतर सख्या-
वाचक क्रियाविशेषणं कालवाचक शब्दाभ्या पठयन्त रूपावरोधर उपयोगात
धाणतात—सप्तम्यन्त रूपावरोधर नन्दे.

अभ्यास १

पुढील वाक्याचा व श्लोकाचा अर्थ करून पद्ये विनकीच्या उपश्लेग
स्पष्ट करा —

१ नियतमिदं जाकारैराश्रमे सर्वोरगना कृत्रावरिपतिना भगवता
परिभूतकृत्स्नारविचचितेन धर्मेण न स्मरते कृतयुगस्य ।

२ राजा शत्रुं शकदेवमस्य प्रकटितविधरुपाहृतेऽनुकरोति भगवतो
नारायणस्य ।

- ३ देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।
प्रत्यक्षमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥
- ४ जन्म यस्य पुरीषोऽपि युक्तहृत्पदिदं तव ।
पुत्रमेवंगुणोपेतं चरुवर्तिनमगृही ॥
- ५ बाह्यण्डलस्यो भर्ता जयन्तप्रतिनः सुतः ।
आशीरन्या न ते योग्या वीलोमीसहस्रां भव ॥
- ६ अनाभिज्ञो गुणाना यो न भूत्यैऽनुगम्यते ।
धनाब्जोऽपि कुलीनोऽपि क्रमयातोऽपि भूपतिः ॥
- ७ दीनानां दयमानेन क्रियते पुण्यसंचयः ।
न पृथग्वनवच्छुचो वसां वदिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।
द्रुमस्तानुमतां किमन्तरं यदि वावी द्वितयेऽपि ते पत्न्यः ॥
- ८ तन्मागार्धं धनपतिपुत्रानुत्तरेणास्मदीयं
दूराद्दक्ष्यं सुरपतिपुत्रादप्याहणा तोरणेन ॥
- ९० त्रिदिनस्य नरः स्नात्वा कुर्यात्सन्ध्यामतन्द्रितः ॥

टीपा

- १ परिभूकलिकालविलसितः (मगवान्)—कलिकुगत वड्याच्या गोटींच्या प्रभावाचे
व्याने निराकरण केले आहे तो. (परिभूतं वलिकालस्य विलसितं येन सः)
- २ प्रकटिनिषरूपाहृतीः (नारायणः)—व्याने निषरूपी आहृती प्रकट केले आहे तो.
(प्रकटिनिषरूपा अहृतीः येन सः)
- ४ दुष्पत्याला वैजानसामे दिलेला आशीर्वाद.
- ५ अनुत्तरेण नातीचाने दिलेला आशीर्वाद.
- ८ पत्नीच्या मृत्यूने दुःखित झालेल्या अत्र राजाला उद्देशून म्हणण्या शेत.

अभ्यास २

पुत्रील वाक्यात रिक्तस्थानां जागी र्हेमात दिलेला शब्दाची योग्य रूपे येजाः—

- १ अग्रतस्तनुः इति उपपदं ————— उपपदम् । (युधिष्ठिर)
- २ यद् वानराः ————— अनुसुवन्ति सः तेषा स्वभावः । (मनुज)

- ३ चन्द्रगुप्ते पृथ्वा शासति प्रजा अस्मरन् । (पूर्ववृष)
 ४ — दयमाना नरा विरला । (दरिद्र)
 ५ — चतु अनध्याय वतते । (माघ)
 ६ ऋदश वर्षाणि जातानि — (राम) वन (गत) । इति जना
 अन्योन्यम् अबदन् ।
 ७ — दक्षिणत लङ्काद्वीप वतते । (भारतवर्ष)
 उत्तरेण तु महान्त पर्वता तिष्ठन्ति । (तद्)
 ८ — — अनभिज्ञ जन युद्धे अनुपयुक्त । (अश्वारोहण)
 ९ — (नक्षत्र) — (ग्रह) च महत् अन्तरम् ।
 १० पुरा यूतास्तत्रा नरा — अपणन्त । (सवस्व)

पाठ ४५.

संख्याविशेषणं च नामै (पुढें चाल्).

- १ केषाचित् मासानां त्रिंशत् दिनानि अन्येषाम् एकत्रिंशत्
 दिनानि कस्यचित् च अष्टाविंशतिः सन्ति ।
 चत्वारिंशते नरेभ्यः सप्तसप्ततये नाराभ्यः च पारितोषिकाणि
 दत्तानि नृपेण ।
 चतुःपद्यो कलामु नारायणः निपुणः जातः ।

बरीळ तीन धान्यामध्ये २८, ३०, ३१, ४०, ७७ व ६४ वा जबाची
 सख्याविशेषणं योजलेली आहेत ती सर्व धर्मांनी बहुवचनी धारली तरी एकच रनात
 चालवलेली आहेत मात्र ज्या नामाशा त्याचा सम्य जाहे त्या नामाप्रमाणें
 त्याची विभक्ति योजलेली आहे नाम कोणत्याही लिंगाची असली तरी विंशति
 (२०) पासून (९९) नवनवति पर्यंत सख्याविशेषणें एकाच प्रकारांनी चालतात.

- २ पञ्चविंशत्यधिकनवशतम् छात्राः अस्यां पाठशालायां सन्ति ।
चतुरधिकद्विंशतोत्तरविंशतिसहस्रम् सैनिकाः युद्धे हताः ।
पट्विनवपंचकशून्याष्टमिताः—संख्याकाः तत्राः जस्मिन्
ग्रामे सन्ति ।

पहिल्या दोन वाक्यांत शमराहून अधिक सख्या बोनलेला आहे. ज्या सत्येचे शमराच्या आतील असा एका भाग, बेंकण्याचा दुसरा भाग, हजाराचा तिसरा याप्रमाणे भाग करून प्रत्येक भागातून अधिक किंवा उत्तर असा शब्द घालून घेतम्, सहस्रम्, लक्षम् इत्यादि सख्यावाचक शब्द शेवटी एकाचघनात जोडलेले आहेत ज्या नामाचा हा सख्याविशेषण आहेत त्याचे कोणतेही लिंग असो व वचन असो तरी ही सख्यावाचक विशेषणे एकाच तऱ्हेने जोडवून एकाचघनात उपयोगात आणता लक्षतात पहिल्या वाक्यातील सख्या ९०५ आहे, दुसऱ्यातील २०२४ आहे व तिसऱ्यातील ८०१५९३६ आहे.

तिसऱ्या वाक्यामध्ये निराळा प्रकार योद्धा आहे ज्या वेळा सत्य पर मोठी असो व अधिक अथवा उत्तर हे शब्द जोडल्यान लाव होते जसा वेळेला सख्यातील अंकवाचक शब्द लजवीकडून लावीवडे जोडात जाऊन येवटा मित किंवा संख्याक असे शब्द जोडून तां अकारान्त विशेषणे बनवितात व नंतर त्याची लिंग, वचन व किमत्ति विशेष्याप्रमाणे होतात.

- ३ विंशतितमः छात्रः । पञ्चपञ्चदशी पञ्चपञ्चाशत्तमी वा पट्टक्तिः ।
पणवतिसमं पणवतं वा गृहम् ।

वीसपधून पुढे शमरपर्यंत होणारी क्रमवाचक सख्याविशेषण अकारान्त असतात ती पुढे येणाऱ्या नामाप्रमाणे लिंग, किमत्ति व वचन यांमध्ये चालतात पुष्किणामध्ये तूप्रमाण, नपुसर्किणामध्ये वनप्रमाणे व ई जोडून छोलिणामध्ये नदीप्रमाण चालतात.

अभ्यास १

पुढील वाक्याचा व छोराचा अर्थ करा व सख्याविशेषणाचा उपयोग स्पष्ट करून द्यावा —

- १ चन्द्रागंडेनापीतानि पद्मशाखाणि सिंशितास्तु पाटे. क्रयध ।

- २ भगवद्गीताया अष्टादशस्कन्धायेषु सप्तदशं श्लोकाः सन्ति । अष्टा-
दशोऽध्याये त्रयः सप्तते श्लोकैः ऽर्जुनस्य मोहनाशः प्रसीत्यते ।
- ३ सर्वस्वस्य पद्यमधिः सप्तदशं दिनानि सन्तीति भारतवर्षीया मन्वन्ते ।
आङ्गिरास्तु प्रीणि शतानि पष्टि पद्य च दिनान्तीति मन्वन्ते ।
- ४ कृपं विव्याध विंशत्या कर्णं पद्मघ्नता शरैः ।
शत्रुं द्रुपेधनं चैव विष्णुः पशुरताडयन् ॥
- ५ एकं शतं योधयति प्राकारस्यो धनुर्धरः ।
शतं शतसदृक्षाणि तस्माद्गुणं विस्मियते ॥
- ६ दशायुतानामयुतं सहस्राणि च विंशतिः ।
वीर्यं पष्टिथं पद् चैव ह्यस्मिन् राजन् गृध्रे हताः ॥
अलक्षितानां वीराणां सहस्राणि चतुर्दशः ।
दश चान्दानि राजेन्द्र शतं पष्टिथं पद्य च ॥
- ७ आद्यां प्रश्नयथा एतां नानाल्पानमनोरमाः ।
चतुर्विंशतिरेता च पञ्चविंशोऽस्य सङ्गिणाः ॥
सर्वा खयाता भवन्त्वेता पूननग्याथ भूलले ।
इति रञ्जार्थितः प्राह चेतालस्तथाशिवति ॥
- ८ प्रजापतेस्तु दक्षस्य कभृद्युः सङ्घः विधुताः ।
पष्टिर्दुहितरो रामः चकारिवन्धो महीतले ॥
- ९ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसा भीमकर्मणाम् ।
हृतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥
- १० ददा वर्यसहस्राणि तपस्तस्या महावने ।
रावणो प्रह्वणे धीरः गिरास्त्युपजहार स ॥

टीपा

६ राजन्—राजेन्द्र—वे धनुर्धरः.

अभ्यास २

पुत्रील वान्याल कमात दिरेत्या सत्यापाचक गन्धराचा संस्कृत रूपे योजा —

१ शिवकृप (१६२७) वर्ष शिवनेरिनाश्री दुर्गे जात ।

- २ सपरस्व (६००००) पुत्रा वासन् ।
- ३ रामण युद्धे (५ कौटि) सक्षता हवा ।
- ४ तस्मिन् नगरे (१५६४५) गृहाण सन्ति । तेषा (७८ व्या) गृहे मम मित्र वसति ।
- ५ सपत्सरस्य (३६०) दिनानि सन्ति । (९० व्या) दिने तृताय मास पूष्ण भवति ।
- ६ अस्माक पाठशाला (३४५) छात्रा सन्ति । काञ्चं तेषा (२५) समूहा श्रुता ।
- ७ अस्मिन् नगरे (४१) पाठशाला सन्ति । तासाम् अस्माक (३६ वी) भवति ।
- ८ प्रतिमास (०९ व्या) दिनात् अनन्तर अमावास्या तिथि वर्तते ।
- ९ श्रीकृष्णस्य विश्वरूप अर्जुन (१०००) बाहव ह्य ।
- १० (०७) न त्राणि (९) ग्रहा ७ व्याकाश दृश्यते ।

पाठ ४६.

सर्वनामो—पुढे चात्.

- २ भवान् इदम् आसनम् अलङ्करोतु ।
भवद्भ्य एव वार्ता निवेदयितुं प्राप्तं दूत ।
भवतीभ्याम् कथयितव्यम् अस्या अभिधानम् ।
भवती अनुजानातु मम समनम् ।

‘भवत्’ पुल्लिङ्गो च ‘भवती’ स्त्रीलिङ्गो या सर्वनामाया उपसर्ग गद्दृशविभवाकरिता करतात् याया अर्थे मराठीतल ‘आपण’ या आदरस्यार्थक शब्दासारव्या गद्दृ या सर्वनामाया अर्थे त्री द्वितीयपुरुषवाचक (बहुमानार्था) असला तरी उपसर्ग मान तुलायपुरुषवाचक सर्वनामाप्रमाण होती

२ शिष्यः गुरुं वदति- माम् उपदिशतु अत्रभवान् इति ।
भृत्यः राश्ट्रे कथयति- अत्रभवत्यै सन्देशं निवेदयितुम्
इच्छामि इति ।

मुनिशिष्यः दुष्यन्तं वदति- तत्रभवतः कण्वस्य जयं
सन्देशः इति ।

रामः वदति- मया सीता त्यक्ता । अतः तत्रभवत्याः भूदेव्याः
अपराधः अस्मि इति ।

वरील वाक्यामध्ये भवत् हे सर्वनाम अत्र व तत्र या अव्ययाना जोडलेले आहे त्यांपैकी 'अत्रभवान् व अत्रभवती' हे आदरार्थी शब्दप्रयोग शिष्य व भृत्य ज्यांच्यासमोर बोलतात त्यांच्यासवधी बालेले आहेत, व 'तत्रभवान् व तत्रभवती' हे शब्दप्रयोग समोर नमणाऱ्या व्यक्तींप्रियी आदराने बोलतात उपयोगात जाणलेले आहेत समोर असलेल्या व्यक्तींस उद्देशून आदरपूर्वक बोलतात 'भवत्' हे सर्वनाम 'अत्र' या अव्ययाला जोडतात व तत्र नसलेल्या व्यक्तींप्रियी आदराने बोलतात 'भवत्' हे सर्वनाम 'तत्र' या अव्ययाला जोडतात.

३ चन्द्रापीड. आत्मन. वृत्तं महाभ्येतायं कथयामास ।

चौरा. आत्मन. प्राणान् त्यक्तुम् उद्यता. सन्ति ।

सा ललना आत्मनः पुत्रं महासंकटात् ररक्ष ।

अप्सरसः आत्मानं प्राप्तुं विक्रमं प्रार्थयाचक्रिरे ।

'आत्मन्' मृगत्रे आपण, स्वतः या सर्वनामाचा उपयोग नेहमा पुढिगी पदवचनात केला जातो ज्याच्या सबधाने आत्मन् या सर्वनामाना उपयोग केला जातो त्याचे किंग व वचन बोलतेंही अणजे तरा 'आत्मन्' हा शब्द पुढिगी पदवचनात जोडला जातो

४ तेषु तेषु स्थानेषु निवसन् कैश्चित् दिनेः नृपः राजधानीं
निवृत्तः ।

जाचार्यः तान् क्षान् विपयान् अस्मान् अध्यापयति ।

नराः तैः तैः प्रकारैः आत्मानं रक्षितुं यतन्ते ।

तद् ह्ये सर्वनाम पुनरुक्त केलं म्हणने त्याचा अर्थ विविध असा होतो

५ अर्जुनस्य सः सारथिः तत् च धनुः ।

सा इन्द्रस्य नगरी ताः च अप्तरसः ।

तद् वा सर्वनामाचा 'प्रसिद्ध' वा अर्था उपयोग केला जातो.

६ न्यतिपजति पदार्यान् आन्तरः कोऽपि हेतुः ।

किमपि लावण्यं शकु-तलायाः प्रेश्य बुभुधन्तः तां चरुमे ।

कापि रामबाणस्य शक्तिः न कदापि निष्फला बभूव ।

कोऽपि, किमपि, कापि याच 'अनिर्वचनीय-अचर्णनीय' वा अर्था उपयोग केला जातो.

७ यस्मै कस्मैचित् स्वमन्यां दातुं पिता न कदापि इच्छति ।

शिवधनुर्भङ्गः यस्य कस्यापि धीरस्य न शक्यः ।

कोणीतरी, य वधित, सामान्य इत्यादि अर्थ दशविष्णुकरिता यद् वा किंचित् वा सर्वनामाचा जोडीने उपयोग करतात.

अभ्यास १

गुढाळ वान्वाचा व श्लोकाचा अर्थ कळव सर्वनामाचे विविध उपयोग स्पष्ट करा —

- १ अस्मि सन्तु तत्रभवान् नमस्वय धीरुष्टपदलाब्धनो नवभूतिर्नाम पदकाम्यप्रमाणतो जानुकर्णापुत्र ।
- २ शिवदत्ता शत्रुन्मलामुदित्वा वदति — वानहस्तोपरहितवदना लालि-
शिवेव प्रियतता भर्तुगतता चिन्तयात्मानमपि नैवा विभावयति ।
कि पुनरागन्तुयम् ।
- ३ यथास्य किमपि इत्य दो हि दस्य प्रियो जन ।
- ४ महार्पणोपांनमिव हि महर्ण कोऽप्यदितव ।

५. यस्य यस्य हि यो भावस्तस्य तस्य हि तं नरः ।
अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मदशं नयेत् ॥
६. तानीन्द्रियाणि सरुलानि तदेव कर्म
सा बुद्धिप्रतिहता वचनं तदेव ।
अयोष्मणा विरहितः पुष्टयः स एव
श्वन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥
७. कामैस्तीस्तेर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममाश्वास्य प्रकृत्या नियताः स्वया ॥
८. एते त एव गिरयो विह्वन्मयूरः
तान्येव मत्तहरिणानि वनस्वलामि ।
९. स्वे स्वे कर्मण्यनिरतः संसिद्धिं लभते नर ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥
१०. न किल भवता देव्याः स्थानं पृथेऽभिमतं ततः
नृणमिव वने शूरेषु त्यक्त्वा न व्याप्यन्तुशोचिता ।
चिरपरिचितास्ते ते मावाः परिद्रवयन्ति माम्
इदमशरणैरथास्माभिः प्रसीदत रुचते ॥

टीप

१०. सीतलवागानंश्व श्रीरामोनां प्रवेण उदेशल मरुदेव्य लोड.

अभ्यास २

'गुडील वाश्वये शोरय सर्वनामे शोजूत् पुरीं कराः—

१. शिष्यः मुनिं वदति . . . सेवा कर्तुम् अहम् इच्छामि इति ।
२. अभ्यरसः केशिनात्रः दानवात् . . . प्रातुम् असमर्थाः ।
३. वान्मण . . . नरात् प्रतिग्रहं ग्रहीतुं न अर्हति ।
४. अष्टावक्रः रामम् अवदत् . . . वसिष्ठः . . . आश-
पयति यत् सीतायाः मनोरथः पूरयितव्यः इति ।
५. मुनीवः . . . सर्वं वृत्तं रामाय कथयाचकत् ।

- ६ चिरात् प्रत्यागत रूप ----- चिरपरिचितानि स्वल्पानि
पुनरपि ददर्श ।
७ शुभ कार्य ----- नरेण न जातव्यम् ।
८ तिलोत्तमाया ----- सावर्ष्यं बोध्यं सुन्दोपसुन्दरा मोहिता ।
९ रावण ----- प्रसरे सीताया मन प्रलोभदितु प्रयेते ।
१० आत्मा एव ----- बन्धु आत्मा एव रिपु ----- ।

पाठ ४७.

‘ मत्वर्थाय ’ व ‘ च्चि ’ रूपे.

- १ बुद्धिमतां न कोऽपि विषयः अगम्यः ।
ध्रीमन्तः न सर्वदा धीमन्तः भवन्ति ।
यलवत्यः स्त्रियः स्वरक्षणाय समर्थाः ।
सर्वे जनाः धनवन्ति मित्राणि लघुम् इच्छन्ति ।

वरील वाक्यात नामाना घत् व मत् हे प्रत्यय लावून झालेला स्वामित्वदर्शक विशेषण उपयोगात आणलेली आहेत ह्याचा लिंग, विभक्ति व वचन हा ज्या नामाची ती विशेषण असताल त्याप्रमाणे होतात.

- २ मेघादिनि छात्रे गुरुः स्निह्यति ।
तपस्विनः तपस्विन्यः च अरुष्यम् आरुष्यन्ति ।
ईश्वरस्य सर्वेषु भक्तेषु शानी बहुमतः ।
धनिनां चोदेभ्यः भीतिः ।
प्रजाः कुशलिन्यः भवन्तु ।

वरील वाक्यात चिन् व इन् हे मत्वर्थाय प्रत्यय जोडून तद्दार होणारी स्वामित्वदर्शक विशेषण उपयोगात आणलेली आहेत सामान्य विशेषणाप्रमाणे

शाचा लिंग, वचन व विभक्ति हां विशदप्याच्या लिंग, वचन व विभक्ति याप्रमाणें होणात

सामान्यत वन् हा प्रत्यय ज्या नामाचा अन्त्य अववा उपा-त्ये वर्ण अ, जा विना म् आहे त्या नामाना लावतात इतर नामाना मन् हा प्रत्यय लावतात

एन् हा प्रत्यय बहुधा अवचान्त नामाना लावतात व विन् हा ज्या नामाच्या शेपटी असू असेल त्यांना व शेधा, एन् वर्गरे काही नामाना लावतात.

३ विद्याजनेन नरः पट्टमवति । गङ्गाजलं पापिनं शुचीकरोति ।

गौतार्थं विशदीकुर्वता आचार्येण वयं सम्यक् उपदिष्टाः ।

रावण. सीतापहरणेन आत्मनः कीर्तिं मल्लिनीचकार ।

दरिद्राणां दैन्यं दृष्ट्वा द्रवीभूतं हृदयं राघव ।

वयाल वान्यात क्रियापदाना अथवा धातुसाधिताना विशेषणें अथवा नामें पूर्वी जोडलेली आहेत, व त्यांचे अवयव सामान्यत ई हा स्वर नादेल आहो अन्ना क्रियापदाचा अथवा धातुसाधिताचा अर्थ ज्या विशेषणाला अपवा नामाला कृ व भू यांची रूपे जोडलेला असताल त्याच्या अर्थाप्रमाणें स्थिति करणें अथवा होणें असा होतो जसें— पट्टमवति—हुपार होतो (पूर्वी हुपार नसतो तो नंतर हुपार होतो) शुचीकरोति—शुद्ध करतें (अशुद्धाला शुद्ध करतें).

विशदीकुर्वता—स्पष्ट करणाऱ्यानें (अस्पष्ट अर्थ)

मल्लिनीचकार—मल्लिन केली (जा पूर्वी मल्लिन नव्हता ती)

द्रवीभूतम्—पाह्यरलें (जें पूर्वी द्रवयुक्त नव्हतें तें)

या रूपांना चिब रूपे म्हणतात या रूपाचा उपयोग पूर्वी नसलेला स्थिति प्राप्त होणे अथवा पहल देणें या अर्थां करता येतो

अभ्यास १

पुढील शब्दाचा अव रकून त्याताल मत्व रिय व चिब रूपाचा उपयोग स्पष्ट करा —

१ अतः प्रदारा निपत-त्यभाक्ष्य वनक्ष्ये वधति जाडराणि ।

आपत्तु वैराणि समुद्रवन्ति छिन्नेष्वनर्था बहुलाभवन्ति ॥

२ आत्मद्रव्यक्षित्तनतोज्ञतभूमिभागे माग पदानि सख्ये विपमानवन्ति ।

- ३ हृदि विद्ध इवात्वर्यं यया सन्तप्यत जन ।
पाडितोऽपि हि मेधावा न ता वाचमुदारवत् ॥
- ४ अन्या जगद्धितमेवा मनस प्रवृत्ति
अन्यैव काऽपि रचया वचनावलाभात् ।
लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्थहत्या
विद्यावतां सफलमेव गिरा द्वाय ॥
- ५ इच्छिद् भूमौ शाय इच्छिदाप च पयङ्गायन
इच्छिच्छ्रामाहाय इच्छिदपि च गान्धोदनरवि ।
इच्छिच्छ्रामाघारी इच्छिदपि विचित्राम्बरधरो
मनस्वी वायार्यो गणयति न दुःख न च मुत्तम् ॥
- ६ भवनेषु रसप्रधिकेषु पूर्वं त्रितिरक्षानमुद्यान्त ये निवासम् ।
नियतैर्यद्विगतानि पश्चात्तस्मूयानि गृह्यभवति तपाम् ॥
- ७ रम्याण वाङ्मय मधुराक्ष निशम्य शब्दान्
पशुत्सुमीभवति यत्सुखितोऽपि चन्तु ।
तद्यतसा स्मरति नूनमबाधपूर्वं
भावस्थिराणि जनान्तरसौहृदानि ॥
- ८ वैकुण्ठ्य मम तावदीदृगामिद झद्दरर्ष्यासस
पीप्पन्ते गृहिण कथं तु तनयाविश्लेषदुर्जनैर्ष ॥
- ९ साधतने सधनरमणि सप्रवृत्ते
वदि हुताशनवतां परित प्रयस्ता ।
छायाधरन्ति शत्रुधा नयमादधाना
सन्ध्याययोदकविद्या विद्यिताशमानाम् ।
- १० वा वास्तव्य मनस्विन स्वविषय को वा विद्वान्स्त्वथा
न देग प्रयते तभव कुन्ते बाहुप्रतापार्जतम् ।

टीपा

- १ इच्छि-—पराजैरणीक्य नववाग्यन सननैर्ष ५५० ई-५ वराह ५५३
२ मन्दि लोकात्मन्यमाय (नाम) —व्यासा उपमराल जनिवाचा नग पादिला
गेषा नाहीं असा (अन्या, न न उल्ल च मूनिनय वाय स)

- ६ रसापिबन् (भवनम्)— ज्वाला मुखरायक.
 निषतैक्यत्रिणम् (तस्मूलम्)— ज्या ठिवाणां फक्त क्लीबं त्रिण निषमाने
 चालविले जात भावे तै (नियतम् एवम् एव दते त्राम् यस्मिन् तद्)
 ७ जनमानससौहृदम्— पूर्वगन्ताल मैत्री (अन्यस्य जनस्य सौहृदम्)
 ८ शत्रुनक्षत्रेण पतिगृही पाठाविनाना यण्य कर्षणा गददलेला शोभ
 ९ सन्ध्यापर्योदकपिशा — सन्ध्याकालस्या देवाप्रमार्गे विगत रगावे
 (मन्ध्याया पयोदा इव कपिशा)

अभ्यास २

पुढील वाक्यांत मत्वर्थाय विशेषणें वाचवा पिवरुणें रिताच्या ठिवाणा शोजा —

- १ नर जपमान न लह्य ।
- २ — नराणा न किमपि जगम्यम् ।
- ३ ।श्या कारय्य लौकिकस्य व्यवहारस्य अभिज्ञ जागात् ।
- ४ — — मता श्रेतांनि परदु सप्रवणन पि ।
- ५ कैपाचिन् नराणा दृष्टा अपि बान्धवधेहरत्तु परदशचमनन ।
- ६ — — क्रिय भद्र अनुनयम अपि न जादिसन्ते ।
- ७ भास्तपपं जपुत्रा जना उन्मुख अन्यया पुत्रान् ।
- ८ — — पुत्रपक्षिदम् उर्पनि रत्नं ।
- ९ — — रात्रि अपि चोराणां ।
- १० — — मृगम् अनुधावन कणाधम प्राप्त दुष्यन्त ।

पाठ ४८.

समास—पुढें चाल् .

- १ य नर. न जलसः सः धनवान् भवति । जनलसः नरः... ।
 यद् न दानं तद् दु खस्य हेतुः । अदानं दु.खस्य हेतुः ।
 यद् न दास्य तद् कर्तुं प्राप्न. न यतेत । अशक्यं कर्तुं. . . ।
 किमपि न लभमानः जम्बूक. निषिण्ण. जातः । किमपि
 जलभमानः जम्बूकः..... ।

यः न आहूतः भवति सः नरः जनेन तिरस्क्रियते । अनाहूतः
नरः जनेन..... ।

पुत्रं न दृष्ट्वा पिता शोकार्तः जातः । पुत्रम् अदृष्ट्वा पिता . ।

वरील वाक्यामध्ये नामाना, विशेषणाना व धातुसाधिताना अथ अथवा अन् हे आगम जोडून त्याचा नकारार्थी सामासिक रूपे बनविलेला आहेत, व या समासाचा अर्थ समासातच पूर्ण होतो अशा समासाना नन् तत्पुत्रप समास म्हणतात. स्वर्णेन आरम्भ होणाऱ्या शब्दापूर्वी अन् हा वागम देतो व व्यचनाने वारभ होणाऱ्या शब्दापूर्वी अ हा आगम येतो.

२ नगाः नाम पर्वताः वृक्षाः वा ।

नक्षत्राणि रात्रौ प्रकाशन्ते ।

अहिनकुल्योः निसर्गवैरम् ।

वरील वाक्यातील नन् तत्पुत्रप समासात 'न' हाच शब्द वाच्य राहिला आहे. अर्था उदाहरणे फार थोडा असतात.

नन् तत्पुत्राचा नकारार्थ दर्शवण्याकरिता उपयोग केला जातो.

३ अद्य प्रकृष्टः घातः चहति । अद्य प्रघातः चहति ।

छट्पाया. निर्गतः हनुमान् सत्वरं रामसमीपं गतः । निर्लङ्गः

हनुमान् ।

रथेन विरहितः योधः भूमिस्थः एव अयुच्यत । विरथः

योधः ।

नरेण अपकृष्टः मार्गः त्यज्यः । नरेण अपमार्गः त्यज्यः ।

हरिणः अतिदायितेन जनेन अधायत् । हरिणः अतिपेगेन

अधायत् ।

वरील वाक्यामध्ये नामांश्या पूर्वी उपसर्ग जोडून बनविलेले सामासिक शब्द जोडलेले आहेत. उपसर्गसहित बनविलेले सामासिक शब्दांमध्ये नन् तत्पुत्रपिते वेगळा नामान् जोडलेला असतात तेव्हा गमस कराना उपसर्ग ठेवताना नमान्

जोडतात व मूळ धातूचें कर्मणिभूतसालवाचक रूप गाळतात, अशा समासान्त प्रादि तत्पुरुष म्हणतात. मात्र समासाचा अर्थ समासातच पूर्ण होत असला पाहिजे.

४ ये शस्त्राणि विभ्रति ते रणे हताः । शस्त्रभूतः रणे हताः ।

वृक्षे ये तिष्ठन्ति तान् पक्षिणः व्याधः गृहीतवान् । वृक्षस्थान् पक्षिणः.....।

ये यतयः भूतले शेरते तान् वयम् अपदयाम । भूतलशायिनः यतीन् ।

ये तन्वाः जायन्ते ते पितुः मातुः च प्रियाः भयन्ति । तनुजाः पितुः.... ।

बराळ वाक्यात काही गौण वाक्याबद्दल सामासिक शब्द उपयोगात जाणलेले आहेत. त्या वाक्याताळ क्रियापदापासून झालेले पद समासाच्या शेवटी आहे व त्याचा ज्या नामांशां विनिष्ट संध जाडे त पद पूर्वी जोडलेले जाते असे शस्त्र+भूत्, वृक्ष+स्थ इत्यादि

अशा तऱ्हेच्या समासान्त उपपद समास म्हणतात. उपपद समासाच्या शेवटी क्रियापदापासून झालेले पद असते व त पद फक्त समासाच्याच अर्थासक असत, स्वतंत्र रीताने वेळ असत नाही. तेव्हा बराळ वाक्यात द्वाविल्याप्रमाण परिस्थिति असल्याने गौण वाक्याबद्दल उपपद समास योजता येणाले.

अभ्यास ?

पुढील वाक्याचा व ओंकाचा पद इहून त्यानील विनिष्ट समासाचा उपयोग स्पष्ट करा —

- १ प्रवातावने निषण्णा वेवा दासोभिरपचन ।
- २ अनुयोगेन तैल ना तिलभ्यो नाभुनर्हति ।
- ३ अज्ञ सुमन्माराभ्य सुद्यतरमाराभ्यो विशेषतः ।
शनलवदुचिदन्ध वप्राणि नर न रचयति ॥

- ४ नामाले भियते जन्तुर्विदुः शरशतैरपि ।
 कुशाग्नेषु संसृष्टः प्राप्तशाले न जीवति ॥
- ५ कृतघ्नतमसस्तु नष्टं सुभाषितं च नष्टमनुषेणु ।
 वचनशतमवचनकरे शुद्धिशतमवेतने नष्टम् ॥
- ६ अदरा परमन्तापमगत्वा खलनघ्नताम् ।
 अनुसृज्य सता वल्गे यत्स्वल्पमपि तद्बहु ॥
- ७ मतसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
 ननु क्षुब्धपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भानिबन्धना रतिः ॥
- ८ आर्जुनि विरथं स्यात्वर्या पद्महारथाः ।
 शर्वपरेरुत्तमा बालनेरुत्तमाकिरन् ॥
- ९ तस्या निशास्य व्युष्टाया श्रेणः शत्रुघ्नता वरः ।
 स्थान्यनीकानि सर्वाणि प्राणामशूहितुं ततः ॥
- १० पुनाद्दयनयंपुत्रा यनेज्ञाः सत्यवादिनः ।
 राज्ञा सभाम्दः कार्या रिषी भिये च ये सनाः ॥

टीप

- ७ अत्र राजर्णे मृग रागीला उद्देशेन म्हादेव श्लोकः

अभ्यास २

पुढेल वाङ्मयत वाङ्मा अक्षरातील वाङ्माच्या किनाणीं वा पद्म्यात मणिलेल्हा मनाम्यातील योग्य ते समासपद् योजाः—

- १ दीपावलिमहोत्सवे सामान्यतः छात्राणाम् अध्ययनं न वर्तते ।
- २ संसारं ननु सन्नि अनुभूय नरस्य नमनि विरुद्धः रागः उपपद्यते ।
- ३ पुत्रजन्मना तारापीडस्य हृदये उत्पादितः प्रकृष्टः मोदः वर्णयितुम् अशक्यः ।
- ४ ये धनं भजन्ति ते सर्वदा भुक्तिः नपन्ति इति न अस्ति नियमः ।
- ५ मापरे न पश्यन् बालकः लभः रोदितुं प्रारभत ।
- ६ वा दृश्या न ज्ञासीत् तस्याः गीतायाः शीतलकरस्पर्शनं धांगमस्य मूर्च्छां विनश ।

- ७ यानि पञ्चात् जायन्ते तैः उत्फुल्लं प्रम्णा सरसो असोभत ।
 ८ धूमरेतो उदय यद् न इष्टं तद् सूचयति इति जना मन्यन्ते ।
 ९ चिबेरुस्य अभावः महते अनर्थाय कल्पते ।
 १० पारितोषिकं न लब्ध्वा महाप्रदत्तं कृतवान् छात्रं निविण्णं जातः ।

पाठ ४९.

समास—पुढे चालू.

- १ कृष्णः तथा च सारङ्गः मृगः वने दृष्टः । कृष्णसारङ्गः
 मृगः... ।
 प्रच्छायं अतः एव शीतलं तरुतलं वर्तते । प्रच्छायशीतलं
 तरुतलं . ।
 धीरः तथा च उदात्तः स्वभायः सर्वेभ्यः रोचते । धीरोदात्तः
 स्वभायः . ।

परील वाक्यात् एकाच नामान्य उद्देशत दानं दान विदापणं चोजलेली आहत. तां चोम्ही विदापणे एके ठिनाणी जोहून त्याचें एक शरमाधिर विदापण करता वेत. अस—कृष्णसारङ्ग ।

दानं विदापणे जोहून एक जोडविदापण घेलेला समासही कर्मवाक्याचाच प्रकार आहे असा टीकातें ज्या वेळा दानं अथवा अधिर विदापणे एकाच नामाना उद्देशत क्रमानं चोजलेली अनताल त्या वडी ती पृथक् कर्मन एक शरमाधिर विदापण तयार करता येत व त्याला कर्मधारय समास म्हणतात.

- २ आर्द्रां मुसं पद्भ्यात् उत्थितं मिश्रम् अहम् अपदम् । सुप्तोत्थितं
मिश्रमदमपदम् ।

आदौ गृहीताय पश्चात् मुक्ताय धीवराय दुप्यन्तेन

पारितोषिकं दत्तम् ।

गृहीतमुक्ताय धीवराय दुप्यन्तेन पारितोषिकं दत्तम् ।

पुत्रेण आदौ पीतं पश्चात् उद्गोर्णम् औषधं दृष्ट्वा माता

भोता अभवत् ।

पुत्रेण पीतोद्गोर्णम् औषधं दृष्ट्वा माता भोता अभवत् ।

वरील वाक्यांत दोन कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधिताचा एक सामानिक शब्द वनविद्येस्य आहे, कारण ती धातुसाधिते पूर्वी घडलेली क्रिया व नंतर घडलेली क्रिया दर्शविताना, म्हणून ज्या वेळी पूर्वी घडलेली क्रिया दर्शविणारे कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधित व नंतर घडलेला क्रिया दर्शविणारे कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधित अशी दोन कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधिते पश्चात् नामाची विशेषणे म्हणून उपयोगात आणलेली असतील त्या वेळा त्या दोहोंचे म्हणून एक सामानिक धातुसाधित विशेषण बनविता येते. हाही एक कर्मधारयाचाच प्रकार होय.

३ पञ्चयज्ञ्यां धीरामः उपास ।

त्रिभुवनेऽपि प्रह्लादस्य कीर्तिः प्रसृता ।

पाणिनिना अष्टाध्यायी नाम व्याकरणग्रन्थः रचितः ।

वरील वाक्यांत पञ्चयज्ञी, त्रिभुवनम्, अष्टाध्यायी असे मगम चोत्रलेले आहेत. त्यांचे प्रथम पद संज्ञाविशेषण आहे व सर्वे समासाचा समुदायवाचक अर्थ असून समासाचे रूप हींथ ईश्वरान्त अथवा ननुपदर्शनी नामाच्या प्रत्येच्या एकवचनाप्रमाणे आहे. म्हणून ज्या वेळेस विनमित्त गल्पादशांक वस्तूचा समुदायवाचक अर्थ दृष्ट थसेल त्या वेळी वरीलप्रमाणे संज्ञावाचक शब्द व नाम या दोहोंचा समास उपयोगात आणता येतो. हा समास द्विगु समास म्हणतात.

४ यस्य कान्तिः चन्द्रस्य कान्तिः इव सः (चन्द्रकान्तिः) नृपः

प्रजाः जानन्वयत् ।

यस्या मुखम् इन्दु इव सा (इन्दुमुखी) स्त्री नृपस्य
श्रुतिभाजन जाता ।

वराह वाक्यात् चन्द्रकान्ति व इन्दुमुखी हे बहुवाहि समास औपलब्ध परंतु या समासात् प्रथम पद उपमानवाचक आह व द्वितीय पद उपमेयवाचक आहे अशा समासान्ता उपमा बहुव्रीहि म्हणतात अशा रीताने उपमान व उपमेय शान्ता समास तृताय गच्छाचें विशेषण म्हणून उपधागत आणता येता

- ५ यस्य उद्योग न विद्यते स (अनुद्योग) नर अवसीदति ।
यस्य पुत्र न विद्यते स (अपुत्र) नर सुख न लभत ।
यस्य पर्णानि प्रपतितानि स (प्रपर्ण) वृक्ष न शोभते ।
यस्य कन्धरा उद्भ्रता चर्तते स (उत्कन्धर) शिर्षा नृत्यति ।

वराह पहिल्या दोन नाम्नामध्ये नष्ट बहुव्रीहि समास व दुसऱ्या दोन नाम्नामध्ये प्राप्ति बहुव्रीहि समास शान्ता असे आहेत हे समास रचनेमध्य नन तत्पुरुष व प्राप्ति तत्पुरुष याप्रमाणच आहेत परंतु यांचा अर्थ सामान्यच पण न हाता स्थाचा मध्य तृतीय नामांती आहे म्हणून हे बहुव्रीहि होय

- ६ पुत्रेण सहित (सपुत्र) राम उद्यान गत ।
आनन्देन सहित (सानन्द) नर स्मितयुक् इदपत ।
उद्यागन सहित (सोद्योग) नर सधमम्पद आयान्ति ।

वराह वाक्यमध्ये सह' म्हणजे वराह व अल्ल अथवा पुत्र' व अल्ल अन्वयाना मरुत अस्मान् तु शक्यता नाम यथा समास रच्ये आहे व 'सह' व सह' अर्था 'स' जाणव जाते या गनस्य सह बहुव्रीहि अर्थ म्हणतात सहपुत्राहि समासान्ता अन्वयान्तरात् उपदान मरुत व वराह पठ १३ निमित्त ५ नथ माहिती दिव्ये जाहे

- ७ यन इषुभि गवयण हत स (इषहतगवयण) राम
अस्मान् पातु ।

- ४ निर्गुण शोभते नैव विपुलाङ्गवरोऽपि ना ।
आपातरम्यपुष्पव्रीहानित शास्त्रालिखया ॥
- ५ तत्र शक्योपमा सर्वं रात्रानो विनिवेशिता ।
द्वारस्थानेषु विन्यस्ता पुनारा सूर्यवक्षस ॥
- ६ खनुरपुष्पाकृतिभि विरोभि पूर्णतण्डुले ।
शोभन्ते किञ्चिदागम्वा शाल्य कनकप्रभा ॥
- ७ चेतोहरामपि कुशोगयलोचने त्वां
जाता मे सोपकउषो दहनो ददाइ ।
- ८ गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविचया वृष ।
त्रिय मेहेन्द्रलावस्थ चहार न तु मेदिनीम् ॥
- ९ वृत्त रामस्य वार्म के कृतिस्ती किन्नरस्वनी ।
किं तदत ननो हनुमत् स्यातां न गृण्वताम् ॥
- १० विमृषिता छरिपूलाभादा सद्य कृतानेकजनार्तिभद्रा ।
नवीहतेतुत्रचत्तरदा यज्ञा ममात्रान्यमगीकरोतु ॥

टीपा

- १ श्यो—सुसुन्दरयो
२ दुष्प-नने स्तन श्री महलेग शीव कनकदन्त-त्र कन वरप
३ आपातरम्यपुष्पव्रीहोभन—प्रथमरत्नो जेपीव तदसमान्वा कुलायवा रीदवने
तुदज्ञ रिभगत (असो स्थाना पुष्पाय तिया शोभित)
५ ख-—खनुरूरे,
८ स—सत्र
९ ती—कुशुल्यो
१० निर्गुणत्वमपि विपुलाङ्गवरो—निं मन्ताया शत्रु १ कनक एवाय न "द
पुष्पोभन वेसे कवे ती—(किम्विन्दु अनभूप्य रिरो उक्तपूग दया)
कृतानेकजनार्तिभद्रा—निने कवेर शोभयत्वा तु जाया नाश देय कवे स
(इत कवेरेषा जननाम् कानीना भयुग बया छा)
नवीहतेतुत्रचत्तरदा—निष्वा शाल्यान्वा शय रत्नीव न उ । ० हउ ती
(मन्तोरेण उदुष्पात्त चत्तरा वरपुग यत्वा स)

अभ्यास २

पुढील वाक्यात जाड्या अधरालील शब्दांमदल योग्य ते समास योजाः—

- १ आदौ पातः पश्चात् प्रतिचन्द्रः बलः पुनरपि दुग्धं पातुं प्रयत्नं करोति ।
- २ यस्य प्रज्ञा सुरगुरोः इय आसीत् तं पुत्रं ज्ञात्वा पिता आनन्दस्य परं कोटिं गतः ।
- ३ विनीतः तथाच विक्रान्तः वीरः लुत्तिपानं भवति ।
- ४ प्रतीहारी विनयेन शूद्रकं प्रणम्य देव पञ्जरेण सह काचित् चण्डाल-चारिका द्वारि तिष्ठति इति वक्ष्ययत् ।
- ५ तिस्र रात्रीः बतिः एकस्थाने न बसेत् ।
- ६ येषां घेगः घञ्जेष समानः तादृशान् पाषाण् अर्जुनः कर्षे चिदेष ।
- ७ यस्य उत्साहः न विद्यते सः नरः न कदापि महाकार्यं सम्पा-दयितुं शक्नोति ।
- ८ येषाम् आयुधानि उद्धृतानि ते वीराः सेनापतेः आज्ञाम् अपेक्षणाः स्थिताः ।
- ९ येन तृतीयात् नेशात् उत्पन्नं घट्टिना कामः दग्धः यस्य च जटानां भारे गज्जा स्थिता सः शिब. नः पातु ।
- १० यस्य स्पन्दनाः घाञ्जिनः नागाः च निपातिताः तादृशं बलं तथाच हतं सूतपुत्रं दृष्ट्वा दुर्बोधस्य नेत्रे अश्रुभिः परिपूर्णं जाते रूपं च अर्तम् ।

पाठ ५०.

तृतीय भूतकाल.

१ अधुना व्याधः क्रीडमिशुनात् एकम् अवधीत् इति वाल्मीकिः
शिष्यान् अवदत् ।

यदा गुरुः युष्मान् कलहकारणम् अप्राक्षीत् तदा त्वं किम्
अवोचः इति पित्रा रामः पृष्ठः ।

अद्य अजनि ते पुत्रः इति वसिष्ठः दशरथाय निवेद्याचकार ।

वरील वाक्यामध्ये गुकत्याच घडलेल्या भूतकालीन किय्या दर्शविण्याकरिता प्रथम अथवा द्वितीय भूतकालाची रूपे न येतात तृतीय भूतकालाच्या रूपे योजलेली आहेत. वसें—अवधीत्, अप्राक्षीत्, अवोचः, अजनि.

प्रथमभूतकाल हा अनयतन भूतकाल समजला जातो म्हणजे तो आजच्या पूर्वीची किय्या दर्शवितो, द्वितीयभूतकाल हा यशोभ भूतकाल समजला जातो म्हणजे तो पार प्राचीन काळाचा किय्या—ची वर्णन करणारानें पाहिलेली नाही—दर्शवितो. तेव्हा तृतीयभूतकाल आजचा घडलेली किय्या अथवा सामान्य-भूतकालीन किय्या दर्शवितो असें समजलें पाहिजे. सद्धत प्रथवार वराल भेद मानीत नाहीत व अस्सीप्रमाणें क्रीणत्याही प्रमाणाच्या भूतकालाची रूपे योजतात, हे परोक्षभूतकालाच्या पाठाल सोदाहरण दाखविलेले आहे

२ हे नल मास्म शोके मनः कृथाः इति नाम. अवदत् ।

मा भैपीः मृत्योः इति आचार्याः उपदिशन्ति ।

मा भूत् एव क्षणम् अपि च ते विद्युता विप्रयोगः ।

वरील तीन वाक्यांचा अर्थ पाहिला तर अस दिसून येईल की निषेधावर्क जाणावीप्रमाण वाक्याचा अर्थ होतो. परंतु जाणावीची रूपे मात्र योजलेली दिग्गत नाहीत. मा किंवा मास्म हा निषेधावर्क अव्ययें असून तृतीयभूतकालाची रूपे अ या आगनादिनाम योजलेली आहेत. वसें—मा स्म कृथाः (अवृथा बद्द), मा भैपीः (जमैपा बद्द) व मा भूत् (अभूत् बद्द). तेव्हा तृतीयभूतकालाच्या

रुपाचा 'अ' वा जागन्नाशिवाय मा ऋवा मास्म वा निरुपधायक अव्ययापरोपर उपयोग केल्या असता, आज्ञार्थाचा बोध होतो.

- ३ रामेण शवरी मोक्षपदम् अनायि ।
असुराः देवैः युद्धे अजेयत ।
अर्जुनेन जयद्रथवधप्रतिष्ठा अकारि ।
छात्रेभ्यः गुरुणा पारितोषिकाणि अद्रियत ।

बरील वाक्याच्या रचनेवरून व अभावरून हे ध्याऊन घेईल की त्यामध्ये कसाला प्रयोग कोणलेला आहे इतर आर्बधातुळ काव्याप्रमाणे जातूनपरी प्रत्यय धातूना जोडले असता र्मणि प्रयोगाचा रूप होताव.

अभ्यास १

पुढील वाक्याच्या व ओसाया अर्ब सातून त्यातील तृतीकनूतसाळी रूप व्हांव विशिष्ट अर्बी कोणलेली आहेत की काय तें सांगा —

- १ उजूनमूळान्धपरा तवा हाहमगम निमररव विन्दवमिति सवमेव नाशाधियम् ।
- २ मा तथा पुररम्याप्र शोव त्व नाश्रगोपयम् ।
प्राप्ता वीरगति पुनास्नाय गोचितुमर्हसि ॥
- ३ एतस्मन्मा वृशालिबमनिज्ञानज्ञानाद्विदित्वा
मा रीन्द्रीनादसित्तनयने मध्यविभारिनी नू ।
- ४ ना निषाद् प्रनिष्ठ्य ररमगम शाश्रना वषा ।
पत्कीगमिधुनादेरुमवधा शाममोशियम् ॥
- ५ यत्र गृया अपि दुना अपि बन्धसो मे
यानि त्रिचासुहृचरधिरुमध्यवात्मम् ।
प्राप्ति छाणि षुनिज्ञररुन्दराणि
गोदावरीपरितरस्व गिरेरुदयानि ॥
- ६ अत्र स्थि ॥ वृणमदशुद्धो ददन्
शिता व मे हरिगर्भे विगुप्तो ल ।

- ७ आभिर्भूतज्योतिषा ब्राह्मणाना ये व्याहारास्तेषु मा सशयोऽभूत् ।
 ८ प्रचानामेव भूल्यर्थं स तान्यो धलिमग्रहीत् ।
 सहस्रगुणमुत्सृष्टमादत्ते हि रत रवि ॥
 ९ युधिष्ठिरो द्यूतमदेन मत्तो दुर्योधनो द्रौपदि त्वामजैपीत् ।
 १० चाबल्यमुचै ध्रुवस्तुरङ्गात्कौटिल्यमिन्दोर्विपत्तो विमोह ।
 इति त्रियाशिक्षि सहोदरेभ्यो जाने न कस्माद्गुणवाद्गिरोष ॥

टीपा

- १ महाश्वेता आपत्यासवर्षा ई वाक्य भङ्गते तत्रा-पुण्डरीकमृत्यो अनतरत् ।
 २ सर्वं पुत्र मारुते गेदावर धृतराष्ट्रात् उद्देश्यं म्दलेला श्वेक
 ३ मेधापापत्र यक्षानं आपल्या पत्नीला पाठविदेत्या निरोपातील एक वाक्य
 ४ वा नीकि ऋषीर्नां व्याथाला उद्देश्यं म्दलेला श्वेक
 मा अग्रम — 'अ' चा लोप व्याकरणदृष्ट्या अनय अग्रम वेलेला नाही
 ८ खुराजार्थे कर्ण
 ९ दुःशासनाने द्रौपदीला म्दलेले वाक्य.

अभ्यास २

खाली दिलेली क्रियापदांची रूपे कोणत्या धातूची व काय आहेत हे ओळखून पुढील वाक्यातील रिनाच्या टिकाणी योग्य तां रूपे योग्य —

- १ तपस्विभ्य प्रतिरोष मा — इति दुष्यन्ता विनातवेपथ तपोवन प्राविशत् ।
 २ रावण भिक्षुरूपेण आश्रम प्राप्य साताम् अचिरात् एव — इति राम शतवान् ।
 ३ जय त्वा परीक्षक कति प्रधान् — इति पुत्र पित्रा शृष्ट ।
 ४ क्रोधवशम् आत्मानमा — इति सुसुभु शिष्य मुदणा उपदिष्ट ।
 ५ अह गन्ता स्वर्गात् पाताल नेप्यामि इति भगीरथेन प्रतिज्ञा — ।
 ६ हे राम यद् त्व मा त्वैशपराद्भवणान् — तद् तव दुःखस्य सहस्र किम् इति लक्ष्मणमुत्तेन सीता रामाय सन्देश प्राहिणान् ।
 ७ दुर्योधनप्रच्युतय धार्तराष्ट्रा भीम कुष्णसर्वं — ।

- ८ एवमेव आदिद्या राक्षस्य विविध प्रकारे ज्ञाताम् ——— ।
 ९ पाण्डवा जमुशुद्धे कुम्भ्या सह ——— । दुर्गाधन. तान् हन्तुं
 पुरोचनेन तद् सह ——— ।
 १० कथम् अह वपस्त्रेण निगा पुनर् अपि रात्रपानी निवर्तित्वे इति
 चन्द्रापाण्डव्य मनसि यिन्ना ——— ।
 (ननूर, अकारि, अदाह्वन्, अनैषा, अपारापूर्णा, उदपादि, अप्राधीत,
 महामा, न्यराष्ट्र, अपिर्पीडन्, अददशन्)

पाठ ५१.

इच्छार्थक क्रियापदै.

- १ लुपिताः पक्षिणः पर्णलग्नान् जलविन्दून् पातुम् इच्छन्ति
 (पिपासन्ति) ।
 मुनयः तपोभिः ईशतत्त्वं ज्ञातुम् इच्छन्ति (जिज्ञासन्ते) ।
 श्रोतुम् इच्छ (शुश्रूषस्य) गुरुन् इति ऋषयः शकुन्तलाम्
 उपदिदेश ।

परील वापभातीक पिपासन्ति, जिज्ञासन्ते, शुश्रूषस्य ही पा, ज्ञा य
 ध्रु वा धातूया इच्छार्थक रूप असुत ज्वा धातूयाम् त् ही वनविर्ली जातत त्वा
 वाहता इच्छविलेरी क्रिया वरम्भावा इच्छ्य करण असा त्वावा अथ होता हा
 इच्छार्थक क्रियापदै निरनिधज्वा काब्राम्ये व अर्षाम्ये प्रयोक्त क्रियापदाप्रमाणे
 जलपती येनात वस्तु सखल वाब्रनानध वांच्य उपयोग बहुतेक वनमान-
 न व्यमथ्यैर वेला जातो व वा इच्छार्थवांचां वर्तमानद्रव्यावक धातुवापिन
 विद्येपन व जास्यन्त व उदस्यन्त नाम वाचाय वात उपयोग केला जागा. ही
 रूप धातूया पहिल्या अवस्त्वान द्वित्व यन्त व 'स' हा 'ए' जोडून व नार
 जेव्य ते प्रत्यय जोडून केली जातात.

- २ दोष विवक्षता दुर्जनन गुणा एव वर्णिता ।
अस्मिन् जगति तत्त्व जिज्ञासमाना बह्व जना दृश्यन्ते ।
यियक्षमाणेन पार्थेन कृष्ण आहूत ।

वरील वाक्यामध्ये इच्छाधक क्रियापदाचा वर्तमानकालाचा धातुसाधित विशेषण आजळ्या आहेत परस्मैपदा रण अत् प्रत्यय अवृत्त व आत्मनेपदी मान हा प्रत्यय लावून उच्चार करा. ज्ञानात

- ३ ज्ञानस्य लिप्सा यतोना मनसि वर्तते ।
यशस ईप्सा वीरा धारयन्ति ।
तत्त्वस्य जिज्ञासया मुनय स्वास्थ्य न लभन्ते ।

इच्छाधक क्रियापदाच्या अगारा 'ज्' हा प्रत्यय जाळण असता इच्छाधक मानवाचक नाम तयार होत व जना नामाचा उपयोग करत सर्मक धातूपासून पालें असले तर त्या क्रियाच्या कर्मपदाची एणी विभक्ति होऊन येण जातो जसे, ज्ञानस्य लिप्सा

- ४ जलविन्दून् पिपासु शिखी धारियन्त्र परित भ्रमति ।
रावण जिघासु राम विभीषणसुग्रीवाभ्या सह सख्य चकार ।
देशान्तराणि विजिगीषु रघु महासन्धेन सह प्रतस्थे ।

वरील वाक्यात इच्छाधक क्रियापदाच्या अगारा 'उ' हा प्रत्यय जोडला असता इच्छाधक क्तुवाचक नाम तयार होत व ते सर्मक क्रियापदाचे असल्यास मूल कर्मपद द्वितीयतच होऊनात जम—जलविन्दून् पिपासु । अर्थात अकर्मक धातूच्या इच्छाधक धातुसाधित नामाना वरील नियमाचा जररी नाही

अभ्यास ?

पुढील भाषांचा अर्थ करून त्यांचा इच्छाधक रूपाचा उपयोग स्पष्ट करा —

- १ व भद्रं पराप्तन्ते वमथा वसुधाधिपा ।
त हिंसा वमयस्य वसुधाभिः परते ॥

- ४ नृतस्य लिप्सा कृप तस्य दित्ता विन तगान्नाथ दधि स्वदाने ।
 सपस्य शान्ति कुटिलस्य भेदा विधातृश्री न हि दृश्यते ॥
- ३ दशरथे विनिर्गापूना स चान मितभाषिणाम् ।
 रघूणामन्वय वदे तनुवाक्विभवोऽपि सन् ॥
- ४ यमक्षेत्रे कुम्भेने समवता युयुत्सव ।
 नामद्य पाण्डवाश्चैव श्चिन्नुवत् सचन ॥
- ५ यानेव हत्वा न विनाविषाम तऽवस्थिता प्रमुखा धानरुपा ।
 अन्वयतन्त्र भीष्मस्य रथ हेमपरिष्कृतम् ।
- ६ विषावन्तो महाबाहास्तस्मिन् धारे न तयुता ॥
 सत्ता रमण्यविद्वानो यथा युवन्ति भारत ।
 युष्मद्भिर्द्वैतस्य सप्तनिर्घीपुर्लक्षमद्रहम् ॥
- ७ विद्यामवसता वृष्ण पार्थस्त्राभ्यान् मनोवपान् ।
 मुने दे हेमसच्छत्रान् श्रेणानाद्यन मन्वरात् ॥
- ८ कुदरा न क्षणे तस्मिन् क्षतप्रवृत्तिन त्वा ।
 क्षुण निनीपुनिर्ग्रीभान्तो विष्णाय परिभि ॥
- ९ इवेवमुक्त्वा तुन एवतार क्षिय रिपुन क्षनगोपनाथ ।
 नाम सुसुतु समर प्रयाग कणस्य रक्षाय गिरी जिहासु ॥

टीपा

- १ दुष्यन्तर्न मृग राक्षसा श्रेष्ठान् महत्तेजः शीघ्रः ।
 २ इत्यनेन सन्वादा श्रेष्ठान् महत्तेजः शीघ्रः ।
 ३ कर्तुं नामे कुम्भारम्भी भ्रष्टेण शीघ्रतः ।
 ४ भारत—हे युयुत्सव

अभ्यास २

तन्मे दिवसो रूपे नोत्सा धानूतं व द्यप मह्यं ह्ये मह्यं पुमान्
 वासनातीतं विशम्भा द्विस्तन्यं शान्ते मी रूपे वाता —

- १ युजे वदन्तं गीत महत्त गीर्षान् अतुच्छतः ।
 २ परं तस्य ——— यत्तद गीर्षान् वक्तव्यमिति ।
 ३ परी तस्य पारिषोपिष्यन् ——— म गीर्षान् वक्तव्यमिति ।

- ४ सवना भक्तिर्जाप्या भवसागर ————— ।
 ५ दार्षप्रवासेन धान्ता पान्था शीत जल ————— ।
 ६ अधुना विविधानि शास्त्राणि ————— विद्याधिन जलपर्यटन कुर्वन्ति ।
 ७ सीता ————— मासति अरिस्ता लङ्का पर्यभ्रमत् ।
 ८ परहित ————— नरा न कदापि ह्येन गणयन्ति ।
 ९ महात्मना दोषान् ————— नरा तेषां पुरत तथा स्तुं न प्रभवन्ति ।
 १० मोक्षमार्गं ————— नर प्रथमत युक्तं गुरुम् अन्विष्येत् ।
 (विवक्षुव, प्रविविक्षु, तृतीयर्षन्ति, विधासव, ईप्सा, जिज्ञासमाना,
 चिर्वापेव, विद्वक्षन्, पिपासन्ति, आविजिगमिषव)

पाठ ५२.

नामधातु व पौनःपुन्यार्थक क्रियापदं.

नामधातु

- १ परोपकारधृताः सज्जनाः अङ्गीकृते कार्ये न कदापि मन्दाः
इय भवन्ति (मन्दायन्ते) ।
 चन्द्रमाः समग्रं जीघ्रलोके ज्योत्स्नया धवलं करोति
 (धवलयति) ।
 पुत्रम् इच्छता (पुत्रीयता) दशरथेन ससम् आरब्धम् ।
 वरं लिप्सुः शिष्यः मुनिं नमस् करोति (नमस्यति) ।

वरील शक्यताील क्रियापदं, नामे व विशेषणे दापासून तयार केलेली आहेत. यांना नामधातु असे म्हणतात हाही प्रयोजक व इच्छाबद्द क्रियापदान्-प्रमाणे साधित क्रियापदान्चा प्रकार आहे या क्रियापदान्चा निरनिराळा अर्थ होता जसे—मन्दायन्ते—मन्द होतात, धवलयति—शुभ्र करतो, पुत्रीयति—पुत्र-

कान्धति-मुलादी इच्छा करतो व नमस्यति-नमस्कार करतो अथवा पूजा करतो, शब्दायते-आवाज करतो, इत्यादि.

नामघातं प्राप्तुं होशरीं वर्तमानकालवाचक धातुसाधिते व कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधिते विशेष उपयोगात् वेतात. नामधातु १० काल व अर्थ सामर्थ्ये चालकता वेतात, परंतु वर्तमानकाली रूपच ज्यास्त प्रचारात् आहेत.

२ राहुणा चन्द्रः कबलितः भवति । सद्भाते शहनादे घनुभिः शब्दापितम् ।

यशस्काम्यता वीरेण पराक्रमः दर्शयितव्यः ।

संकटे प्राप्ते नरः दोलायमानमतिः भवति ।

वरील वाक्यात नामघातूंची कर्मणिभूतकालवाचक धातुसाधित रूपे व वर्तमानकालवाचक धातुसाधित रूपे योजलेली आहेत.

पौनःपुन्यार्थक क्रियापदै

३ साक्षां यधिरः इति अज्ञात्वा न्यायाभ्यक्षाः तं वृत्तान्तं पुनः पुनः पृच्छति (परीपृच्छयते) ।

देवदत्तस्य नरस्य मतिः पुनः पुनः लुप्यति (लोलुप्यते) ।

तेजसा अतीव दीप्यमानं (देदीप्यमानम्) जातमात्रं रामं

दृष्ट्वा कौसल्या प्रहृष्टा यभूच ।

वरील वाक्यात प्रच्छ्, लुप्, दीप् या क्रियापदांची पौनःपुन्यार्थक रूपे योजलेली आहेत. ही रूपे मूळ धातूंचे दर्शविलेली क्रिया पुन्हा पुन्हा अथवा ज्यास्त वेळांवेळीं केला जाते असा अर्थ दर्शविलान. ही मुद्रा साधित क्रियापद आहेत व जरी यांची रूपे मरं काल व अर्थ सामर्थ्ये होऊं शकतात तरी वर्तमानकालीन रूपे वाच्यसामर्थ्य उपयोगात् आलेलीं दिग्गतात याप्राप्तुं हीं निरनिराळीं धातुसाधित विशेषणे अथवा लक्ष्य वनकितां वेतात, परंतु वर्तमानकालवाचक धातुसाधितच ज्यास्त उपयोगात् दिग्गतात. संस्कृत वाङ्मयामध्ये पौनःपुन्यार्थक्या पारव योजा उपयोग केला जातो.

अभ्यास १

पुढाल श्यामाचा अथ कम्बु त्वातील नामधातूचा व पान पुन्यार्थकांचा
उपयोग स्पष्ट करा —

- १ मुणायन्ते दोषा मुजनवदने तुजनमुख
मुणा दोषावन्ते निमित्ति जगता विरम्यपरम् ।
- २ अवलयति समग्र चन्द्रमा नावलाक
विमित्ति नित्रालङ्क नात्मसुस्थ प्रमाष्टि ।
- ३ शिशुषा शिष्या वा यदसि नाक्षिष्टु तथा
शिषुदहल्लयस्त्ववि तु भक्ति शब्दवति ।
- ४ पुत्रायत्ता तेन वराज्ञनाभिमानात्थ विद्वान् कृतुषु श्रियावान् ।
- ५ लल्लयस प्रगमान समन्तात्तान्समप्रान्वदनेऽवगच्छि ।
तेनाभिराधुय जगत्समग्र भाससाधोमा प्रतपन्ति विष्णो ॥
- ६ शरीरं तु मन्दमन्दानि मध्ये समारम्भानि च ।
अन्ते श्रेष्ठायमानानि सगतानि पुर्वे सह ॥
- ७ बाण्यामते निपातिना मम दष्टिरस्मिन्
वात्म यथग्धि हृदय मनस प्रसाद् ।
- ८ धनुप्रथ धारकृष्णलक्षणमुदायमान व्यसन मनानम ।
ददस चन्द्र स कपिप्रसीर पीडयमान गरस्य प दगध ॥
- ९ अपरा निहिता मये रावणस्य निवेपने ।
नग लालप्ये काग पत्ररसेव तारका ॥
- १० ददम तत्र वैदर्भी मातागणमाहृताम् ।
ददीष्यमाना वगुषा श्रिया त वरवर्णिनाम् ॥

टीपा

- ४ तेन-इह धनं, शिष्य-श्यामा इव
- ७ धाराननी लयात् पादून इव तथा श्रेष्ठ
- ९ अपरा कावण्यात् एतं ललाय वदन्त्या नरपुत्रे इव च
- १० ननु इति ६ १० साक्षात् वैदर्भी वदस्य रति इव च

अभ्यास २

पुत्राल वाक्यात्ताल रिनाम्या विवागी वसात् दित्त्या रूपापैकी योग्य ता
स्य योना —

- १ वदा चौरस्य विराटत्रयस्य गाव हता तदा अश्विवासात् अनन्तरम्
जात्मान — अरम् एव बाल इति अनुज शक्तवान् ।
- २ निर्मयं मया पापमान जल त्वम् — इति वृत्तेण अत्रशिष्ट
सक्त्रोप पृष्ट ।
- ३ — तारापादेन विविधै प्रनरै पुनप्राप्तय इधर पूजित ।
- ४ विद्व प्रतहन्मत्तस्य नरस्य चित्तगुप्त — ।
- ५ विपम् अपि — इवरेच्छया ।
- ६ उदरपूरणाय भित्तुन प्रामन् ग्राम — ।
- ७ रावन् इमित वस्तु पुन पुन दागमान शिपु न ल्यते
तावन् स — ।
- ८ सत्रभूतो हनिभि तृता अक्षय — शिलाभि गोभन्ते ।
- ९ अनिले पूनमाणा काचका मधुर — ।
- १० निविष्टेषु अरप्येषु — मुनय परमूलाक्षिन नवन्ति ।
(ताज्वल्दमानानि , रमृतादते , तपस्यन्त , आविश्यसि , यत्रम्वते,
प्रकञ्चित्तुम् , दोलायते , पुत्रायता , शेरुयते , शब्दायन्ते)

पाठ ५३.

अन्वयै.

- १ (अ) अथ प्रथमं तन्त्रम् आरभ्यत— पहिष्या तन्त्राचा आरभ
कला ताता
- (आ) अथ लक्ष्मणात्मज चन्द्रनेतु अश्वसंरदाणार्थे ग्रहित.
— नर लक्ष्मणास मुग्धा चन्द्रेशु अश्वश्चा रक्षणाकरिता
पाठवित्ता मला

- (इ) अथ भवान् योद्धुं समर्थः—आपण लठण्यास समर्थ
वाहो वाय ?
- (ई) अथ भवत्याः कोतुकम् अस्मिन् विषये तर्हि अहं
कथयापि मद्बुद्धम्—जर या विपदाबद्दल वाइसाहेबाच्या
मनात उत्सुकता असेल तर मी माझी हकीकत सांगता
- (उ) गुरुः—अपि चाल अपि घातः अर्थः त्वया । चाल.—
अथ किम् । गुरु—गुला तुला अर्थ समजला ना ?
मुलगा—होय तर

अथ या अवस्थ्याचा उपयोग निरनिराळ्या अर्थी केळ जातो हें बराच
साक्षात्कारून लक्षात घेईल.

‘ज’ मध्ये प्रथम मुरु करताना अथवा विषयनाला जाताना उरताना शुभदर्शन
अव्यय म्हणून योजलेले आहे.

‘जा’ मध्ये ‘नतर’ या अर्थी योजलेले आहे.

‘इ’ मध्ये प्रप्राथमिक वाक्याच्या आरम्भी योजलेले आहे

‘इ’ मध्ये ‘जर’ या अर्थी योजलेले आहे

‘उ’ मध्ये ‘अथ’ला ‘किं’ जोडले आहे व त्याचा उपयोग त्याचा
प्रारम्भ होकारार्थी उत्तर दर्शककर्ता करतात अथ दर्शिलेले आहे

२ (अ) अपि युद्धं समाप्तम् इति घृतराष्ट्रः सत्रयम् अपृच्छत् ।

(आ) श्रीमता अपि विद्यावत्सु आदरेण चर्तितव्यम् ।

(इ) सीता स्वर्गं लक्ष्मणम् आजाप्य राम. सनातगृहात्
निर्गतः ।

लक्ष्मणः अपि तथा इति उक्त्या त्रातृवचनम्
अनुससार ।

(ई) अपि नाम ईश्वर. संमटं दूरीषुचात् ।

अपि या अवस्थ्याचा उपयोग बराच बार वरून निरनिराळ्या अर्थी
केला आहे

‘अ’ मध्ये प्रधास्या आरंभा अपि वा अव्ययाचा उपयोग केलेला आहे, व संस्कृतमध्ये प्रथम विचारतांना या पद्धतीचाच अवलंब केला जातो.

‘आ’ मध्ये ‘मुद्रा’ वा अर्था उपयोग केलेला आहे.

‘इ’ मध्ये ‘आणि मुद्रा’ या अर्था उपयोग केलेला आहे. असा संबोध ज्या वाक्यात अपि योजलेले असोत त्याचा भागील वाक्यादी संबोध असतो.

‘ई’ मध्ये ‘अपि’ हे अव्यय ‘नाम’ वा अव्ययावरोधर योजलेले आहे. त्याचा अर्थ ‘असे वाटते, अशी आशा आहे’ असा तद्देश होतो. या वाक्यांतील क्रियापद सामान्यतः विव्ययी असते, तुल्य्या ‘अपि’ वा अव्ययानेही हा अर्थ दर्शविला जातो.

३ (अ) इति श्री रामरक्षास्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

(आ) मित्रनाशः मा भूत् इति अहं स्वजीवितं संशये पातयामि ।

(इ) महाभेतावृत्तान्तं श्रुत्वा चन्द्रार्पीडः इति अचोचत् ।

‘अ’ मध्ये कोणताहि मंत्र अथवा विभाग समाप्त झाला म्हणजे शेवटी इति हे अव्यय योजतात हे दर्शविलेले आहे.

‘आ’ मध्ये हेतुवाचक वाक्यानंतर ‘म्हणून अथवा मा हेतूने’ वा अर्था इति याचा उपयोग केलेला आहे.

‘इ’ मध्ये ‘पुढे तिहित्याप्रमाणे’ किंवा ‘असे’ वा अर्था उपयोग केलेला आहे. या अर्था एवम् अथवा इयम् याचाहि उपयोग करतात.

४ कामक्रोधलोमानाम् एकैकः अपि नरं नाशयितुं समर्थः ।

शुभ्र पतेपां समवायः ।

मेधावी अपि ईशतत्वं यथार्थतः क्षानुम् असमर्थः किं पुनः

मृत्पिण्डपुष्टिः ।

वर्तल वाक्यात किम् हा शब्द उत व पुनः या अव्ययांना जोडून योजलेला आहे. त्याचा अर्थ किती ज्यास्त अथवा किती कमी असा संदर्भात घेऊन होत असतो. जसे—काम, क्रोध व लोभ यांची एक एक मुद्रा मनुष्याचा नाश करण्याला समर्थ आहे पर च मर्षेना समूह क्षिती ज्यास्त

नाशकारक असेल ? बुद्धिमान् मनुष्याला मुद्धा ईश्वराचें तत्त्व समजत नाही, नग मददुद्धीच्या मनुष्याला किती कमी समजेल बरें ?

याच अर्थां विमु किंवा निम्न शक्तीची उपयोग करतात

५. कश्चित् न कोऽपि अत्र उपद्रवः सम्भवति । (या ठिकाणी काही उपद्रव नाहीना ? अथवा असे वाटते की या ठिकाणी कांही उपद्रव नाही)

कश्चित् कुशलिनः सर्वे गृहवासिनः । (घरातील सव मंडळी कुशल आहेत ना ? [अर्थान् आहेत])

कश्चित् हे अन्वय सौम्य रीतीने प्रश्न विचारक्याच्या असल्यास वाजतात, व त्या प्रश्नाचें उत्तर प्रश्नाचे माळणोवस्तुच ध्यातून केले जाते. जसं— बरील पहिल्या वाक्यात 'उपद्रव नाही ना' या प्रश्नाचें अरेक्षित उत्तर 'नाही' हें आहे, व दुसऱ्या वाक्यात 'कुशल आहेत ना' या प्रश्नाचें उत्तर 'आहेत' हें आहे

६. कः सूर्यवंशः कः च मम अल्पधियया मतिः । (कोठे तो सूर्यवंश व रोणावडे मारती तुदुपुजी बुद्धि ' म्हणजे दोहोंमध्ये पार फरक किंवा असम्यक्ता आहे)

कः ईश्वरं तीव्रं तपः कः च पथा सोमलतनुः । (कोठे हा राडतर तपध्या व कोठे हें कोमठ शरीर ! म्हणजे दोहोंमध्ये पार मोठ अंतर आहे)

कः हे अन्य ज्या दोन गोष्टींमध्ये पार फरक तरा असवजता तसे जसा दोन्ही ठिकाणी फरक दशाभिप्रायारिता दोनतल म्हणून दोन निरनिराळ्या शब्दांप्रहापर्यंत कः हे अन्य दोनतले असडे तर त्या दोहोंमध्ये पार फरक आहे असे समजावें

७. कामं भवान् प्रष्टया चतुरः । तथापि यद्ग.मानये भयता महाप्रयत्नः कार्यः । (आपण व ना चतुर जातो हे क्लृप्त, तथापि या निर्व्यभिचाररिता जाण काय नाया प्रयत्न करा पाहिजे)
सामं सिंहः मृगराजः । तथापि तस्यापि भक्ष्यार्थं सत्प्रणम् आयदयम् । (सिंह वन्य पशूला गता ही श्रेष्ठ पशू, तथा वन्य मुद्धां भक्ष्य निर्व्यभिचाररिता ग पशू कित्ते आपत्कृत अजाण)

बघल वाक्यावरून हे उक्तात येईल की, 'तेव्हा एसादा मोष्ट खूळ करून दुसरी विरुद्ध मोष्ट माडावयाचा असतो त्या वेळा वगूळ असलेला मोष्ट दर्शविणाऱ्या वाक्याबरोबर 'सामम्' हे अव्यय योजतात व विरुद्ध मोष्ट दर्शविणाऱ्या वाक्याबरोबर 'तथापि, अपि तु' इत्यादि अव्यय योजतात

८ न केवलं राम रावण जघान अपि तु निर्भीषण लंकाराज्ये
स्थापयामास ।

न केवलं य महत अपभापते शुणोति तरुमात् अपि य
स पापभाक् ।

या वेळेला एकमेकावर बघून असणाऱ्या दोन वाक्यांना जोडणारे शब्द 'केवलं नस नव्हे तर' अशा अर्थाने असतात त्या वेळा पहिल्या वाक्यात 'न केवलं' हा अव्यय आणतात व दुसऱ्या वाक्यात 'अपि तु' किंवा 'तु' अशी अव्यये आणतात

अभ्यास १

पुढाचे वाक्यांना व श्लोकांना १४ रमून त्यांलाळ विविध अव्ययांचे उपयोग स्पष्ट करा —

- १ पुण्यानि हि नामग्रहणानि महामुनीनां हि पुनर्दशनानि ।
- २ यथा वनज्योत्त्रानुपेण पादुपेन समता अपि नामान्महान्यात्मनोऽनुसूत
वर लभद ते विन्तायामास शत्रुन्धरा ।
- ३ व वत हरिणकानां जावित चातिलात्मम्
इ व निगिनिपिता व प्रसारा शरस्ते ।
- ४ समिपमनुविद्ध येनकेनापि रम्य
मालिनमाप हिनशालधन लक्ष्मीं तनाति ।
इदमपिस्मनोऽज्ञा वरुस्तेनापि तन्वा
दिमिष हि मयुराणां मण्डन नाह्नीनाम् ॥
- ५ निवचतानाति किन्त्यय वद पुर्वाकारु सुदुरिचोत्तराय ।
न केवलं च महतीऽपभापते शुणोति उन्मादपि च स पापभाक् ॥

- ६ कामं फणांन्तविश्रान्ते विद्याले तस्य लोचने ।
चक्षुष्मत्ता तु याक्षेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥
- ७ पक्षिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैसाप्रेण चेतसा ।
कनिदज्ञानसमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥
- ८ स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु रान्दश्यते किमुत याः प्रतियोधवत्यः ।
- ९ सुररथया मङ्गलतूर्यनिस्वनाः प्रनोदन्त्ये, सह चारयोपिताम् ।
न केवलं सधनि मागधीपतेः पयि व्यजृम्भन्त दिवौक्तसामपि ॥
- १० अथाजिनापादधरः प्रगल्भज्ञाग्ज्वलतिव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कश्चिच्चाटिलस्तपोवर्णं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥

टीपा

- ४ दयम्—शकुन्तला,
५ तपश्चर्या वरणाभ्या पार्वतीनें दासीला उदेरान् महत्केला शोक,
६ तस्य—रथोः,
७ भीतिभ्या शेवर्षी श्रीदृष्टानां अर्जुनाला विचारलेला श्रम,
१० संकटाचै बद्रूप वर्णन,
अजिनापादधरः—हरिणाचै सातठे व पलाशदण्ड धारण वरणात्.

अभ्यास २

- या धव्यातील योग्य ती अव्यये पुढील वाक्यातील रिक्तस्थाने ठिकाणी भोजाः—
- १ पिता पुत्रं पुच्छतिः—पयि जात ^{अपि} समाप्तं सन्ध्यावन्दनम् ।
पुनः प्रतिवदति— इति ।
- २ ^{अपि} सन्तु सत्यमापिणः सहस्रधाः अस्मिन् जगति ^{अपि} न कोऽपि हरिश्चन्द्रेण तुलाम् आरोहं योग्यः ।
- ३ ^{अपि} सुखवसा वृषेण राचेतनाः प्राणिनः उर्वर्या प्रयत्नं पृष्टाः ^{अपि} अचेतनाः अपि ।
- ४ अहुरीयनं दृष्ट्वा दुष्पन्त वदति स्वगतम्ः— ^{अपि} शकुन्तला महां न कुप्येत तस्याः अकारणप्रत्याख्यानं ।
- ५ ^{अपि} परमेश्वरस्य सृष्टिरचनाकौशलम् ^{अपि} अल्पमेवैवः नरस्य तद् शक्तं प्रयत्नः ।

- ६ गोविन्दः चिरात् दृष्टं वयस्यं पृच्छतिः— भवान् माम् अभिजानाति ।
- ७ रामाज्ञया लक्ष्मणेन वने त्यक्त्वा सीता तम् ^{इति} अवदत् ।
- ८ गर्भेश्वरत्वम् अग्निवद्वीचनत्वम् अमानुषशक्तित्वं च इति महती खलु इयम् अनर्थपरम्परा । एकैकम् अपि एतेषां महते अनर्थाय कल्पते ।
—^{किञ्चित्} समवाय ।
- ९ भीष्म. कृष्णसाहायम् अर्जुनं पराजितुम् अरुणम् । शोषः ^{अर्जुन} तद् कर्तुं न अशक्नोत् ।
- १० अर्जुनस्य अभिप्रवेष्ट. मा भूत् ^{इति} धीकृष्णेन सूर्यविम्बं संवृतम् ।

पाठ ५४.

अव्ययै—पुढे चाल्.

- १ किं तेन जातु जातेन यः न विद्वान् न भक्तिमान् ।
न जातु कामः कामानाम् उपभोगेन शाम्यति ।

जातु या अव्ययाया उपयोग 'अगदी, मुब्बीच, कदाचित्' अत्रा अर्ची पाक्याला जोर वेण्याकरिता करितात.

- २ दिष्ट्या संकटं निवारितम् । ✓
दिष्ट्या भवान् विजयेन चर्धते । ✓

'दिष्ट्या' म्हणजे मुद्देवाने या सुगीपान्ता नामाचा अव्ययासारखा उपयोग केला जातो.

'दिष्ट्या' शब्दाचा मूळ या किदापदाबरोबर उपयोग केला म्हणजे त्याचा अर्थ अभिनन्दन करणे असा होतो. त्या वाक्यात ज्याचे अभिनन्दन करावयाचे त्याची प्रथमा विभक्ति व ज्याबद्दल अभिनन्दन करावयाचे त्याची सुतीया विभक्ति योजतात.

३ प्रायः गच्छति यत्र भाग्यरहितः तत्र एव यान्ति आपदः ।

प्रायेण एते रमणधिरहेषु अङ्गनानां विनोदाः ।

प्रायः किंवा प्रायेण याचा उपयोग 'बहुतरहन' 'बहुशी' या अर्थी
केला जातो.

४ (अ) यथा वीजं तथा अङ्कुरः । (जसे वीं तसा अङ्कुर)

(आ) यथा त्वं धूर्तः न विप्रलम्बसे तथा घतंथाः । (ज्या
रीतीने भूर्ता म्हणून फसविला जाणार नाहास तसा तूं वाग)

(इ) यथा अयं पान्थः विचेतनः दृश्यते तथा तर्क्यामि
यद् अयं चण्डातपेन मूर्च्छाम् आपन्नः । (ज्या अर्थी
ह्या वाडसक्या काही हाल्याल दिसत नाही त्या अर्थी मला
भसे वाडते वीं मूर्खाच्या अति प्रसर उणतेनें याला मूर्ख
आली आहे)

(ई) न तथा पीडयति दारिद्र्यं यथा अपमानः । (जसमान
जत दुख देतो तसें शरिअ देत नाही)

(उ) यथा यथा वायुः शीततरं वातुं प्रवृत्ते तथा तथा
दृढतरम् आवृणोत् पान्थः स्वदारीरं कम्बलेन ।
(जसज्या वारा जथिक जेठ वातुं लागला तमतसा वाडसकः
पोंगडी शरीराभोवती जथिक अथिक पट गुंडातुं लागला)

वरील पाच वाक्यामध्ये यथा-तथा या जोड उभयानुकी जवक्याचा उपयोग
दर्शविला आहे. सामान्यत यथा हे गौण वाक्याचरोवर योजतात व तथा
हे मुख्य वाक्याचरोवर योजतात

'ज' मध्ये—जसा-तसा या अर्थी उपयोग केलेला आहे.

'जा' ,, —ज्या रीतीने-त्या रीतीने ,, ,, ,,

'इ' ,, —ज्या अर्थी-त्या अर्थी ,, ,, ,,

'ई' मध्ये—जितका किंवा जसा-तितका किंवा तसा या अर्थी उपयोग
केलेला आहे.

‘उ’ मध्ये—इथा व तथा हा दोनशेनदा योजनेला असून त्याचा अर्थ
‘जितकें अधिक-तितकें अधिक किंवा जसा जसा-तसा तसा’
असा होतो.

५. (अ) यावान् प्रयत्नः तावत् फलम् । (जितका प्रयत्न
तितकें फळ)

(आ) यावत् धनं लब्धं तावत् उपयुक्तम् । (जितकें धन
मिळविले गेले तितकें म्हणजे सर्व धन सर्व केले गेले)

(इ) यावत् रणाङ्गणं गच्छन्ति सैनिकाः तावत् मया अपि
तत्र गन्तव्यम् । (शिपाई रणाङ्गावर पोचतात तोंपर्यंत
मलाही तेथे गेले पाहिजे)

(ई) यावत् व्याधः न निवर्तते तावत् एव अस्माभिः
जालेन सह उद्भयितव्यम् । (परती परत वेध्यापूर्वीच
वापत्यसह जाव्यासह उडालें पाहिजे.)

यावत् व तावत् याचा विशेषाप्रमाणें ‘जितका-तितका’ या अर्थी
उपयोग केला जातो व अव्ययाप्रमाणें ‘जोंपर्यंत-तोंपर्यंत’ या अर्थी उपयोग
केला जातो.

‘अ व आ’ मध्ये विशेषात्कारका ‘जितका-तितका, जितकें-तितकें’ या अर्थी
उपयोग केलेला आहे. ‘आ’ मध्ये यावत्-तावत् याचा अर्थ ‘सर्व’ असा होतो.

‘इ’ मध्ये जोंपर्यंत-तोंपर्यंत असा अर्थी उपयोग केलेला आहे.

‘ई’ मध्ये यावत् वाच्यापरोक्षर न हें अव्यय योग्य त्याचा अर्थ ‘पूर्वीच’
असा झाला आहे.

६. वरं प्राणत्यागाः न पुनर् अपमानः । (मरण गेला तरा पुनरा
पुनरु अपमान नवी)

वरम् एकः गुणी पुत्रः न च मूर्खशतानि अपि । (एक गुणवान्
पुत्र चालेल पण शेनहों मूर्ख नसोत)

वरं-न याचा उपयोग ‘एकाही गोष्ट पुनरुची पण दुसरी नवी’ या अर्थी

केल पातो जी मोट इष्ट किंवा पसत असते ती दर्शविणाऱ्या शब्दाबरोबर 'वर' याचा उपयोग करतात व जा अनिष्ट किंवा नापसत असते ती दर्शविणाऱ्या शब्दाबरोबर 'न, नतु, न पुन, न च' याचा उपयोग करतात घरं व न या शब्दानंतर तुवन्त रूपे योजता कामा नयेत, वाक्ये अथवा प्रथमान्त नामे योनिही पाहिजेत

'घरं' याचा उपयोग तारतम्यदर्शक रूपाप्रमाणे पञ्चम्यन्त नामाबरोबरही करतात, असे— वर कूपशतात् वापी ।

७ स्थाने अयं कुमारः सर्वदमन. इति कृतनामधेय. भवति ।

(या मुलाचे सर्वदमन हे नाव अगदी योग्य आहे)

अस्थाने खलु तव प्रयत्न. । (सरोवर तुला प्रयत्न अयोग्य आहे)

स्थाने व अस्थाने याचा 'योग्य स्थली आहे व अयोग्य स्थली आहे' वा अर्था अभ्युपगमाकरिता उपयोग करतात

८ (अ) हा हन्त हन्त नलिनीं गज. उज्जहार ।

(आ) हन्त प्रतिहतं सङ्घटम् ईशकृपया ।

हन्त हे उद्गारबोधक अव्यय असल्याने शोक दर्शविते व आत्मभ्ये धानद दर्शवित

अभ्यास १

पुढील श्लोकाचा अर्थ वरून त्यातील विशिष्ट अव्ययाचा उपयोग स्पष्ट करा —

- १ न हि जातवधमन्वन्वो मनुष्य इति भूमिष ।
महती देवता ह्येषा नररुणेण तिष्ठति ॥
- २ यथा स्त्रीणा तथा वाचा साधुत्वे पुत्रो जन ।
- ३ दिष्ट्या सोऽथ महाबाहुरञ्जनालन्दवधन ।
सस्य पायल कृतिनो वय च भुवनानि च ॥
- ४ बधुचतुष्केऽपि सथैव शान्ता प्रिया तनूजास्य तथैव सीता ।
- ५ प्रायेण नावा व्यसनेषु मग्ना निन्दन्ति देव न पुत्रत स्वम् ।
- ६ पर वन व्याप्रागनेन्द्रसवितम् न यधुमध्ये वनहान्तावितम् ।
- ७ स्थाने ह्यपारेण तव प्रतीर्त्तो जगत्प्रहृष्यत्सुरज्यते च ।

पाठ ५५.

वाक्यपरचना.

१. अस्ति गोतमस्यारण्ये प्रस्तुतयज्ञः कश्चिद्ब्राह्मणः । स च यज्ञार्थं ग्रामान्तराच्छागमुपक्रीय स्मरन्धे नीत्या गच्छन् धूर्त-
प्रयेणावलोकितः । ततस्ते धूर्ता यद्येव ह्यगः केनाप्युपायेन
लभ्यते तदा मतिप्ररूपो भवतीति समालोक्य वृक्षप्रयतले
क्रोदान्तरेण तस्य ब्राह्मणस्यागमनं प्रतीक्षमाणाः पथि स्थिताः ।

बरील उवाच्यामध्वे लसुत भापेचे माधे च समजव्याम सोपे अनं सल्लय भापेसी ज्याचा अल्प परिचय झाला आहे असा वाचनाना उपपुक्त अम स्वरूप आहे. त्याचाल वाक्यपरचना या पुस्तकाना पूर्वी दिलेल्या नियमाना आरुप अशीच आहे हे दिसून येईल.

पहिल वाक्य — प्रार्थना झाले ना गोत्र गाणापयाची अभावामुळे 'अस्ति' हे क्रियापद भारती योजलेले आहे. जरपये ह अविद्यमानाची पद मतर योजलेले आहे प्रस्तुतयज्ञः हे साम्प्रतिक विनेदन ब्राह्मणः जाये पूर्वी आले आहे

दुसरे वाक्य — पहिल्या वाक्याची जोडण्याकरिता 'च' या उपसर्ग पहिल्या शब्दानंतर नेत्रेला आहे. त्याचप्रमाणे सः या पदपदाची सपद अयोजना पहिल्या दोन क्रियाशब्द उपप्रीय च नीत्या या ल्यनन्त्याचा उपसर्ग अंशला आहे अवलोकितः ह समनक शब्धे कर्मणिभूतकालवाचक धातुसहित क्रियापदा-
एवमी उपयोगात जाणवेल आहे. त्यामुळे वाक्यपरचना कर्मणि तदेवा शाप्री आहे. त्याचप्रमाणे 'तो जाल असता फारिला गेल' हा अर्थ दर्शविण्याकरिता 'गच्छन्' हे व श्मानकालवाचक धातुसहित योजलेले आहे

तिसरे वाक्य — याचा रचनाही पूर्वी दिलेल्या नियमानुसार झाला आहे. या वाक्याचा स्थिती. हे अकर्मक धातुचे कर्मणिभूतकालवाचक धातुसहित वाक्य अर्थाने अन्वयानुळे रचना कर्तारिप्रयोगासहानी झाली आहे. 'यद्येव . . भवति' हा त्या धूर्तांच्या मना तिव विचार आहे हे दर्शविण्याकरिता त्याच्या शब्दाची 'इति' ही अव्ययवाले आहे कावहन हल ती येईल या वा पुन्हा १ पूर्वी दिलेल्या नियमानुसार

रचना केली असतां मूळ संस्कृत प्रंथातील रचनेसारखी रचना करतां येईल.

२ अथास्तंगते भगवति रयौ सा छत्रग्राहिणी समागत्याकथयत् ।
मर्तृदारिके तयोर्मुनिकुमारयोरेव्यतरो द्वारि तिष्ठति कथयति
चाक्षमालामुपयाचितुमागतोऽस्मीति । अहं तु मुनि-
कुमारानामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेषु द्वारदेशं समुप-
जाततदागमनशङ्का समाह्वयान्यतमं कञ्चुकिनं गच्छ
प्रवेक्ष्यतामित्यादिष्य ग्राहिणवम् । अथ मुहूर्तादिव तं
तस्यानुरूपं सखायमृषिकुमारं कपिञ्जलनामानं जराधव-
लस्य कञ्चुकिनांऽनुमार्गेणागच्छन्तमपश्यम् ।

परील उतारा कादम्बरीतील आहे. कादम्बरीतील भाषा म्हणजे पूर्णावस्थेत प्राप्त झालेली संस्कृत भाषा होय. त्यामध्ये समासाचें प्राचुर्य, रचनेचें सोपदर्थ व शब्दांचें औचित्य दिसून येईल. परंतु अंतही वाक्यरचनेचे खानान्य निदम पाळलेले आहेत हे दिसून येईल.

प्रथम वाक्यः—आरंभी कालदर्शक सति सप्तमी रचना आहे. छत्रग्राहिणीच्या शब्दानंतर सेवती इति हे अव्यय योजलेले आहे. 'अन्यतरः' सा कर्तृपदाधी संबद्ध असलेल्या क्रिया 'च' में जोडलेल्या आहेत व क्रमवार वर्णित्या आहेत.

द्वितीय वाक्यः—तु हे विरोधदर्शक उगदान्वयी अव्यय प्रथम न देतां 'अहं' नंतर आले आहे. अहं दाती संबद्ध असणाऱ्या पहिल्या दोन क्रियापद ल्यबन्तांचा उपयोग केलेला आहे, जसे— समाह्वय व आदिष्य. समाह्वय सा ल्यबन्ताचें कर्म-पद माध्य पूर्वी न योजतां नंतर योजलेले आहे. हा कादम्बरीच्या भाषेचा विशेष आहे.

तिसरें वाक्यः—शातील रचना सामान्यनिर्दिष्टानुसारच झाली आहे. अपश्यम् याचें कर्मपद व त्याची विशेषण एकाभागांत एक योजलेली आहेत. अथ म्हणजे नंतर हे पहिल्याने आलेले आहे.

या दोन उदाहरावकृत असें दिसून येईल की खानान्वयः संस्कृत प्रंथातील वाक्यरचनेचा ज्या निदमनुसार करण्यांत आलेली आहे त्याच निदमाचें स्पष्टीकरण या पुस्तकांत करण्यांत आले आहे.

शब्दसंग्रह.

अ

अंश (पु.)—भाग
 अकाल. (पु ; न. तत्पु.)—अयोग्य वेळ
 अक्षि (न.)—डोळा
 अगाध (वि.)—खोल
 अगारम् (न.)—घर
 अग्निर्नाश (स्त्री.)—आगीच्या साहा.
 ज्यानें चालणारे जहाज
 अङ्गुष्ठम् (न.)—जोफ
 अणु (न.)—पाप
 अद् (पु.)—माडी, विन्द्
 अङ्गना (स्त्री.)—स्त्री
 अङ्गुलीयम् (न.)—आगठी
 अचेतन (वि.; न. व.)—मद्द डोक्याचा
 अनानसु (व. स.)—ज्याचा रातु
 जन्मला नाही असा. युधिष्ठिर
 अजित (वि धातूचें क. भू. घा. वि.;
 न. तत्पु.)—न फिरलेले
 अजिनम् (न.)—हरिणाचें कातडे
 अद् (प्र. ग. प. प.)—दिवणें, मटणें
 अटवी (स्त्री.)—अरण्य
 अण्डम्. (न., पु.)—अण्डे
 अतिवृष्ट (वि.)—अतिशय पटीण
 अतिलोल (वि.)—अतिशय चंचल,
 अनिशच दुर्बल, नाजुद्ध

अवृण (वि.; न. व.)—ज्या ठिकाणां
 गवत नाही असां. (जाणा)
 अल्प (पु.)—अंत, संकट
 अवस्तात् (अव्यय) —खालां
 अधिगम (पु.)—लाभ, मिळविणें
 अधिजग्मिषस् (द्वि. भू. घा. वि.;
 अधि+गम्) —ज्यानें मिळविलेले
 आहे असा
 अधिदेवता (स्त्री)—मुख्य देवता
 अधील (क. भू. घा. वि.; अधि+इ)—
 शिक्केला
 अध्वग (पु)—वाटसह
 अनन्याय (पु.; न. तत्पु.)—सुटीचा
 दिवस
 अनपायिन् (वि)—नित्य टिकणारे,
 अविनाशी
 अनय (पु)—अनीति, अन्याय
 अनवेक्षणम् (न.; न. तत्पु.)—निष्का-
 रणीपणा, दुर्लक्ष
 अनाप (वि., न. व.)—निराधार
 अनामय -म् (पु., न.; न. तत्पु.)—
 निरोगीपणा
 अनिष्टेन (वि ; न. तत्पु.)—सुटी
 नसलेला
 अनिगम् (अव्यय)—एटमारणा, सताण
 अनीकम्- (न., पु)—हैच

अनुकम्पा (स्त्री.)—कृपा, दया
 अनुगत (अनु + ग् धातुर्वे क. मू. धा. वि.)—परवानगी दिलेला.
 अनुनय (पु.)—मनधरणी
 अनुविद् (अनु + व्यप् धातुर्वे क. मू. धा. वि.)—वेष्टिलेले
 अनुशयः (पु.)—पश्चात्ताप
 अतृप्तम् (न.)—खोटे वचन
 अन्तरिक्षम् (न.)—आकाश, हवा
 अन्तरा (अन्वय) —मध्ये, शिवाय
 अन्ययः (पु.)—संबंध, कुळ
 अपमसः (पु.)—दूर होणे, नाश
 अपत्यम् (न.)—मूल
 अपवर्गः (पु.)—मोक्ष
 अपाय (पु.)—संकट, दुःख, नार्हणे होणे, दूर जाणे
 अप्रतिम (वि.; न. ध.)—अनुपम, ज्याच्या जोडाचा कोणी नाही असा
 अप्रतिहत (प्रति + हत् या धातुर्वे क. मू. धा. वि.; न. तत्पु.)—जिला कमीपणा आला नाही असा, सर्वगामी (बुद्धि)
 अप्पारस् (स्त्री.)—अप्पारा
 अपुध. (न. तत्पु.)—मूर्ख
 अभयम् (न. तत्पु.)—नैरशय
 अभिगन्तु (वि.)—चाळ करणारा
 अभिज्ञानम् (न.)—ज्ञान, विद
 अभियुक्त (अभि + युज् या धातुर्वे क. मू. धा. वि.)—पारंगत, विद्वान्

अभिलाषः (पु.)—इच्छा
 अभीक्ष्णम् (अक्षय) —एकसारखे, अतिशय
 अभ्रम् (न.)—मेघ
 अमानुषी (वि.; न. तत्पु.)—मनुष्य-जातींशिवाय इतर स्त्रीजातींचा प्राणी
 अभ्यरम् (न.)—यत्न, आधान
 अभ्रम् (न.)—पाणी
 अभ्युधि. (पु.)—गागर, समुद्र
 अम्ल (वि.)—आंबट
 अयम् (न.)—तोखंड
 अरण्यावन् (वि.)—अरण्य हेंच ज्याचे पर आहे तो
 अरणः (पु.)—सूर्याच्या सारख्याचें मान
 अर्कः (पु.)—सूर्य
 अर्प्यम् (न.)—पूजा करणाना अर्पण करण्याचें गाहित्य
 अर्च—(१ उ. प.; १० प. प.)—गूढा घरणे, मान देणे
 अर्जन्म् (न.)—मिळविणे
 अर्णवः (पु.)—गमुद्र
 अर्पः (पु.)—१ हेतु, उरेंच
 २ गंपति, इष्य
 ३ वस्तु
 ४ शब्दांचा अर्थ
 अर्च्य (वि.)—अर्पपूर्ण, योग्य
 अर्द (१, १० प. प.)—प्राजा देणे
 अर्मकः (पु.)—मूल, मुलगा

अहं (१, १० प प) — योग्यता असर्गे,

अधिवार असम

अवगाह (पु) — ज्ञान, बुद्धा मारणे

अवनि (स्त्री) — दृग्धा

अवहित (अव + धा घातूँ क भू घा
वि) — जामरुक् रज्य असलेला

अविरत (न तत्पु, वि) — न धाव
लेला, एकसारखा चालू

अव्यय (न व वि) — नाशानपावणारा

अव्यतिरेक (न तत्पु वि) — निराळा
नसलेला, भिन्न नसलेला

अव् (१ प प) — राध, महान करण

अदानि (पु स्त्री) — इन्द्राचे वज्र
— वित्तचें वनाकणें

अद्यारोह (पु) — पाडेस्वार

अम (४ प प) — फकणें, घालवून दणे

अमि + अम् — जाण करणें, घालवून
देणें

अमृत (न तत्पु वि) — उपमा,

आच्छादित नसलेला

अक्षिपारामतम् (न) — शिल्पकारीच्या
धारेवर उभे राहाण्यासारखे कर्मिण
नियम

अस्याभिन् (वि) — क्षणनशुर, निरकाल
न शिखारा

अहन् (न) — दिवस

अदि (पु) — माप

अदाम (अव्यय) — गडकन्, लंडर,
एरदम

आ

आ (अव्यय) — क्रोध, आश्चर्य व शास्त्र
दाविणारे अव्यय

आष्ट (आ + कृप धातूँ क भू घा
वि) — गौडलेला, घासलेला

आसण्टर (पु) — इन्द्र

आसु (पु) — उदार

आगन्तुक (पु) — जनौढसी मनुष्य,
पाहुणा

आघात (पु) — नडाका, मार

आडम्बर (पु) — भपका, बाय
उपकरण

आह्व (वि) — मयत, चुक

आतप (पु) — सुखाची उष्णता, सूर्य
प्रकाश

आत (आ + दा धातूँ क भू भा
वि) — घेतलेले

आत्ममार्ग (वि) — स्वतःचे शिवाय
असलेला

आत्माय (वि) — स्वतःचे

आदरास्वरम् (न, आदर + आस्वर) —
आदराचें स्थान

आदराह (वि) — आदर करणाऱ्या दाम्य

आदेग (पु) — हुकूम, आज्ञा

आप् (५ प प) — मिळविणे

अव + धार — मिळविणे

परि + ,, — योग्य, समर्थ किंवा
पूरा असणें

प्र + ३—पौंचण, मिळणें
सम् + ३—सपविणें, साध्य करणें
आपत्र (आ + पद् धातूचें क भू धा.
वि)—मिळविळेंला, रिधतीप्रत
गेलेला

आप्त (पु)—१ विश्वासाहें मनुष्य
२ नातलग

आमरणम् (न)—दागिना, शोभा
दायक अलंकार

आमलुम्भ (पु)—मातांचें पक्षे भाडें

आमिषम् (न)—मांस, मदय

आमृतानम् (न)—ठिकण, विधान्ति-
स्थान

आयस (वि)—सोयडी

आयुम् (न)—आयुष्य

आराधनम् (न)—मनाचा सनोप, रचन

आलम्ब (वि)—लेंबणारा

आलम्ब (पु नाम)—आपार

आलस्यम् (न.)—आलस

आलसिन (धा + लिम् धातूचें क भू
धा वि.)—रेखाळलेला, आलसि
बाल्लेला,

आलि -ली (स्त्री)—मैत्रीज

आविष्ट (आ + विस् धातूचें क भू
धा वि)—पडाडलेला, घेरलेला,
मग्न झालेला

आदास्य (आ + दास् धातूचें क वि
धा वि)—क्षिष्टादास योग्य

आपु (अभ्यय)—सौकर, स्वरेणें

आशिस् (स्त्री)—आशीर्वाद, शुभ शब्द

आथम -म् (पु न)—१ सतीची
राहाण्याची जागा, पर्णकुटिका
२ आयुष्याचा एक चतुर्थांश भाग,
अवस्था

आसेदिवस् (आ + सद् धातूचें द्वि भू
धा वि)—प्राप्त झालेला, पोहो
चलेला, जवळ गेलेला

आस्यम् (न)—तोड

३

इ (२ प प)—जाणें

उप + इ—जवळ जाण, युक्त होणे

परि + इ—१ विचार करणें,

२ वेक्षणें

प्रति + इ—विश्वास ठेवणें

प्रति + इ—(प्रयोजक-प्रत्यापयनि)

—विश्वास उत्पन्न करणें

इज्या (स्त्री)—पूजा, रत्न

इन्दु (पु)—चन्द्र

इद् (६ प प)—इच्छिणें

(४ प प)—हालण, हालविणें

अनु + इद् (४ प प)—गाभणे

इयु (पु)—बाण

३

ई (४ आ प)—गाण

उद् + ई—वर देणें, उदय पावणें

इत् (१ भा. प.)—पाहाणे
 निर + ईक्ष्—वारकाईने पाहाणे
 परि + ईक्ष्—परीक्षा करणे, तपासणे
 प्र + „—पाहाणे
 प्रति + „—वाट पाहाणे
 ईक्षणम् (न.)—डोळा
 ईष्म् (आप् धातूचे इच्छार्थक रूप)—
 मिळविण्याची इच्छा करणे
 परि + ईष्म्— „ „ „
 ईषितम् (न.)—इच्छा, इच्छित मोट
 ईग् (२ भा. प.)—गावा चालवणे,
 सत्ता चालवणे

उ

उर्ध्वम् (पु.)—इन्द्राच्या षोड्याचे
 नाव
 उज्ज् (६ प. प.)—ग्रकणे, मोडणे
 प्र + उज्ज्— „ „
 उल्गाय (उद् + गन् धातूंचे व्यञ्जन्त)—
 समूळ उपहन, नाश करून
 उज्जानिन् (उद् + तन् दाच्या प्रयोगाचे
 क. भू. धा. नि.)—वर नेलेले, वर
 उपडलेले
 उर्ज्ज (वि.)—पार उंच
 उर्ज्जम् (पु.)—मांठी
 उज्ज् (उद् + गन् धातूंचे व्यञ्जन्त)—
 सोडून
 उर्जा (उद् + गृ धातूंचे क. भू. धा.
 वि.)—भोवलेले, पाहेर टाकलेले

उद्दिष्ट (उद् + दिश् धातूंचे क. भू. धा.
 वि.)—योजलेले, मनांत असलेले
 उद्दिश्य (उद् + दिश् धातूंचे ल्यबन्त)—
 उद्देशून, मंत्रणी
 उन्मत्त (उद् + मर् धातूंचे क. भू. धा.
 वि.)—वेडा, शुद्धीवर नसलेला
 उपपत्त (उप + पद् धातूंचे क. भू. धा.
 वि.)—योग्य, युक्ताला पडलेले
 उपप्लुत (उप + प्लु धातूंचे क. भू. धा.
 वि.)—दु ग दिलेला, त्रास दिलेला
 उपलः (पु.)—दगड
 उपलक्षणम् (न.)—विशिष्ट गुण
 उपस्यः (पु.)—मांठी, मधल्या भाग
 (रथोपस्यः—रथाचा मधील भाग)
 उपानह (प्री.)—जोडा
 उपान्तः (पु.)—कडेचा भाग
 उपेन (उप + इ धातूंचे क. भू. धा.
 वि.)—जवळ गेलेला, युक्त
 उपेदिवग् (उप + इ धातूंचे द्वि. भू. धा.
 वि.)—जवळ गेलेला काढे थना
 उप्ता (प्री.)—पार्वती
 उत्तमः (पु.)—गाप
 उपित्वा (वम् धातूंचे ल्यबन्त)—राहून

ऊ

ऊर्ध्वम्—सोन्ही मापना
 ऊह् (१ उ. प.)—नर्के करणे, लपान
 ठेवणे
 अर + ऊह्—नर (मि) करणे, नारा करणे

क
 क (१ प प)—जाण
 ,, (प्रयोनक-अपयति)—देण, अपण
 करणे
 सम्+अपयति—रामपण करतो
 प्रति+ ,, —पण करतो

ख

एकरूपता (स्त्री)—सारख स्वरूप
 एनातल (अव्यय)—मूलपणे सवहरी
 एवरूप (वि)—अशा स्वरूपाचा

ग

ऐश्वर्यम् (न)—संपत्ति
 ऐहिक (वि)—या जगताचा

घ

भीदासीन्यम् (न)—तुम्हणपणा

च

कश्चिन् (पु)—म्हण पुराताळ सवक
 कट्ट (वि)—तिळट
 कनकम् (न)—सोने
 कनिष्ठ (वि)—सर्वांत लहान
 कन्या (स्त्री)—गौधर्मी दिगव्याने
 कनविन्दने कच
 कन्दर-म् (पु न)—गुहा दरी
 कन्दुक (पु)—चड
 कणरा (स्त्री)—मान

कम् (१ जी प)—कापणे
 वि+कम्—कापणे, हालणे
 कर (पु)—१ हात, फिरण
 २ सोंद
 ३ प्रजेनें रा नाला दिलेला
 पैसा

करणम् (न)—इन्द्रिय
 कराल (वि)—भयानर
 कणधार (पु)—सुनाणू धरणाचा
 कलङ्क (पु)—डाम
 कला (स्त्री)—१ चैतन्य कला ल एव
 २ चन्द्रविम्बाचा सोळावा
 हिस्सा

कलुष (वि)—अपताळपणे
 —मज्जि, विसतानें भरलेला
 कपर्ता (स्त्री)—मनोरथ पुरविणारी
 केल

कल्पित (कूप पातुष्या प्रयागनाचे क
 भू पा वि)—तदार कल्ला

कदाणम् (न)—दिन, गुम गोट
 , (वि)—गुमनाटक, सुखावड

कणोल (पु)—मोठो लाज
 काह्या (स्त्री)—दृष्ट्या

काच (पु)—काच
 काण (वि)—एवा सोळावें आ खळा,
 एनाग

काण्ड—म् (पु न)—१ पुस्तकाचा
 भाग २ देण ३ बाण

कान्त (वि)—सुंदर, रमण्याय

कान्त (पु) — नवरा, आवडता मनुष्य	कृष् (१, ६, प प) — ओढण नागरणे
कान्ता (स्त्री) — स्त्री, आवडती स्त्री	आ + कृष् — आरपण करणे, ओढण
कामपुत्र (पु) — कुटुंब पुत्र	कृषि (स्त्री) — शेता
कामिनी (स्त्री) — सुंदर किंवा प्रिय स्त्री	कृष्ण — द्रौपदी
कामुकम् (न) — धनुष्य	कृ (६ प प) — पसरणे, फेंकणे
कारण्डव (पु) — बंदकान्या जातीचा प्राणा	वि + कृ — , ”
विनय (पु) — पुराणमाला का पत्रिका	वच + कृ — आठवण बघाव करणे
विश्व प्राणा (मनुष्याचे सार व घोड्याचे डोकें असलेला)	कृष् (१ आ प) — योग्य असण
विद्यन् (वि) — किता	परिणाम होणे
वीट (पु) — रिडा	रोत्र -म् (पु न) — पाटाचा टाळा
वुकुलम् (न) — वाइट कृत्य	कोष (पु) — टाचिना
वुकुलस्त्रिन् (वि) — निगमा असणारा	कौटिल्यम् (न) — वाकडपणा, हुडपणा
वुजुदि (स्त्री) — वाइट विचार	कौशलम् (न) — लोकापवाद
पुरगनाभि (पु) — कस्तुरी	कवु (पु) — यज्ञ
वुश्रीव (पु) — खेंडडा	कम् (१ उ प ४ प प) — चान्ने, पाणे
वुशिननदन (पु) — विश्वामित्र	आ + कम् — आरमन — आकाशात
वुशैगयम् (न) — कमल	वर यतो (१ आ प)
कृपयननम् (न) — विहीर रक्षण	कमवान (वि) — नमाने भालेला
कृ (८ उ प) — वरणे	कमन (अव्यय) — कमने
निरा + कृ — नायना करणे घालण्या	क्री (१ उ प) — विस्त घेण
दण	कील (क्री धातूचे वननि भू धा वि) — विस्त घेतलेला
कृष्ण -म् (पु, न) — १ सस्त	कीतनाम् (क्री धातूचे कतरि भू धा वि) — विकन घेता माला
२ एक प्रकारचे तप किंवा प्रादक्षिण	कम् (१ प प) — भाडणे रडण
कृ (८ प प) — कुटुंब सोडणे	सा + कृष् — गोरडणे, गाव देणे, वाडण शब्द बळणे
कृतिन् (वि) — कास्ती सुंदरी	
कृता (वि) — पुत्र, दोन	
कृता (पु) — कुटुंब मनुष्य	

क्रोधन (वि) — रागाट

क्रोश (पु) — दोन मैल

शतम् (न) — जसम

धतनम् (न) — रफ

क्षपा (क्षा) — राज

क्षमाधत् (वि) — क्षमाशील

मि (१ प प) — हास क्षणे, कमी होण

(प्रयोनक-क्षपयति—नाश करणे,
वेळ घालवणे)

क्षिनिवर (पु) — पर्वत

क्षितान्द्र (पु) — राजा

क्षीरम् (न) — दूध

क्षारिणा (वि स्त्री) — दूध क्षारी

क्षुण्ण (क्षुद् धातूचें क भू धा वि) —

इच्छेत्सा

क्षेत्रम् (न) — शेत

क्षोदायस (वि) — ज्यास्त नाच

ख

खम् (न) — आकाश

खण (वि) — लणडा

खण्ड-म् (पु न) — तुकडा, एक

भाग

खन् (१ प प) — गणणे

नि+खन्—पुरण

खनित्रम् (न) — बुदळ

खल (पु) — दुष्ट मनुष्य

खाद् (१ प प) — खाणे

ग

गण् (१० उ प) — मोक्षणे, पर्वा
करणे

गतप्रम (वि) — क्षीण गेल आहे असा

गन्तुकाम (वि) — जाण्याची इच्छा

करणारा

गम् (१ प प) — चाणे

प्रति+आ+गम्—परत फिरणे, वेणे

गरलम् (न) — विप

गाण्डीवम्- (न, पु) — अर्जुनाच्या
धनुष्याचें नाव

गात्रम् (न) — अवयव, शरीर

गान्धारराज (पु) — सुवल राजा

गाह् (१ आ प) — चुनी मारणे,
स्नान करणे

गुणत्वम् (न) — दोरीची स्थिति, दोर
पना

गुप्ति (क्षा) — रसम

गुरु (वि) — चढ, वडील महत्त्वयुक्त

गुरु (पु) — शिक्षक वडील मनुष्य

गुरुचम (पु) — वडील माणस

गुरुत्वम् (न) — महत्त्व

गुह् (१ उ प) — पारणे

गृहमेधिन् (पु) — गृहस्थाधर्मा मनुष्य

गोहम् (न) — पर

गो (पु) — बैल, इन्द्रिय

, (स्त्री) — गाय, पृथ्वा

गोत्र (पु) — रक्षण करणारा

प्रस (१ आ प) — सिल्लहृत करणे
 प्राप्तये

प्रामान्तरम् — दुसरा मान (अन्य धाम)
 प्राक् (पु) — दगड
 प्राह (पु) — मगर, सुमर

घ

घट् (१ आ प) — घटणे, धम करणे
 घन्यति (प्रयोगक) — घडनुन आणणे
 घुळवून आणणे
 घट (पु) — भाडे, मडके
 घम (पु) — उष्णता
 प्रा [निप्र] (१ प प) — वास घेणे

च

चक्रवर्तिन् (पु) — सार्वभौम राजा
 चडर (पु) — एक पक्षी
 चण्ड (वि) — तीव्र, ठण्ण
 चमरी (श्रा) — चमर जातीची हरिणी
 चय (पु) — राक्ष, पुनी
 चर् (१ प प) — चारणे
 उद्+चर् — १ उतरण होणे

२ उधार करण, बालणे

उप+चर् — सेवा करणे, पूजा करणे
 चरु (वि) — हाण्यास, अस्तिपर
 चप (पु) — धनुष्य
 चापलम् (न) — गविकार, तपलपना
 चरिष्यम् (न) — पुत्र धारण, धारण
 धार (वि) — मद्र

चि (१ उ प) — जमविणे
 उप+चि — उदास्त होणे, बाहण

चित्रीर्षु (पु) — करण्याची इच्छा
 करणारा

चिन्त् (१० उ प) — निन्वन करणे,
 विचार करणे

चूयामणि (पु) — डोम्यानाल रत्न

चूतवृक्ष (पु) — आप्यावे शाड

चेत् (अव्यय) — पर

चेतस् (न) — मन

चेट् (१ आ प) — हालचाल करण

चेटिलम् (न) — हालचाल, कृत्य

च्युत (च्यु भातवे क भू घा वि) —
 पसरलेला, धाग्या गेलेला, अष्ट
 काटेला

छ

छग (पु) — मेंग

छाय (पु) — विनायी

छिद्रम् (न) — भोंक, दोष, भेग

ज

जल्लि (पु) — दति

जन् (ता ४ आ प) — उपपन्न होणे
 जनयति — (प्रदानक) — उत्पन्न करणे

जनपद (पु) — देश

जलार (पु) — पाण्डेन राहाणार
 प्राणी

जन्मन्त्रालम् (न) — रहाण

जव (पु.)—वेग

जाड्याभि (पु.)—पचनशक्तिरूपी अग्नि

जाक्यम् (ग.)—मदपणा, बुद्धिमान्ध

जात (अन् धातूचें क भू धा. वि.)—
उत्पन्न झालेला.

जि (१ प प.)—जिम्भे

निर् + जि—जिम्भे

परा + जि (१-भा प.)—पराजय
करणे

जिपास्त (रन् धातूच्या इच्छार्थक
रूपाचें घ. वा. धा. वि.)—दार
मारण्याची इच्छा करणारा

जिजीविषति (जीव् धातूचें इच्छार्थक
रूप)—जगण्याची इच्छा करतो

जिष्णु (पु.)—अर्जुनाचें नाव

जिहीर्षु (ह्र धातूचे इच्छार्थक उभारान्त
नाम)—हरण करण्याची इच्छा
करणारा

जुप् (६ भा प.)—आवडणे

जोषयति (प्रपौनक)—आवड
उत्पन्न करणे

जृम्भ् (१ भा. प.)—उघडणे, जावई
देणे

वि + जृम्भ्—पसरणे

ज्या (स्त्री.)—धनुष्याची दोरी

ज्येष्ठ (वि.)—सर्वांत वडाल

ज्योतिम् (न.)—१ प्रकाश

२ परब्रह्मचरें तेज

३ तारा

ज्योत्स्ना (स्त्री.)—चन्द्रप्रकाश

ड

डी (१ भा. प.)—उडणे

उड् + डी—उच उडणे

त

तन् (८ उ. प.)—पसरणे, पसरविणे,
वाटविणे

तनु (वि)—लहान, आकुचित, बारीक

तनु (स्त्री)—वेह

तन्ना (स्त्री)—शोषाद्रूपणा, थकवा

तप् (१, ४ प प.)—प्रकाशणे, तळपणे

तप् (प्रयोजक)—तापवणे, ताप देणे

तपस्विन् (पु)—तपश्चर्या करणारा, यति

तपोधन (पु)—यति

तमस् (न)—कालेख, अज्ञान

तमिस्रा (स्त्री.)—रात्र

तरम् (न.)—वेग, वळ

तर्क (१० उ प.)—तर्क करणे, विचार
करणे

तस्कर (पु)—चोर

तिर्यन् (पु, न.)—शुद्ध प्राणां

तीर्थम् (न)—धाट, पवित्र स्थळ,
पवित्र पुरुष

तुन्न (वि)—उच

तुवत् (पु)—पोटा

तुला (स्त्री)—तराजू

तुप (पु)—टर्फट

तुपार (पु.)—बर्फ

तुर्म् (न, पु)—एक वाद्य

तृणाम् (लघ्व्यम्)—स्तब्ध गण्य
 तृ (१ प १)—भोगहन जाण
 उद्+तृ—तस्मिन् जाणें, उद्भूत वाहेर देणें
 वि+तृ—देणें, ह्यार्थें करणें
 वि+अनि+तृ (प्रयोगः)—पला
 कचें नूणें

तोयम् (न)—पाणा
 तारणम्— (न, पु)—धमानदार
 दरवाजा
 त्याग (पु)—दान करणें, गच्छणें,
 भोगहन देणें
 भ्रम्यन् (पु)—गच्छ
 जितयम् (न)—मान परतूवा समूह
 र् (१ आ ५)—रक्षण करणें
 स्वाग् (वि)—तुष्याग्याररग

द

दद् (१ प ५)—दापणें, दण करणें
 दधि (न)—दही
 दम्पती (पु द्विवचन)—नवरावायका
 दम् (१ आ ५)—दसा करणें
 ददित् (२ प ५)—दरिद्री होणें
 दप (पु)—दप
 दत् (१ प ५)—दुत्णें, दुत्णें
 (प्रयोगः)—दोहणें, तोणा,
 नाग करण
 दर्पादम् (वि)—दुत्ण दण
 दहन (वि)—दण करणें, आदणें
 दहन (पु)—अग्नि

दा (१ प. प ३ उ प)—देणें
 ना+दा—देणें
 प्र+दा—दणें
 प्रति+दा—वेण करण, परत दणें
 दाण (पु प व) भाया
 दादण (वि)—भदर
 दिना (श्री, दा श्चतुर्वे इच्छार्थे
 मान)—देण्याचा इच्छा
 दिव् (४ प ५)—दुभावा गैरण
 दिव्य (वि)—स्वगाय, प्रभाशणारा
 दिवाकर (पु)—सूर्य
 दिवाङ्गम् (पु)—देव
 दीपाधि (न)—दिव्याचा उद्योत
 दापसूयना (श्री)—विलन लावण्याचा
 शुभ, चतनपण
 दुग्धतुल्या (स्त्रा)—दुभावा पात्र
 दुरतित्रम (रि)—न बदल्यारा
 दुराग (वि)—मिदप्याम कटिग
 दुरारोह (वि)—चदप्याम कटिग
 दुग्धम् (न)—किडा
 दुर्विदग्ध (वि)—मूल मोठ्या गवानें
 दुगलेण
 दुष्टम् (न)—बादण वामण्ट
 द (६ ना ५)—आ+द आदर करणें,
 मान दणें
 द (दा धातूरे क म, भा वि)—
 पादिल्लण
 देव (पु)—१ गता २ ईश्वर
 देहवच (पु)—गीवाच गणण

देहिन् (पु) — मनुष्य, आत्मा
 द्रष्टयति (हृत् वा विशेषणामसून क्षालेले
 क्रियापद) — दृष्ट करतो
 द्रष्टुन् (इश् धातूचें तुवन्त अव्यय) —
 पाहाण्याकरिता
 द्रुम (पु) — वृक्ष
 द्रुह् (४ प प) — श्लोह करणे, द्वेष करण
 द्यार (न) — दरवाजा
 द्विन (पु) — १ पक्षी २ प्राकृत्य
 द्वाप -म् (पु न) — वेष्ट
 द्वेष्ट (पु) — द्वेष करणारा
 द्वेष्य (द्विष् धातूचें क वि धा वि) —
 द्वेष करणाला योग्य

ध

धनजय (पु) — अजुनाथे नाव
 धनिक (पु) — धर्मित मनुष्य
 धनुष् (न) — मनुष्य
 धर्मवादिन् (वि) — धर्माचें विवरण
 करणारा
 धा (३ उ, ण) — टेंपण
 धमि + धा — धोळणें
 नि + धा — टेंपणें
 वि + धा — आचरणात धाणणें,
 लिहून टेंपणें
 धाव् (१ प प) — धावण
 धमि + धाव् — चाल करून जाणें
 धिक् कृ (८ उ १.) — धिदार करण
 धी (आ) — बुद्धि

धीर (वि) — धीट, स्थिर बुद्धीचा,
 विद्वान्
 धीरम् (अव्यय) — स्थिरपणें, धीटपणें
 धीवर (पु) — दौळी
 धुर् (स्त्री) — जू, जोराड, जोर्याम
 धृ (१० उ प) — मृणी असणें, धरणें,
 आश्रय देणे
 धृ (६ आ प) — पिकत राहाण, चाळ
 राहाणे
 धृति (स्त्री) — धैर्य
 ध्रुव (वि) — निश्चित, कायम ठिकाणार
 ध्रुवम् (अव्यय) — खरोखर
 ध्वन् (१ प प) — आवाज करणें,
 गडगडणें
 ध्वनि (पु) — आवाज

न

नमुल (पु) — मुणुम
 नगापगा (स्त्री.) — पर्वतादून वाहणारी
 नदा (नग-पवत + आपगा-नदी)
 नन्द् (१ प प) — आनंदित होणें,
 संतुष्ट होणें
 आ + नन्द् (प्रयोगक) — आनंदित
 करणें
 धमि + नन्द् — आनंदित होणें,
 अभिनंदन करणें
 नवनाठम् (न) — लोणी
 नारिकेल (पु) — नारळाचें झाड
 निफर (पु) — मगूह, राम

- निर्दर्शनम् (न.)—उदाहरण, दाखला
 निदाघ (पु.)—उन्हाळा
 निद्रा (२ प. प.)—सोपी जाणे
 निघनम्—(न., पु.)—नाश, मरण
 निवानम् (न.)—साग, संराति
 निनीषु (नी धातूचे इच्छार्थक कर्तृ
 वाचक रि.)—नेम्याची इच्छा
 । करणारा
 निपात (पु.)—थाबात, पठणे
 निपुणम् (अव्यय)—चारदर्शन, काळ-
 जीतूलेक
 निमेष (पु.)—राग
 निवय (नि+वम् धातूने क. भू. धा
 वि.)—निव्रित, ताव्यात टेरलेला
 निबुद्ध (नि+बुद् धातूने क. भू. धा.
 वि.)—नेमलेला
 नियोग (पु.)—हुडुम
 निरमिळाय (वि.)—निरिच्छ, निष्काम
 निराहार (वि.)—आहार न घेतलेला
 निर्वित (निर+ति धातूने क. भू. धा
 वि.)—पूनेपूने पिच्छलेला
 निर्वर—म्—ओटा, प्रसाह
 निर्वर (वि.)—गाढ
 निर्विण (निर+वि धातूने क. भू. धा
 वि.)—विण, डु मी. धामलेला
 निर्वृति (स्त्री)—मुल, मरण
 निर्वंद (पु.)—हाक्या, निराग
 निर्वेसा (नि+वि धातूच्या प्रयोग-
 कांठे क. भू. धा वि.)—उपशेअ
 निशब्द (अव्यय)—निमंजन
 निगा (स्त्री.)—राग
 निशित (वि.)—दीक्षा
 निपक्ष (नि+गम् धातूने क. भू.
 वा वि.)—पट्ट बसलेला, विकटलेला
 निपेक (पु.)—शिरपणे, शिरपणे
 निर्गम (पु.)—१ स्वभाव, २ कृष्टि
 नी (१ प. प.)—नेणे
 निर+नी—निर्णय करणे
 परि+नी—विवाद करणे
 प्र+नी—रचना करणे, लिहून देवण
 नीचैर् (अव्यय)—खाली, भुद
 रिपनीघ्न
 नीरम् (न.)—पाणी
 नीलीभाण्डम् (न.)—निळीचे भांडे
 नीपूर—म् (पु., न.)—वैजण
 नेमि (स्त्री)—परिष
 नैक्यम् (न.)—निष्कळना
 न्याय्य (वि.)—न्यायाला धरून
- प
- पः (पु.)—बाहू, पंर, पधरा दिवस
 पञ्च (पु.)—विजण
 पटीरपम्पन् (पु.)—पन्दनाचे शाड
 पद् (वि.)—हुपार, बुद्धिमान्, निपुण
 पट्टन (पु.)—विद्वन् मनुष्य, बुद्धि-
 मन् मनुष्य
 पट्ट (१ प. प.)—पट्टे
 उद्+पट्ट—उट्टे, उडी मारणे
 धमि+पट्ट—हणा हाने, चरणे

पताङ्ग. (पु.)—फुलपाखरं, पक्षी,
—सूयं

पथिन् (पु.)—पक्षी

पथिः (पु.)—शिपाई (पायद्व्यांतील)

पथ्य (वि.)—हितकर, योग्य

पथ्यम् (न.)—कन्याण, हित

पथ्यरूप (वि.)—हिताकारक स्वरूपपाचा

पथिकः—वाटसह

पद् (४ आ. प.)—जाणं, मिळवणें

उद् + पद् (प्रयोजक)—उत्पन्न करणें

उप + पद्—योग्य अरणें, बुद्धीला

पटणें

प्राति + पद्—मिळवणें, कनूल करणें,

आचरणें, जाणें, प्राप्त होणें

पद्मतिः (पु.)—पायद्व्यांतील शिपाई

पनसः (पु.)—फणसाचें झाड

परः (वि.)—परका, दुत्तरा, श्रेष्ठ, शत्रु

परभृता (स्त्री.)—द्वोकियें

परिग्रहः (पु.)—स्वीकार, परिवार

विशह. भायें

परिणतिः (स्त्री.)—परिणाम

परितः (अन्वय) —समोचती

परिपन्थिन् (वि.)—अडचळा करणारा

परिपाकः (पु.)—परिणाम

परिमव. (पु.)—अवज्ञा, अनादर

परिवत्सरः (पु.)—पूर्व वर्ष

परिवासिन (वि.)—सुवासिक

परिप्लुत्न (परिप्लुत् धातूचें क. भू. धा. वि.)—सुशोभित केलेला, शुद्ध केलेला

पस्प (वि.)—कटोर, राड्यर्शन

पयेंद्रः (पु.)—विद्वाना, परंतग

पर्याप्त (वि.)—गुरेसा

पशुपतिः (पु.)—शंकर

पा (१ प. प.)—विणें

(२ प. प.)—रक्षण करणें

पा (प्रयोजक—१ प. प.)—पाजणें

(पायय)

„ („ २ प. प.)—रक्षण करणें

(पालय)

पाकसासनः (पु.)—इन्द्र

पाणिः (पु.)—हात

पाण्डुर (वि.)—किच्छट, पांडुरका

पातिन (पद् धातूच्या प्रयोजकाचें क.

भू. धा. वि.)—पाडलेला, वापटलेला

पाथेयम् (न.)—प्रवासाची सामग्री

पादपः (पु.)—वृक्ष

पान्थ. (पु.)—वाटसह

पारग (वि.)—परताराळा जाणारा

पारितोषिकम् (न.)—दक्षिण

पार्थिवः (पु.)—राजा

पार्श्वः—म् (पु., न.)—बाजू

पावन (वि.)—पवित्र

पिण्डः (पु.)—मोळा, अन्न

पिपीलिका (स्त्री.)—मुंगी

पिपिणाशन (पु.)—राक्षस, भूत

पिपुन (वि.)—डुप

पीटित (पीट् धातूचें क. भू. धा. वि.)

—(१) दापलेला, (२) रगटलेला,

(३) त्रास दिलेला

पुम् (पु) — पुष्ट

पुण्डरीकम् (न) — कमल, (पु) ऋषि

कुमाराचें नाव

पुष्य (वि) — पुष्यकारक, पवित्र

पुष्यम् (न) — राक्षस

पुष्यवृत् (वि) — पुष्य करणारा

पुत्रीयत् (पुन याच्या नामघातुन रूपाचें

वत का भा वि) — पुत्राच्या दृष्ट्या

करणारा

पुरुष्य (पु) — इन्द्र

पुरुषाय (पु) — पुरुषाचें साध्य करा
पयाची गोट

पुष्पयत् (पु द्विवचन) — सुय व चन्द्र

पूर (१० ड प) — पूर्ण करणे, भरणें

पूति (पूर घातुचें क मू भा वि) —
गरलेला

पूर्वदना (वि) — पूर्वी तीडलेली

पूराड (पु) — दिवसाचा पहिला भाग

पृथग्जन (पु) — सामान्य मनुष्य

पृम् (न) — पात्र, बरवा भाग,
पुस्तकाचें पान

पत्र (पु) — छात्र, होमी, तराफ

पोद्दुस्मान (पु घातुच्या प न पुन्यस्य हाचें
प न भा वि) — पुढापुढाच्या

मारणारा किंवा पोदणारा

पर (पु) — गहरवागी मजुष्य

परशम् (न) — पराक्रम, मनुष्याचा

प्रदल

पैलेमी (मी) — दानवी

प्रकृति (स्त्री) — मूळ स्वभाव, प्रजा
(बहुवचनात)

प्रगमवाक (पु) — कीटपक्षे बोलणारा,
प्रोत्पणे

प्रच्छन्न (प्र + छन् घातुचें क मू भा
वि) — नानसैला, दडलेला

प्रच्छाय (वि) — दान छाया देणारा
मावला

प्रचान्तरु (पु) — द्यम

प्रथय (पु) — प्रथ याचना विनाती

प्रथयिन् (वि) — आवड असणारा प्रेम
किंवा याचना करणारा

प्रयाग (पु) — नाग

प्रतिकूल (वि) — विरुद्ध

प्रतिविद्या (स्त्री) — प्रतिस्पर्ध

प्रतिनिदृश (वि) — परत विरलेला

प्रतिनिविष्ट (वि) — पत्रा टरलेला,
हत्यादा

प्रतिपत्ति (स्त्री) — कीर्ति, सम्मान
आदर, स्वीकार, नियम, दाय्य मान

प्रतिपाथ (पु) — साधें होणे

प्रतिबाधवर्ती (वि स्त्री) — विघ्नकारक
अगलेला

प्रतिपत्र (स्त्री) — स्थिरता, कादम्बरण
भरमरण, उत्कण

प्रतीहार (पु) — द्वाररक्षक

प्रतीहारी (स्त्री) — द्वाररक्षिका

प्रसाध्यात्मम् (न) — नाचरण, नाचकूल
करण

प्रदीप (पु) — दिवा, (प्रभासमान
कणारा)

प्रधान (वि) — मुख्य

प्रभूत (वि) — गुणवत्

प्रमाणम् (न) — आधार

प्रयत्न (वि) — दृढते तिवत् परात्प्रेम्ना

प्रवीर (पु) — भौटा वार

प्रवृत्ति (स्त्री) — वातमा

प्रज्व (पु) — निवच, सन्मान

प्रयत्न (वि) — स्वच्छ निर्मल, सतुष्ट

प्रसिद्ध (वि) — उगुक

प्रसूनम् (न) — कृत्

प्रस्थित (प्र + स्था धातुर्वै क म् धा
वि) — निघाभेला

प्रार (अध्यय) — पूर्वी

प्रकार (पु) — तन्

प्राङ्गणम् (न) — आवार

प्राण (पु) — जहाया मनुष्य

प्राणापहारि (वि) — प्राण घेणारा

प्राय — प्रायेण (अध्यय) — बहुधा,
बहुत

प्रासाद (पु) — राववाटा

प्रेम्णा (स्त्री) — दास्य

पक्व (पु) — वानर

पृ (१ आ प) — वाहण, तराणे

आ + पृ — उडा मारणे, पुर्नी मारणे

वि + पृ — वाशावा जाले

सम् + पृ — एकत्र हाणे, एकत्र
वाहण

फ

फणिन् (पु) — सप

फल् (१ प प) — फलद्रूप होणे

फाल्गुन (पु) — अर्जुनाचे नाव

घ

घर (पु) — बगळा

घडिशम् (न) — मासे पकडण्याचा गर

घग् (१ प प) — बाघणे

नि + घग् — घट बाघणे

घलि (पु) — र

घडिक्म (न) — घडी देणे, आहुति
देणे

घगीवद् (पु) — घैर

बहल (वि) — गुणवत्, विगुठ

बहिम् (अध्यय) — बाहेर

वाल (पु) — १ मुलगा, २ बैंग

बागापत्यम् (न) — लदान पित्त

बाप्यम् (न पु) — अधु बाप

बाप्यगद्दम् (अध्यय) — जूनी गळा
दादून

बिम्बोत्प्राह (पु) — प्रतिमा उभरणे

बुभुषु (पु म् धातुर्वा इच्छाधक
उत्तरान्त नाम) — द्योदार्थ इच्छा
करणारा

बुभुषु (वि) — ज्याग बन्धन
मदतगर गेहे ना

भू (१ प प) — सोण

म

भद्रम् (न.)—कल्याण, सुख
 भद्र (वि.)—भला
 भव (पु.)—संसार
 भवताप (पु.)—संसारानील दुःख
 भस्त्रचय (पु.)—राखेचा डोंग
 भाग्यम् (न.)—दैव, नशीब
 भाजनम् (न.)—आभयस्थान
 भावस्थिर (वि.)—हृदयत दृढ झालेला
 भास् (श्री.)—प्रकाश, तेज
 भास्वर (वि.)—प्रकाशगारा, तेजस्वी
 भास्वर (पु.)—सूर्य
 भिक्षु (१ वा प.)—दाचना करणे
 भीम (वि.)—भयंकर
 भ्रष्ट (अंशु भादवे प. भू. धा. रि.)—
 खाली पडलेला, चढलेला
 भुज (पु.)—बाहु
 भुजङ्ग (पु.)—सर्प
 भू (१ प. प.)—दोणे, असणे
 प्र+भू—उत्पन्न होणे, सत्ता
 चालवणे, समर्थे असणे
 वि+भू (प्रयोगक)—हृदय असणे,
 लक्ष असणे
 भूति (श्री.)—नरभराट, उरुचरे
 भूलम् (अक्य) —पुन्हा, जाल
 " (वि.)—दोष, विपुल
 भू (१ प. प.)—नरले, पोताणे,
 बळगणे

अंशु (प्रयोगक)—नाश करणे, खाली
 पाडणे

भ्रम् (१-४ प. प.)—भटकणे, फिरणे

म

मण्डूक (पु.)—बेटूक
 मणि (पु.)—रत्न
 मति (श्री.)—विचार, हुद्दि, मन
 मत्तदन्तिन् (पु.)—माजलेला हल
 मत्स्य (पु.)—मासा
 मद्रजननता (श्री.)—मद किंवा मर्वे
 उत्पन्न करण्याचा स्वभाव
 मधुमास (पु.)—चंद्रमास
 मधुमत (पु.)—शुंगा
 मध्यमम् (न.)—बंदर
 मध्यम (वि.)—मधला
 मन् (४ वा प.)—विचार करणे
 अथ+मन्—अपमान करणे
 मनोत (वि.)—मुंदर, आकर्षक
 मन्त्र (पु.)—बेट, मन्त्र, विचार-
 विनिमय
 मन्थु (१ प. प.)—धुमळणे
 मन्दकान्ति (वि.)—ज्वाले तेंज मंद
 झाले शादि तो
 मरन्द (पु.)—सुखांगीत मधुविचार
 मरसपलम् (न.)—कण्ठकंट
 ममाहः (पु.)—हम
 मर्गापटलम् (न.)—घातकाचा लेप
 मम्द (१ प. प.)—धुमणे

नि+मस्त्—बुटणें, आत शिरणें
 महारथ (पु)—मोठा योद्धा
 महार्थ (वि)—मूयवान्, महाग
 महार्ह (वि)— „ „ „
 महार्थ (पु)—पर्वत
 महोदय (पु)—मोठा उत्कर्ष
 मामरु (वि)—माझ्या बाजूचे
 मायाविन् (वि)—स्पटी, ठक
 मायित् (वि)— „ „
 मार्गणम् (न)—शोध
 मार्गवम् (न)—मऊपणा, नरमपणा
 मार्मिन् (वि)—समं ओळखणारा
 मित्र (पु)—सूर्य
 मित्रम् (न)—मित्र, स्नेही
 मित्रभाविन् (वि)—मोत्रकें बोलणारा
 मिथुनम् (न)—जोडी
 मित्राक्षम् (न)—गोष्ट किंवा चरदार
 अप्र (मिठ+अप्र)
 मुग्ध (वि)—प्रेमळ, आकर्षक
 मुद् (स्त्री)—जानद
 मुद्रा (स्त्री)—(निद्रामुद्रा), निद्रारूपी
 मोहोर
 समुद्र (सुच् धातूच्या इच्छार्थवाच्ये
 उकारान्त नाम)—मोक्षाची इच्छा
 रणारा
 मुद् (४ प. प)—सूच्या देण, वेडे होणे
 मुद् (प्रयोग्य)—मोह पाटणें, भुग्निके
 मुहूर्तम्—म् (पु न)—घोस पत्र, क्षण
 मुड (मुद् धातूचें क ध. धा. वि)—सूर्य

मूर्धन् (पु)—टोकें
 मृ (६ आ. प.)—मरणे
 मृग (पु)—हरिण
 मृगी (स्त्री)—हरिणी
 मृगशृण्णिका (स्त्री.)—मृगजळ
 मृन् (२ प. प)—पुसणें, सारवणे
 प्र+मृच्—धुळण पाटणें
 मृणाल—म् (पु न)—पेंड, मूळ
 मृद् (स्त्री)—माती
 मृधम् (न)—सुद्ध
 मेदिनी (स्त्री)—पृथ्वी
 मेघ (पु)—मेटा
 मेघिनी (स्त्री)—सोला
 मीरि (पु)—महतक, टोकें

य

यम् (१ प. प)—ताच्यांत देवणें
 नि+यम्— „ „ , जावरण
 यव (पु)—एक प्रकारच धान्य
 यति (स्त्री)—बागी
 या (२ प. प)—चालें
 अनु+या—अनुसरण, भागून जाणें
 दायित्—प्रवागी
 दियामन् (ना धातूच्या इच्छार्थवाच्ये वा
 फल वि)—आप्याची इच्छा
 करणारा
 युव (४ आ. प)—मन लक्षणे
 नि+युच् (७ आ.)—नेमणूक करण

युन (यु धातुवै क. मू. धा. वि.)—
जोडलेला
युयुत्सु (युच् धातुच्या इच्छार्थकाचे
उकारान्ता नाम)—लटप्याची इच्छा
करणारा

र

रक्त (वि.)—तावडा, लाल रंगाचा
रज्जु (स्त्री.)—दोरी
रम् (१ उ. प.; ४ उ. प.)—रंमविणे,
चकावणे
अनु+रच्—आसक्त होणे, प्रेम
करणे

रणपुरा (स्त्री.)—सुद्धाची जोरात
रभारम् (अव्यय)—पाईने, जोरात
रम् (१ आ. प.)—रोजणे, कांडा करणे
वि+रम् (१ प. प.)—वावणे
अभि+रम् (प्रयोजक)—संशुद्ध करणे

रम्य (पु.)—वणम, आवडणारा
रसाना (स्त्री.)—कमरपटा
रम (पु.)—मोडी, चव
राज्यपुरा (स्त्री.)—राज्याची जवळ-
वारी

राध् (५ प. प.; ४ प. प.) आराधना
करणे

अप+राध्—अपराध करणे
रिर् (७ उ. प.)—निर्मणे करणे
अति+रिच् (कर्मणे.)—उत्पन्न
करणे

रिपु (पु.)—शत्रु
रुचि (स्त्री.)—आवड
रच् (१ आ. प.)—आवडणे
वि+रच्—चकावणे, प्रकाशणे
रर् (७ उ. प.)—अडभळा करणे
मन् + रुम्—अडकवून ठेवणे
रुर् (१ प. प.)—वाटणे
आ + रुर्—वाटणे
रुन (वि.)—कटोर
रोपित (रु धातुच्या प्रयोजकाचे क.
मू. धा. वि.)—लावलेला
रोद्र (वि.)—भयकर
रोरव (वि.)—रुज जातीच्या हरिणाच्या
वानज्याचे

ल

लक्ष्मम्—व्याख्या, विद
लभन् (न.)—हाय
लड्प् (१ उ. प., १० उ. प.)—पर्त-
कडे जाणे

लर् (१ प. प.)—घोलणे
प्र + लर्—घडवडणे
लम् (१ आ. प.)—मिळणे, मिळविणे
वि + प्र + लम्—पुनर्विणे

लवण्यम् (पु.)—सामुद्र
लम् (१ प. प.)—वहावणे
वि + लम्—चहावणे, आविर्भूत
होणे, मनेंदावन करणे
लापवम् (न.)—बोलाव, लहानपण

लाञ्छनम् (न.)—चिन्ह, विशिष्ट नाव

लिख् (६ प. प.)—लिहिणें

वि + लिख्—रोषणें

लिप्ता (लभ् धातूच्या इच्छार्थकाचे भाववाचक नाम)—मिळविण्याची इच्छा

लिप्तुः (लभ् धातूच्या इच्छार्थकाचे उभारान्त नाम)—मिळविण्याची इच्छा करणारा

लिह् (० ड. प.)—चाटणें

लुह् (६ प. प.)—सोळणें

लुम् (४ प. प.)—लौम धरणें, हाव धरणें

लुब्ध (लभ् धातूचें क. मू. धा. वि.)
—लोभी

लोह् (१ आ. प., १० ड. प.)—पाहाणें

वि + लोह्—वारराज्ञें पाहाणें

लोमापवाद (पु.)—लोडनिन्दा

लोमहर्षणम् (न.)—रोमाच उभें करणारें

घ

घम्रणार (वि.)—ज्जला वज्राचें गामर्ध्य जाटे अर्धें

घनशोभा (स्त्री.)—वैडीचें नांव

घण् (न.)—घांठ

घस्य (पु.)—मिघ

घरवर्जिनी (स्त्री. वि.)—सुंदर किंवा चांगल्या वार्ताची (स्त्री)

घराहना (स्त्री.)—श्रेष्ठ स्त्री

घरासोटा (वि. स्त्री.)—सुंदर

वर्चस् (न.)—तेज, सामर्थ्य

वर्मन् (न.)—मागें

वर्मन् (न.)—चिरमंत

वल्कलम्—(न., पु.)—झाडाच्या साडीचें वस्त्र

वाङ्म. (पु.)—प्रियकर

वस् (२ प. प.)—इच्छा करणें

वसं गम् (१ प. प.)—ताच्यांत जाणें, वस होणें

वसिन् (पु.)—यति

वसुंधरा (स्त्री.)—पृथ्वी

वह् (१ प. प.)—वेणे, वाहाणें, उचलणें

वि+वह्, उद्+वह्—विवाह करणें वा (२ प. प.)—वाहाणें (वार)

वाग्मिन् (वि.)—पळा

वाच्यता (स्त्री.)—निन्दा

वात्मन्यम् (न.)—प्रेम

वारयोपित (स्त्री.)—वारोगना

वारि (न.)—पाणी

वारिवाह (पु.)—मेष

वागम् (न.)—वस्त्र

विकारिन् (वि.)—भावनावना

विगुण (वि.)—गुणरहित

विचारितम् (न.)—विचार करणें

विचेनन (वि.)—शुद्धावर नगलेला

विज् (६ आ. प.; ७ प. प.)—भीतीचें पापणें

वृद् + विज्—निरस्तकार करणें, वंटाळणें

विनिगाधु (वि+धि धातूच्या इच्छाय
काचे उकारान्त नाम)—विनय
मिद्विष्याची इच्छा करणारा

विन्य (पु)—पादा, शारा
वितक (पु)—तकें, शका
वित्तन (वि)—संपत्तिमान्
विद्व (व्यप् धातूचें क भू धा नि)
—दोंदल्ला

वित्त (वि+तु धातूचें क भू धा
वि)—पयलेला

विघातु (वि पु)—नष्टिकर्ता, मसदेव

विधिसौग (पु)—द्वेषसौग

विधु (पु)—घट

विनिपात (पु)—अध पात नाग

विनीत (वि)—मदादनील, साधा

विपात (स्त्री)—मरण गकट

विपर्यय (पु)—उत्पन् स्थिति

विप्रियम् (न)—न आवण्णारी मोठ

वित्तव (पु)—विरोध

विद्वान (वि+तु धातूचें क भू धा
नि)—नाग उरणास

विप्रयग (पु)—विद्योग

विदुध (पु)—दव

विभव (पु)—लेभव मर्गास

विमच्छ (पु)—मूर्ख

विभेगु (पु)—नाग करणारा

विराग (पु)—पिच्छारा

विगम् (न)—कळ पावडी

विग (पु)—नाग

विविध (वि)—निरनिराळ्या प्रकारना

विगीण (वि+गु धातूचें क भू धा
वि)—माडल्ला, नष्ट पारला

विगुडि (स्त्री)—गुदना

विभ्रम्म (पु)—विभास, शुभ मेष

विपपर (पु)—सप

विषाणदुगम् (न)—दोन शिंग

विहित (वि+धा धातूचें क भू धा
नि)—लिहून ट्रेपलेलें, केलेलें,

सघात्र

वृ (१ उ प ५ उ प)—निवळन

१० उ प (वर्यति-त)—मागणा

घालणें, निवळ करणें

वृ (१ आ प)—असणे, वागण

अभि+वृ—जवळ पाणें पोछाणें

वाल करून पाणें

परि+वृ—वाडोळ फिरणें, एक

मागून एक फिरणें

प्र+वृ (प्रलोचक)—नाळ करणें

वृति (स्त्री)—वागण्याचा पद्धति,

उपनीषिद्धा

वृत्त (पु)—शट चन्द्रगुप्तारा वदेस्त

वाक्यान सौन्दर्य सध्द

वृ (स्त्री)—दक्षातीन आहुनीद्विरिग

कृतेरा उचयना

वेगम् (पु)—श्रद्धद्व

वम् (न)—पद, राहाच्याची तागा

वृति (विट धातूचें क भू धा
वि)—वेगलेला

वैतालिक (पु) —भाट, स्तुतिपाठक
 व्यपाम (पु) —अत, शेर, सपनें
 व्यसनम् (न) —मक
 व्याहार (पु) —शब्द, भाषण
 व्युष्ट (वि) —पहाट झालेला, मपलेला

श

शक्त -म् (पु न) —गाडा
 शङ्क (पु) —बाण, खपीर
 शक्तप्रन (वि) —शक्ताप्रमाणे तेन
 असकारा
 शम् (४ प प) —शान्त होणे
 उप+शम् —शात होणे, थावणे
 प्र+शम् (प्रयोगक) —शकवणे,
 मिश्रवणे
 शमिन् (वि) —श्रियदमन करणारा
 शमयिन् (वि. पु) —नाश करणारा,
 शिखारा
 शयनम् (न) —निद्राना
 शरीरिन् (वि) —आत्मा, शरीरयुक्त
 प्राणी
 शराक (पु) —सगा
 शग्निन् (पु) —धर
 शान (वि) —शक्याय
 शालि (पु) —भताचा रावा
 शाबर (पु) —छात्रा
 शासन (वि) —विरकाल शिबलाय
 शाम् (० प प) —राज्य करणे,
 शिबने, उपदेश करणे

शिब् (१ आ प) —शिकणे
 शिखिन् (पु) —मोर
 शिथिल (वि) —सैल
 शिप् (० प प) —भद्र नाणणे, धाकी
 राहाणे
 वि+शिप् (कमणि) —ज्यास्त
 चागला असणे, थोष्ट असणे
 शी (० आ.प) —पडून राहाणे, शांपणे
 शुच् (छा) —शौर
 शुच् (१ प प) —शोक करणे
 अस्तु+शुच् —दु ख वाचणे
 शुचि (वि) —पुढ
 शुण्डा (छा) —गाड
 शुभशमिन् (वि) —मंगलकार, शुभ
 मूचक
 शून्य (वि) —निजन
 शैल्यम् (न) —धरपणा
 शैवल (पु) —शैवाल
 शैशवम् (न) —बालपण
 शीकण्टपदलायुतन (पु) —शीकण्ट हा
 शब्द ज्याचे विनिष्ट शिष्ट शारे
 अन्ना (भवभूति)
 शीमन् (वि) —गणसिमान्, शीर्षिमान्
 धु (५ प प) —गण्य
 प्रति-आ+धु —बचन द्
 धनम् (न) —वद विद्या
 धयम् (वि) —हितकर, कल्याणप्रद
 , (न) —क्याय शुभ गात्र
 धात्रम् (न) —कात

श्राप्य (वि.)—सुख्य
 श्लिप् (४ प. प.)—आलिङ्गन देणे
 वा + श्लिप्— " "
 श्वम् (२ प. प.)—भास घेणे
 वा + श्वम् (प्रयोजक)—धीर देणे

स

संयम (पु.)—इंद्रियावर तामा
 संयुग (पु.)—युद्ध
 सक्ल (सं + कृ घातूँ क. मू. घा. वि.)
 —झाकलेला, आच्छादिलेला
 संसारभाव (पु.)—ऐहिक वस्तु
 संहत् (सं + हन् घातूँ क. मू. घा. वि.)
 —एकत्र झालेला
 संहति (स्त्री.)—एकी, ऐक्य
 सङ्ख्य (पु.)—इच्छा
 संशय (पु.)—पुरा नाश
 सङ्घर्ष (पु.)—चटाओट, स्पर्धा
 सद्य (वि.)—तयार
 संचूर्णित (सं + चूर्ण् घातूँ क. मू. घा. वि.)
 —तुराहा केलेला
 मंच्छन्न (सं + छद् घातूँ क. मू. घा. वि.)
 —वेष्टिलेला, लपविलेला
 सजम् (न.)—दरदरने
 सत्त्वम् (न.)—१ प्राणे
 —२ सामर्थ्य
 —३ त्रिमुक्तांगील पहिला
 गुण
 सज्जन (वि.)—अति चांगला

सत्यवत्या मय. (पु.)—सत्यवतीचा
 मुडगा व्याप (आत्मज -पुन)
 सत्यनिभानम् (न.)—चांगल्या लोकांची
 संगत
 सद् (१ प. प.)—जसणे, गढून जाणे
 श्व + सद्—नाश होणे, वाईट दसा
 होणे
 नि + सद्—वसणे
 प्र + सद्—प्रचन होणे
 " (प्रयोजक)—शुद्ध रिवा स्वच्छ
 करणे
 वि + सद्—विवाद पावणे
 सद्गन् (न.)—घर
 सदाचार्य—विद्वान् व सच्चील गुरु
 सज्ज (सं + जस् घातूँ क. मू. घा. वि.)
 म्हालेला
 सन्तानवाहिन (वि.)—एकसारखे देणारे
 —सतल चाखू
 राहाणारे
 सपत्नी (स्त्री.)—सयन
 सनराज्यम्—युद्धमूर्ति
 समभ्येत्थ (सम् + अभि + इ घातूँ क.
 ल्यपन्त रूप)—जवळ जाऊन
 सना. (स्त्री. व. व.)—वर्षे
 सनापत्र (सम् + आ + पद् घातूँ क.
 मू. घा. वि.)—जवळ आलेला,
 ओढवलेला
 समीपग (वि)—जवळ जाणारा
 समुत्पाप्य (सम् + उद् + एषा धातूच्या
 प्रयोजकाने ल्यपन्त रूप) वर उचवून

सम्पाति (पु) — भटाव्यूच्या भावाचे नाव
 सप्रवृत्त (स + प्र + वृत् + धातूचें क भू धा
 वि) — तयार झालेला
 सवंश (अव्यय) — सव प्रकारानी
 सर्वांनी
 सलिलम् (न) — पाणी
 सवनकर्मन् (न) — यज्ञकर्म
 सस्यम् (न) — धान्य
 सहज (वि) — तन्मापासून असलेले
 — नैरापेक्ष
 सहोदर (पु) — सरसा भाऊ
 साटोपम् (अव्यय) — आढ्यतेने, गवानें
 सात्यकि (पु) — वृष्णाच्या सारध्याचे
 नाव (आदकवार)
 साधुत्स (वि) — चांगल्या आचरणाचा
 सानुमन् (वि पु) — पवत
 सारत्र (दि) — त्रिपरे असलेले
 सारङ्ग (पु) — टिपके असलेला हरिण
 साहाय्यम् (न) — मदत
 सिन्धुपति (पु) — सिन्धुदशाचा राजा
 जयद्रथ
 सृष्टितन् (वि) — बागलं कृत्ये करणारा,
 पुण्यवान्
 सुखधव (दि) — कानाला गोडवाण्यारा
 मुखा (स्त्र) — अमृत
 सुप्त (स्वप् धातूचें क भू धा वि) —
 झोपलेला
 सुरपति (पु) — इंद्र
 सुरभि (वि) — सुवासिक

सूच्यग्रम् (न) — गुईचें टाक
 सूत (पु) — सारथि
 सूड (पु) — आचारी
 सूत् (६ प प) — उत्पन्न करणे
 उद् + सूत् — सोहन देणें
 उप + सूत् — पीडा देणें, मानणें
 वि + सूत् — पाठवणें
 सेचनम् (न) — शिपडणें, पाणी घालण
 सेत् (१ था प) — सेवा करणें, उपभोग
 देणें, आश्रय करणें
 सोड (सह् धातूच क भू धा वि) —
 सहन केलेला
 सौत्वष्टम् (अव्यय) — उगुरतोने
 सोपानम् (न) — चिंता, पायऱ्या
 संगिन्धिकम् (न) — पाडरें अथवा निलें
 कमळ
 स्वध (पु) — शाखा, खादा,
 स्तनितम् (न) — मेघगर्जना
 स्तोत्र (वि) — शोभें
 स्था (१ प प) — उभें राहाणे
 आ + स्था (१ उ प) आचरणें,
 रूप धारण करणें, उपवासान
 आणणें
 प्र + स्था (१ आ प) — निघणें
 उप + स्था (१ था प) — रूत
 करणें, जवळ येणें
 उद् + स्था (१ आ प) — धडावणें
 जोरावणें
 (१ प प) उठणें

स्थार्या (स्त्री) — भिजविण्याचे मातीचे भाटे

स्थूल (वि) — जाड, भव्य देहाचा स्तपयति (स्ना धातूचे प्रयोजक) — न्हाऊं पाळतो, भिजवितो

स्पर्ध् (१ आ. प.) — स्पर्धा करणे

स्फुर (६ प. प.) — चक्राकणे, स्फुरण पावणे

स्वगतम् (अव्यय) — स्वग शा

स्वप् (१ आ. प.) — आस्मिन् देणे

स्वद् (१ आ. प.) — आवडणे, चव लागणे

स्वन. (पु.) — आवाज

स्वप् (७ प. प.) — शोषणं

ह

हन् (३ प. प.) — छार मारणे

अप + हन् — दूर करणे, नाश करणे,

ह्र नेणे

हम्भम् (न) — राजवाडा

हल्म् (न.) — नगर

हस् (१ प. प.) — हामां

उप + हस् — उपहाग करणे

हा (३ प. प.) — त्याग करणे

परि + हा (कर्मणि) — तोटा होणे, कर्मा होणे

हातव्य (हा धातूचे क. विध्य. धा

वि) — त्याग करण्यास योग्य

हायन -म् (पु न) — नष्ट

हिम् (७ प. प.) — नाश करणे

हिरण्यम् (न) — सोने

हुताशन (पु.) — आभि

ह (१ प. प.) — नेणे, हरण करणे

उप + ह — देणे, जाऊन आणणे

प्रति + स + ह — नामे ओढून घेणे

वि + अव + ह — वागणे, व्यवहार

करणे

वि + आ + ह — बोलणे

हय (वि.) — आवटगारा

हर् (४ प. प.) — आनन्दित होणे

हम्भ (न.) — सोने